

УДК 159.923+316+37

Наведено результати теоретичних, прикладних і науково-експериментальних досліджень з актуальних питань психології, педагогіки та соціальної роботи.

Для науковців, викладачів, соціальних працівників, практичних психологів, студентів.

Приведены результаты теоретических, прикладных и научно-экспериментальных исследований по актуальным вопросам психологии, педагогики и социальной работы.

Для ученых, преподавателей, социальных работников, практических психологов, студентов.

Visnyk issue deals with the results of theoretical, empirical and scientific-experimental researches in the actual problems of psychology, pedagogic and social work.

It is of interest to scientists, teachers, social workers, psychologists-practitioners and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	Л. Ф. Бурлачук, д-р психол. наук, проф., акад. НАПН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	В. Бльомерс, д-р філософії, проф., (ФРН); Л. В. Губерський, д-р філос. наук, проф., акад. НАН України, (голов. ред.); І. В. Данилюк, д-р психол. наук, проф., (заст. голов. ред.); В. О. Васютинський, д-р психол. наук, проф.; І. В. Ващенко, д-р психол. наук, проф.; В. В. Вербицький, д-р пед. наук, проф.; О. І. Власова, д-р психол. наук, проф., О. І. Жорнова, д-р пед. наук, доц.; Ю. П. Зінченко, д-р психол. наук, проф., чл.-кор. РАО (РФ); Л. І. Зязюн, д-р пед. наук, проф.; Л. М. Карамушка, д-р психол. наук, проф., чл.-кор. НАПН України; А. Б. Коваленко, д-р психол. наук, проф.; Е. В. Крайніков, канд. психол. наук, доц. (відп. секр.); О. Д. Куценко, д-р соціол. наук; С. Д. Максименко, д-р психол. наук, проф., акад. НАПН України; А. А. Марушкевич, д-р пед. наук, проф.; Н. Г. Ничкало, д-р пед. наук, проф., акад. НАПН України; Л. А. Онищук, д-р пед. наук, ст. наук. співроб., проф.; О. В. Плахотнік, д-р пед. наук, проф.; Т. М. Титаренко, д-р психол. наук, проф., чл.-кор. НАПН України; Л. О. Цветкова, д-р психол. наук, доц. (РФ); В. В. Чепак, д-р соціол. наук, доц.; Ю. М. Швалб, д-р психол. наук, проф.
Адреса редколегії	02017, Київ-117, просп. Глушкова, 2а, факультет психології; ☎ (38044) 239 32 25
Затверджено	Вченою радою факультету психології 16.02.12 (протокол № 8)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова президії ВАК України № 1-05/7 від 09.06.99
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16773-5345Р від 07.05.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, б-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

ПСИХОЛОГІЯ

Барашева Д. Психологічні особливості етнокультурної ідентифікації особистості в умовах полікультурного простору (на прикладі аналізу особливостей етнокультурної ідентифікації татар і росіян/українців севастопольського регіону).....	5
Бльомерс В. Від ізоляції до включення: нова "соціальна граматики" – новий соціальний клімат.....	9
Вдовіченко О. Проблема ризику: гендерний аспект	13
Венгер Г. Теоретичні основи дослідження рольових відносин у дистантних сім'ях	17
Діденко Р. Ресоціалізація жертв деструктивних культів шляхом активізації творчого потенціалу особистості	20
Корх В. Особливості розвитку соціально-перцептивних механізмів у підлітків і юнаків та групова психокорекція	24
Крилова С. Краса вчинків та відносин як критерій "акме" в процесі соціалізації: методологія соціальної мета антропології	28
Литвиненко О. Культурний плюралізм і проблеми ідентичності	33
Мартиненко Є. Психологічні гендерні особливості формування професійно важливих якостей особистості співробітника ОВС	36
Мельник Н. Роль часової перспективи у становленні професійної ідентичності особистості	39
Мустафаєв С. Психологічні аспекти невербального спілкування підлітків, схильних до інтернет-залежності.....	43
Павлик Н. Невротичний характер як фактор порушення соціалізації особистості в юнацькому віці.....	47
Ревука Т., Крайніков Е., Прокопович Є. Особливості ресоціалізації та реабілітації осіб, хворих на психічні розлади.....	51
Терлецька Л. Терапія рухом у роботі практикуючого психолога як засіб становлення соціалізації свідомості особистості	55
Хенкіна Т. Психодіагностика готовності до учбово-професійної діяльності абітурієнтів ВНЗ МВС та фактори успішності освітньої соціалізації.....	57

ПЕДАГОГІКА

Курило Л. Нові організаційні форми навчальної роботи в університетах України (XIX – початок XX ст.)	59
---	----

СОЦІАЛЬНА РАБОТА

Барчі Б. Соціальні та психологічні чинники порушення процесу соціалізації у клієнтів центрів зайнятості	63
Голубнічий А. Інформаційні технології, довіра й контроль у процесі ресоціалізації засуджених у місцях позбавлення волі	65
Максимова Н. Прийомна сім'я як інститут вторинної соціалізації дитини	67
Мельничук Т. Соціально-психологічні чинники порушення процесу соціалізації при усиновленні в Україні	70
Мітіна С. Соціальні чинники бездоглядності підлітків	74
Новгородський Р. Корекційно-виховна робота в пенітенціарній установі для неповнолітніх (з досвіду Прилуцької виховної колонії)	77
Тюття О. Материнство-батьківство як соціокультурні феномени.....	80
Хлонь О. Ресоціалізація неповнолітніх засуджених з яскраво вираженою мотивацією до гострих відчуттів	84
Ячна Н. Молодіжне безробіття як соціально-економічний конфлікт в умовах української сучасності.....	86

СОДЕРЖАНИЕ

ПСИХОЛОГИЯ

Барашева Д. Психологические особенности этнокультурной идентификации личности в условиях поликультурного пространства (на примере анализа особенностей этнокультурной идентификации татар и русских украинцев севавтопольского региона).....	5
Блёмс В. От изоляции к включению: новая "социальная грамматика" – новый "социальный климат"	9
Вдовиченко А. Проблема риска: гендерный аспект	13
Венгер Г. Теоретические основы исследования ролевых отношений в дистантных семьях	17
Диденко Р. Ресоциализация жертв деструктивных культов путем активизации творческого потенциала личности	20
Корх В. Особенности развития социально-перцептивных механизмов у подростков и юношей, и групповая психокоррекция	24
Крылова С. Красота поступков и отношений как критерий «акме» в процессе социализации: методология социальной метаантропологии.....	28
Литвиненко А. Культурный плюрализм и проблемы идентичности	33
Мартыненко Е. Психологические гендерные особенности формирования профессионально важных качеств личности сотрудника ОВД	36
Мельник Н. Роль временной перспективы в становлении профессиональной идентичности личности	39
Мустафаев С. Психологические аспекты невербального общения подростков, склонных к интернет-зависимости	43
Павлик Н. Невротический характер как фактор нарушения социализации личности в юношеском возрасте	47
Ревука Т., Крайников Э., Прокопович Е. Особенности ресоциализации и реабилитации лиц при психических расстройствах.....	51
Терлецкая Л. Терапия движением в работе практикующего психолога как средство становления социализации сознания личности	55
Хенкина Т. Психодиагностика готовности к учебно-профессиональной деятельности абитуриентов вузов МВД и факторы успешности образовательной социализации.....	57

ПЕДАГОГИКА

Курило Л. Новые организационные формы учебной работы в университетах Украины (XIX – начало XX века).....	59
--	----

СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА

Барчи Б. Социальные и психологические факторы нарушения процесса социализации у клиентов центров занятости	63
Голубничий А. Информационные технологии, доверие и контроль в процессе ресоциализации осужденных в местах лишения свободы	65
Максимова Н. Приемная семья как институт вторичной социализации ребенка	67
Мельничук Т. Социально-психологические факторы нарушения процесса социализации при усыновлении в Украине	70
Митина С. Социальные факторы беспризорности подростков	74
Новгородский Р. Коррекционно-воспитательная работа в пенитенциарном учреждении для несовершеннолетних (из опыта Прилукской воспитательной колонии)	77
Тюптя Е. Материнство-отцовство как социокультурный феномен	80
Хлонь О. Ресоциализация несовершеннолетних осужденных с ярко выраженной мотивацией к острым ощущениям	84
Ячная Н. Молодежная безработица как социально-экономический конфликт в условиях украинской современности	86

CONTENTS

PSYCHOLOGY

Barasheva D. Psychological features of ethno-cultural identification in the multicultural space (on example of features analysis of Tatars and Russians/Ukrainians of Sevastopol region).....	5
Bloemers W. From exclusion to inclusion: a new "social grammar" – a new "social climate".....	9
Vdovichenko A. Problem of risk: gender aspects	13
Venger G. Theoretical basis of role relations in distant families.....	17
Didenko R. Re-socialization of destructive cults victims by activating creative potential of the personality.....	20
Korh V. Features of socio-perceptual mechanisms development in teenagers and young people, and group psycho-correction	24
Krylova S. Beauty in actions and relations as a criterion of "acme" in the socialization process: methodology of social meta-anthropology	28
Lytvynenko A. Cultural pluralism and problems of identity	33
Martynenko E. Psychological characteristics of gender professionally important qualities of the individual member of MIA.....	36
Melnik N. The role of time perspective in the formation of professional identity of the person.....	39
Mustafayev S. Psychological aspects of the nonverbal communication peculiarities of adolescents prone to Internet addiction	43
Pavlik V. Neurotic character as a factor of violation of socialization in the youth age.....	47
Revuka T., Krainikov E., Prokopovich E. Features of re-socialization and rehabilitation of persons suffering from mental disorders.....	51
Terletska L. Movement therapy as the method of socialization formation of personality consciousness in the work of practicing psychologist	55
Khenkina T. Psychodiagnostic of preparedness for training and professional activities of police academy applicants, and factors of successful educational socialization.....	57

PEDAGOGY

Kurylo L. New organizational forms of academic work at the Ukrainian universities (XIX–XX centuries)	59
--	----

SOCIAL WORK

Bartschi B. Social and psychological factors of violation of socialization process of the employment centers clients.....	63
Golubnichy A. Information technologies, trust and control in convicted re-socialization process in prison	65
Maximova N. Foster family as an institution of secondary socialization of a child	67
Melnichuk T. Social and psychological factors in violation the socialization of adoption in Ukraine.....	70
Mitina S. Social factors of teens' neglect	74
Novgorodskiy R. Correctional and educational work in the penitentiary facility for juvenile (by experience of Pryluky's educational colony)	77
Tyuptya O. Motherhood-fatherhood as socio-cultural phenomena.....	80
Khlon O. Re-socialization of juvenile convicts with a strong motivation to thrills.....	84
Yachna N. Youth unemployment as a social and economic conflict in the Ukrainian present.....	86

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ
В УМОВАХ ПОЛІКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ
(НА ПРИКЛАДІ АНАЛІЗУ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТАТАР
І РОСІЯН/УКРАЇНЦІВ СЕВАСТОПОЛЬСЬКОГО РЕГІОНУ)**

У статті представлено узагальнені результати емпіричного компаративного дослідження особливостей етнокультурної ідентифікації та самоідентифікації представників татарської і російської/української груп севастопольського регіону; виявлено подібності, відмінності, а також проблеми етнокультурної ідентифікації та самоідентифікації респондентів.

Ключові слова: етнокультурна ідентичність, самодетермінація, самоідентифікація.

Постановка проблеми. Сучасний світ в аспекті соціокультурних міжособистісних взаємодій характеризується феноменом так званого полікультурного простору. Причому в контексті полікультури маються на увазі як необхідні й неминучі парцелярні контакти на рівні міжкультурної комунікації, так і міжособистісні й міжгрупові контакти, обумовлені спільним проживанням представників різних етнокультурних груп у межах однієї держави. У таких умовах становлення особистості, її ідентифікація підпадають під вплив специфічних психологічних чинників, обумовлених контекстом полікультурності простору, в якому формується свідомість особистості та відбувається її реалізація в міжособистісній діяльності.

У результаті ущільнення простору "глобального села" й інформаційної реальної і віртуальної інтеграції культур людина сьогодні не може уникнути усвідомлення питання своєї етнокультурної ідентичності (у різноманітних формах: моно-, бі-, поліетнокультурній). Умови зіткнення культур і необхідності прийняття усвідомленого вибору, зокрема в контексті культури, впливають як на особливості структури особистості й на самосвідомість людини, так і на специфіку міжособистісних взаємодій.

Україна є поліетнічною державою. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. зафіксував наявність у державі представників більш ніж 130 етносів. Проте в структурі населення держави яскраво вираженою є перевага двох етносів – українського й російського. За даними перепису населення 2001 р., 37,5 млн осіб (77,8 % від загальної чисельності) є українцями й 8,3 млн (17,3 %) – росіянами [1, 2].

Отже, будучи по етнічному своєму складу переважно українським, етнокультурний простір нашої держави проте характеризується неоднорідністю, що зокрема обумовлено історичним чинником, наприклад, різного роду контактів з Польщею, тісних відносин з Росією, а також економічними й політичними умовами становлення й розвитку. Факт наявності неоднорідності етнічного складу населення і турбота про майбутнє, як держави у цілому, так і її громадян зокрема обумовлюють державний інтерес до підтримки наукових досліджень в області етнокультурної ідентичності й самосвідомості особистості, а також у сфері міжособистісних і міжнаціональних, міжкультурних контактів.

Огляд останніх досліджень визначеної проблеми. У сучасних дослідженнях проблема етнокультурної ідентифікації особистості й становлення самосвідомості посідає особливе місце і відрізняється різносторонністю підходів до її вирішення.

Вплив етнічних стереотипів на процес міжособистісного оцінювання досліджує О. В. Квас (дис. досл. канд. психол. наук, Київ, 2003); як смислову систему інтерпретації етнічної реальності досліджує етнічну свідомість

особистості, вивчає характер міжособистісної взаємодії та її взаємозв'язок із ціннісно-смисловою когнітивною складовою особистості В. В. Горбунова (дис. досл. канд. психол. наук, Київ, 2003); соціально-етнічний статус росіян в сучасній Україні на прикладі південно-східного регіону вивчає Л. О. Колишник (дис. досл. канд. психол. наук, Харків, 2004); етнічну самосвідомість як функціональну систему, елементи якої мають бути взаємно адекватними й взаємодоповнюючими, вивчає Ю. О. Михальчук з метою розробки прикладних методів гармонізації самосвідомості підлітків (дис. досл. канд. психол. наук, Київ, 2005); К. Ю. Шостаковою аналізуються особливості процесу етнічної ідентифікації та обумовленість даного процесу просторовою організацією суспільства (дис. досл. канд. психол. наук, Київ, 2005); особливості етнічної свідомості студентів різних регіонів України аналізує О. В. Бичко (дис. досл. канд. психол. наук, Київ, 2004); у контексті психосемантичної репрезентації етнічної свідомості в культурному дискурсі О. М. Лозовою виявляються кроскультурні особливості сприйняття й оцінки особистістю культурних зразків різномодальної семантики, диференціюється грань між "своїм" і "чужим" і семантиці різнокультурних об'єктів (дис. досл. док. психол. наук, Київ, 2008) тощо.

Між тим, дослідження особливостей етнокультурної ідентифікації, самоідентифікації і самосвідомості населення Автономної республіки Крим, що відрізняється етнокультурною різноманітністю, не належить до вивчених і вирішених проблем. Зокрема, особливою проблемою є етнокультурна ідентифікація особистості в умовах життєдіяльності соціуму й міжособистісних контактів севастопольського регіону.

Згідно з даними всеукраїнського перепису населення 2011 р., Севастополь був містом, де доля росіян виявлялася як найвища серед інших міст України: росіяни склали 71,6 %, українці – 22,4 %, білоруси – 1,6 %, татари – 0,7 %, кримські татари – 0,5 %, вірмени – 0,3 %, євреї – 0,3 %, молдавани – 0,2 %, азербайджанці – 0,2 % [4]. Севастополь, згідно з статистичними даними 2011 р. [5], є найнаселенішим містом АР Крим. Ситуацію в севастопольському регіоні, що обумовлена складним історичним і соціальним контекстом, не можна не брати до уваги.

Мета дослідження: емпіричним шляхом вивчити особливості етнокультурної ідентифікації й самоідентифікації представників татарської і російської/української груп севастопольського регіону.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проводилося в двох вибірках представників севастопольського регіону – кримських татар (32 респонденти, з яких 19 жіночої статі і 13 чоловічої) і етнічних росіян/українців (56 респонденти; 32 жіночої статі і 24 – чоловічої). На першому етапі вивчалися особливості

ототожнення респондентами себе з етнокультурною групою; на другому – специфіка індивідуально-особистісного самооцінювання респондентів; на третьому – компаративні особливості їх самооцінювання й асоціативних уявлень про етнокультурні образи, з якими респонденти ідентифікували себе на першому етапі.

Аналіз результатів дослідження особливостей етнокультурної самоідентифікації респондентів (ототожнен-

ня себе з етнокультурною групою) привів до виявлення особливостей самоототожнювання респондентів за етнокультурною приналежністю (табл. 1, 2).

Вивчення виборів експериментальної групи етнічних татар дозволило зробити висновок про тверде, стабільне ототожнення респондентами себе зі своєю етнокультурною групою (табл. 1).

Таблиця 1

Особливості етнокультурної самоідентифікації татар				
Вибори самоідентифікації (%)	Татарин	Кримчак	Кримський татарин	Севастопольць
	Усього:	56		
Разом:	97			100

Табл. 1 наочно демонструє однорідність виборів. У запропонованому списку варіантів серед інших були заявлені "татарин" і "кримчанин", які вибиралися респондентами в 56 % випадків, а в 41 % респонденти самі дописували атрибут "кримський" до заданого варіанту "татарин". Отже, усього 97 % опитуваних ототожили себе з кримським татариним. Примітно, що в 3 % випа-

дків респонденти визначили себе не за етнокультурною приналежністю, а за місцем проживання – "севастопольць"; проте, даний результат не є значущим.

Вивчення виборів експериментальної групи жителів Севастополя слов'янської ("російсько-української") приналежності виявило ряд особливостей етнокультурної самоідентифікації (табл. 2).

Таблиця 2

Особливості етнокультурної самоідентифікації росіян/українців				
Вибори самоідентифікації	Кількість (%)		Усього:	Разом:
Росіянин, севастопольць	20		33	
Росіянин, кримчак, севастопольць	16			
Українець	по 13	26	30	
Росіянин	7			
Севастопольць	7		30	
Росіянин, українець	по 5			
Українець, севастопольць	по 5			
Росіянин, українець, кримчак, севастопольць	по 5			
Європець, росіянин, кримчак, севастопольць	по 5			
Росіянин, кримчак	по 5			
Європець, українець, кримчак, севастопольць	по 5			

Узагальнення результатів (табл. 2) виявило такі особливості:

1) однозначну ідентифікацію себе з певною етнокультурною групою продемонстрували 26 % респондентів; з них за критерієм етнокультурної приналежності з росіянами ототожили себе 13 % учасників і з українцями – 13 %;

2) інші 74 % продемонстрували різного роду труднощі:

а) не змогли ідентифікувати свою національну приналежність та ідентифікували себе за місцем проживання (за принципом "малої батьківщини" з севастопольцями) – 7 %;

б) неоднозначна самоідентифікація спостерігалася в 36 % випадків: по-перше, одночасно ототожнюють себе з росіянами й севастопольцями 20 % респондентів, по-друге, з росіянами, севастопольцями і кримчанами – 16 %;

в) складну самоідентифікацію продемонстровано в 30 % виборів, по 5 % з яких припадає на різноманітні варіанти ідентифікації, напр., "європець, росіянин, українець, кримчак" (табл. 2).

Отже, у результаті дослідження як особливу проблему самоідентифікації представників севастопольського регіону слов'янського походження було виявлено когнітивне змішення, когнітивну дифузю в контексті самоідентифікації за етнокультурною приналежністю, а також тенденцію компенсувати брак усвідомлення етнічної приналежності шляхом апеляції до "малої батьківщини" (міста мешкання – Севастополя).

Наступний етап експерименту передбачав виявлення, по-перше, особливостей детерменування респондентами обох груп власної особистості, по-друге, специфіки асоціювання респондентами образів представників етнокультурних груп, з якими вони себе ототожили на попередньому етапі.

У результаті зіставлення даних дослідження самодетерменування й асоціативного експерименту були виявлені такі особливості етнокультурної ідентифікації респондентів (табл. 3-6).

Образи, що диференційовано в результаті вивчення виборів респондентів-татар жіночої статі, демонструють схожість в ідентифікації власної особистості й образу узагальненої представниці своєї етнокультурної групи (табл. 3). У цілому перевага виборів віддається позитивним особистісним характеристикам традиційного фемінінного типу – 76 % виборів у самооцінюванні й 69 % – в асоціюванні образу татарської жінки взагалі. Відмінності між образами себе й абстрактної представниці етносу виявляються в ототожненні себе з т. зв. національною татарською працьовитістю – "працелюбна" (25 %), а абстрактного образу татарки – із загальними формами дисплеїв приналежності: до людства, жіноцтва, нації, себе особисто як представниці етнокультури, людини, якій можна довіряти – "людина", "жінка", "нація", "я", "подруга" (31 %).

Певні особливості виявлено в результаті компаративного аналізу виборів характеристик самооцінювання чоловіків-татар та асоціативної ідентифікації чоловічого образу татарина (табл. 4).

Таблиця 3

Особливості особистісного самооцінювання й етнокультурної ідентифікації респондентів-татар жіночої статі

Хар-ки ідентифікації		Образи	"Я"	%	"Татарка"	%
Традиційно фемінінні		Привабливість			Красива	11
		Соціально очікувані позитивні	Терпляча, турботлива, уважна	76	Віддана дітям, вірна, вмiє добре готувати	58
"Нейтральні" гендерні			Працелюбна	25		
Інше					Нація	11
					Я, людина, жінка, подруга	20
Разом:				100		100

Таблиця 4

Особливості особистісного самооцінювання й етнокультурної ідентифікації респондентів-татар чоловічої статі

Хар-ки ідентифікації		Образи	"Я"	%	"Татарин"	%
Традиційно маскулінні		Особистісні якості	Надійний, чесний, успішний, цілеспрямований	68	Чесний, гордий, надійний	17
		Сімейні ролі	Батько, сім'янин	9		
"Нейтральні" гендерні			Нормальний, працьовитий	14	Працьовитий народ	26
Традиційно фемінінні			Добрий, чуйний, уважний	21		
Інше					Я, своя національність, кримчак	30
					Хазяйновитий	17
Разом:				100		100

У самоідентифікації перевага виборів розподілялася на особистісні характеристики маскулінного типу – 74 %, за якими йдуть характеристики, що традиційно більше асоціюються з жіночими соціально очікуваними якостями – 21 %, і завершують представлені варіанти так звані "нейтральні" характеристики – 14 % (табл. 4). В уявленнях про узагальнений образ татарина виділяється приналежність до своєї етнокультури – 30 %, акцентується національна якість працьовитості – 26 %, а потім слідує вибори маскулінних характеристик і властивості етносу хазяйновитості в рівній кількості – по 17 %.

Дослідження самоідентифікації й етнокультурних образів, що відповідають етнокультурному самоототожненню слов'ян росіян/українців (на першому етапі експерименту найтипівшими виборами у різноманітних варіантах зв'язків стали: росіянин, українець, севастопольць), привело до структурування семантики виявлених особливостей (табл. 5, 6). Особливості семантики виборів респондентів-слов'ян жіночої статі відображено у табл. 5.

Вибори самоідентифікації респонденток слов'янської групи марковані перевагою фемінінних характеристик – 65 %, у розподілі яких більшість виборів приходиться на позитивні особистісні якості – 43 %, 10 % розподіляються на варіанти привабливості та 12 % – негативні особистісні риси. У решті виборів було виявлено 24 % маскулінних характеристик; 3 % не згруповані. В семантичному розподілі виборів ідентифікації етнокультурних образів виділися гендерні характеристики та асоціації з культурними традиціями. Так, в ідентифікації образу українки в 39 % виокремлюються фемінінні гендерні дисплеї, у 7 % – маскулінні; по 21 % виборів приходиться на асоціювання з традиційною їдою (напр., "сало", "борщ") та етнокультурними стереотипами (напр., "вінок", "намисто", "гличик", "пісня"; "свині", "корови"); 8 % асоціюються з алкоголем ("самогон", "горілка").

В ідентифікації образу росіянки виділися фемінінні характеристики – 41%, маскулінні – 21 % і етнокультурні – 27 % (напр., "сарафан", "коса", "ложки"; "поле", "береза", "земля"); решта виборів представлена у незначущій кількості. Ідентифікація образу севастопольчанки включає гендерні ознаки – 33 % фемінінних й 13 % маскулінних, а також специфічні етнокультурні асоціації з

містом ("море", "чайка", "рідне місто") і з типовою особистісною рисою – відданістю (12) у різноманітних контекстах: міста, сім'ї, батьківщини, міжособистісних взаємин.

Особливості семантики виборів респондентів-слов'ян чоловічої статі відображено у табл. 6.

Специфічно, що семантика виборів самоідентифікації респондентів-слов'ян чоловічої статі розподілялася переважно – у 49 % – на традиційні фемінінні характеристики, а решта у рівних долях згрупувалася у фрейм маскулінних (25 %) і гендерно нейтральних рис (24 %). В семантичному розподілі виборів ідентифікації етнокультурних образів виділися гендерні характеристики, асоціації з культурними традиціями, а також з історією.

Так, в ідентифікації образу українця 11 % приходиться на маскулінні дисплеї і 2 % – на фемінінні; зв'язок з культурними традиціями виділяється у 45 %: їжі – 22 % (напр., "сало", "цибуля", "борщ"), етнокультурних стереотипів – 23 % (напр., "вишиванка", "чуб", "пісня"; "поле", "барвінок", "пшениця"); асоціювання з історією відбувається у 16 %: символіка – 10 %, історичні персонажі – 6 %; до українця ставляться як до кума, слов'янина. Прикметним стало виявлення негативної семантики: особистісних рис – 15 % (напр., "жмот", "куркуль", "лінь"), емоційного стану ("нещасний") і відчуття негативу від образу – 5 %.

У розподілі семантики виборів ідентифікації образу росіянина виділися гендерні характеристики: 12 % маскулінні й 14 % фемінінні; виокремлено стереотипні культурні дисплеї – 44 %: етнокультурні – 30 % (напр., "сорочка", "матрьошка"; "поле", "береза", "ліс"), алкоголю – 10 % ("горілка"), їжі – 4 % ("оселедець", "пельмені"); виявлено асоціативний зв'язок з історією – 20 %: фрейм держави – 10 %, флоту – 8 %, історичних постатей – 2 %; до росіянина ставляться як до земляка, родича, слов'янина – 6 %. У семантиці образу також зафіксовано негативні риси – 4 % (т. зв. російські "мат", "бійка"). Семантику образу севастопольця диференційовано за гендерними ознаками: 20 % маскулінних якостей і 21 % фемінінних; контекстом історії – 30 %: меморіалу – 16 %, флоту – 13 % та політичної особи – 1 %; фреймом специфічної етнокультури – 14 % (напр., "море", "сонце", "мушлі"); до севастопольця ставляться як до друга, брата, корінного жителя міста – 7 %.

Таблиця 5

Особливості особистісної самоідентифікації й етнокультурної ідентифікації респондентів росіян/українців жіночої статі

Образи		"Я"	%	"Українка"	%	"Росіянка"	%	"Севастопольчанка"	%
Традиційно фемінінні	Привабливість	Красива, струнка, стильна	10	Красуня, повненька	12	Красива, доглянута	13	Красива, струнка, загоріла	18
	Позитивні якості	Добра, весела, турботлива, віддана, вірна, відкрита, хороша	43	Доброзичлива, весела, усміхнена, домовита, лагідна, гостинна	18	Душевна, запальна, турботлива, тепла, охайна, світла, хороша	18	Добра, весела, усміхнена, віддана, відкрита, любляча	15
	Сімейні ролі			Вогнище, мама, дружина	9	Сім'я, дружина, мама, хазяйка	10		
	Негативні	Вередлива, шкідлива	12						
Гендерно "нейтральні"	Справжня, відповідальна	6							
Традиційно маскуліні	Цілеспрямована, вольова, розумна, надійна, незалежна	24	Активна, цілеспрямована, сильна, амбіційна	7	Сильна, незалежна, амбіційна, розумна, прагматична	21	Сильна, розумна, патріотична, волелюбна	13	
Асоціації з традицією	Їжа			Сало, борщ, цибуля, хліб	21	Оселедець, сало	3		
	Алкоголь			Горілка, самогон	8	Горілка	3		
	Етнокультурні			Вінок, намисто, глечик, пісня Домашнє господарство; свині, корови	16 5	Сарафан, коса, ложки Сонце, поле, земля, береза, хата	20 7	Чайка, море, рідне місто	26
Інше	Специфічні							Відданість (місту, родині, Батьківщині)	12
	Не згруповані	Божественна, непередбачувана	3	Ю. Тимошенко	2	Мир, війна, погляд на Захід	3	Колесо, дерево...	8
	Емоції			Негатив	3	Позитив: рідне	3	Позитив: рідне	8
Всього:		100		100		100		100	

Таблиця 6

Особливості особистісної самоідентифікації й етнокультурної ідентифікації респондентів росіян/українців чоловічої статі

Образи		"Я"	%	"Українець"	%	"Росіянин"	%	"Севастополец"	%
Традиційно маскуліні	Позитивні якості	Сила, успішний, добувач, рішучий	25	Сміливий, щедрий, вольовий	6	Сила, розумний, воїн, незалежність, цілеспрямованість	12	Мужність, честь, гордість, патріот, герой	16
	Сімейні ролі			Сім'я, хазяїн, дід	5			Чоловік, дід	4
Гендерно "нейтральні"	Нормальний, відповідальний	24							
Традиційно фемінінні	Позитивні якості	Довірливий, веселий, доброзичливий	41		2	Довірливий, веселий, хороший, ввічливий	14	Веселий, вихований, милосердний, любов	18
	Привабл.	Високий	8	Красивий	2			Загорілий, стрункий	3
Негативні				Жмот, хитрий, куркуль, лінивий	15	Мат, бійка, лінивий	4	Жадібний	1
Асоціації з традицією	Їжа			Сало, борщ, цибуля, лук	22	Оселедець, сало, пельмені	4		
	Алкоголь					Горілка	10		
	Екокультура			Вишиванка, чуб, пісня Поле, хата, барвінок, пшениця, небо	12 11	Сорочка, хліб-сіль, матрошка, баня Поле, хата, береза, річки, ведмідь, ліс	14 16	Море, сонце, мушлі	14
Історія				Тризуб, синьожовтий, мова	10	Історія, імперія, територія, мова, нація	10	Місто, пам'ятник потопл. кораблям, парад, росіянин	16
				Ю. Тимошенко Т. Шевченко, Л. Костенко	3 3	Російський флот, моряк В. Путін, Д. Медведєв	8 2	Флот, моряк Яцуба	13 1
				Слов'янин, куме	4	Слов'янин, земляк, родич	6	Друг, брат, корінний	7
Інше	Емоції	Щасливий	2	Нещасний	5				
	Не згруповані		2	Негатив	5			Пенсіонер, байкери, цвях...	5
Разом:		100		100		100		100	

Висновки:

1) етнокультурна ідентифікація й самоідентифікація респондентів-севастопольців татарської групи відрізняється узгодженістю самоуявленень і самоідентифікації (приналежність до етнічної культури кримських татар), а слов'янської групи – когнітивною сплутаністю, дифузєю (змішенням етнокультурних ідентичностей росіянина, українця з локальними – кримчака, севастопольця);

2) самоідентифікація татар має позитивний характер; у самоідентифікації слов'ян разом з позитивними якостями виділяються негативні;

3) респонденти-слов'яни жіночої статі негативні вибори розподіляють на індивідуально-особові якості, чоловічо-го – на етнокультурний образ, особливо українця;

4) у самоідентифікації респонденти обох груп виділяють характеристики, що диференціюються в гендерні кластери:

а) респонденти-татари переважно ототожнюють себе з соціально очікуваними маскулініними дисплеями, але й звертаються до фемінінних рис; респонденти-слов'яни (чоловіки), навпаки, переважно звертаються до фемінінних дисплеїв, але й вибирають маскулініні;

б) респонденти-татарки переважно ототожнюють себе з фемінінними якостями, а слов'янки – з фемінінними і маскулініними;

5) в ідентифікації етнокультурних образів також виявляються гендерні риси, проте вони не займають се-

мантичні поля повністю – респонденти звертаються й до інших фреймів:

а) респонденти-татари чоловічої статі – нації та типової національної риси, жіночої – етнокультури;

б) респонденти-слов'яни чоловічої статі – історії та етнокультури, жіночої – екокультури;

в) у зіставленні одиниць парадигми "я" – "представник моєї етнокультури" спостерігається схожість і безсуперечність семантики виборів респондентів-татар; проте семантика виборів респондентів-слов'ян свідчить про складність концептуалізації власної етнокультурної ідентичності; останнє потребує подальшого вивчення.

Перспективи подальшого дослідження: 1) вивчення природи й чинників складної концептуалізації власної етнокультурної ідентичності слов'ян; 2) емпіричне вивчення особливостей міжособистісного етнокультурного сприйняття респондентами заявлених груп (кримських татар і слов'ян – росіян та українців) одне одного.

Список використаних джерел

1. Население // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org>.
2. Население Крыма // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org>.
3. Статистика населения города Севастополя [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://meridian.in.ua>.
4. Статистика населения города Севастополя, 2009 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org>.
5. Статистика о народе Украины, 2011 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://meridian.in.ua>

Надійшла до редколегії 30.01.12

Д. Барашева, канд. психол. наук, доц.
Севастопольский городской гуманитарный университет, Севастополь

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ПОЛИКУЛЬТУРНОГО ПРОСТРАНСТВА (НА ПРИМЕРЕ АНАЛИЗА ОСОБЕННОСТЕЙ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ ТАТАР И РУССКИХ/УКРАИНЦЕВ СЕВАСТОПОЛЬСКОГО РЕГИОНА)

В статье представлены обобщенные результаты эмпирического компаративного исследования особенностей этнокультурной идентификации и самоидентификации представителей татарской и русской/украинской групп севастопольского региона; обнаружены сходства, различия, а также проблемы этнокультурной идентификации и самоидентификации респондентов.

Ключевые слова: этнокультура, самоидентификация, самоидентификация.

D. Barasheva, PhD. Psychology, Assoc. Prof
Sevastopol City Humanitarian University, Sevastopol

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF ETHNO-CULTURAL IDENTIFICATION IN THE MULTICULTURAL SPACE (ON EXAMPLE OF FEATURES ANALYSIS OF TATARS AND RUSSIANS/UKRAINIANS OF SEVASTOPOL REGION)

There are synthesized results of comparative analyzing peculiarities of ethnic-cultural identification and self-identification of Sevastopol representatives – Tatars and Russians/Ukrainians presented in the article; similarities, differences and problems of ethnic-cultural identification and self-identification are distinguished.

Key words: ethno-cultural identity, self-determination, self-identity

УДК 159.922.4; 159.923

W. Bloemers, Dr., Prof.
University of Applied Sciences Magdeburg–Shtendel, Konigsberg, Germany

FROM EXCLUSION TO INCLUSION: A NEW "SOCIAL GRAMMAR" – A NEW "SOCIAL CLIMATE"

The article reveals the essence of the "new wave" of European psychology that refuses practice leybelizatsii and isolation of individuals that do not meet the norm of the majority in favor of the practice, of active inclusion in community life.

Key words: socio rules, exclusion, inclusion, social climate

1. Grammar matters I (The old social rules and standards of exclusion)

People who differed from the norm setting opinions of their reference group or ethnic group in their appearance or behavior as being "abnormal" or "different" have at all times been exposed to mainly negative social reactions and excluded from most social institutions, e.g. general educational institutions, labor market, cultural and recreational facilities.

These exclusions are in a tradition-steeped line with ancient patterns of our feelings and thoughts which, still extend into the "knowledge society" of today.

In various forms they recurrently express the irrational, archaic fears of the unknown, of "being different from me or us" stored in the depths of the human soul. They are mainly based on unconscious, irrational "grammar" rules which have in various historical contexts developed from objectives of a social cooperation of the norm setting "strong" and the subdued "weak" within the frame of hierarchical power relations, guided by fear and ideology,

and which have created a set of social rules and standards, a social set of rules on exclusion which was passed on and established in the course of history via social learning processes. This structure of exclusion can be divided by its forms with six abstract terms, using the system of grammar structure. Following Hanks/Hanks (1948) and Cloerkes (1997, 101f), the following descending 6 forms/terms of exclusion can be distinguished:

a) Active killing (infanticide/genocide): Cruel annihilation, social Darwinism and eugenics, ethnocentrism (ethnic cleansing) and nationalism, biomedical methods (abortion);

b) Passive killing or expulsion from the group resulting in physical or social death: Expulsion from social group. Examples: Letting children with spina bifida lie; locking away: psychiatry, ghettoisation; optical markings: Yellow Star etc.;

c) Isolation: Distancing from "normal citizens": local marginalization in homes for people with mental disabilities, workshops, separating special institutions, "special schools"; "separation": places at the edges of society;

d) Participation restriction: Special roles in the social community: Restriction of social rights and duties (more "self-protection" of the excluders than protection of the excluded), "special measures";

e) Modification of participation: Labeling, social instrumentalization: With terms for objects of treatment, care, custodial care, disfranchisement, slander, structural violence by asymmetrical definitions and generalizations;

f) Laissez faire: Ignoring them completely, not taking any notice despite all the differences, the canon of exclusion described here consistently shows similarities: With the exception of the last one, all forms tend to

- an objectivation of people;
- a selection of people;
- a generalization of a feature onto the whole person;
- a disfranchisement of people: disempowerment, restriction of autonomy and freedom as well as heteronomy;
- the control over persons.

The common features of this grammar are: "authoritatively created structures of inequality" and "measures infringing equality".

The "grammar" and their consequences are, amongst other things, to be found in the historical evidences of psychiatry (hospitalism), the ghettos of the Middle Ages and the modern times as well as currently in the (still) "unlawful" mechanisms in Guantanamo: as frightening proofs for the structural and symbolic violence connected to asymmetric, binary definitions, where the power side determines, orders and acts, the powerless side obeys, follows and executes.

2. Transformation matters (The change of perspective and the reform ideas)

Politics- and Knowledge-based reorientation

Based on social movements (i.e. the self determination movement "independent living" of disabled people) and on radical political transformations of the early 1990s (with the collapse of the communist hegemony, the economic breakdowns and the problems of the security systems of welfare states resulting from them, the social erosions, the destabilization of former life concepts), and as well based on research results from neurobiology, constructivism and system theory that only the unconditional acceptance and recognition of the other, the contact to a stranger as an equal represent the indispensable condition of a social process (Maturana/Varela 1990, 266), new world views have developed: with "constitution of radical plurality"

(Welsch 1987, 4), "culture of variety and difference (Eickelpasch/Rademacher 2004, 43), "pluralism of traditions, values and ideologies" (cf. Bauman 1995) realities are described which consciously recognize the variety of life concepts, traditions and cultures.

All completely different and all completely equal / difference and equalit

Against the background of these findings, disparities, being different, differences do not appear as something dividing, as hierarchically to be selected against each other, but as something of equal value in the diversity, i.e. as phenomena and characteristics with equal valency. Equality is now understood as recognition of the speciality, distinctiveness, the individual as being different and appreciated in his uniqueness (cf. Dederich 2001, 206f).

The image of man revised in the context of modernity considers individual differences as normal and necessarily belonging to human life and therefore as a variant of "normality" where the differences are seen as an enrichment of human life and social coexistence (cf. Goll 2004, 332). Therefore, the old mechanistic world view of social homogenization is obsolete. Their place is now taken by current perceptions of an acceptance and care of social heterogeneity, of diversity of values, equality and a pool of ideas, concepts, symbols, which have manifested themselves in ethics of recognition, in a social-ethical postulate of inclusion as well as new social policies of inclusion and participation, for a struggle for a change of the social order structure.

Social political postulates: Inclusion and participation

Taking the previously outlined new world views as a basis, the imperative of inclusion is the democratic social-political answer. This means that all societal functional systems must be open to all members of society and that also all members are available for each other. This is also supported by the fact that inclusion is seen "as a basic human right of each individual in a society" against the background of anthropological basics of human differentness (Fachdienst der Lebenshilfe 1995, 13f) as it already was described in a judgement from New Jersey more than a decade before the UN Convention on the rights of people with disabilities was passed in 2006: "Inclusion is a right, not a privilege for a selected few" (McGregor 1996, 13).

This is to say: a change of the system for all and through all from inside out and not an adaptation of the individual to the (old) system created by few, a system with defined "normality". Inclusion is therefore connected to the de-institutionalization of segregating facilities, i.e. to clear structural changes.

3. Grammar matters II (The new social rules and standards of inclusion)

In order to realize such an enormous and comprehensive project of equal and participating life in an inclusive society, considerable political and social effort is needed; above all it needs the abolishment of structural impediments of institutional, education-political, constructional, social, economic and mental kind, of system imminent barriers which cause society-internal exclusions from many functional systems (cf. bulletin of the Commission of the European Communities 2000, 4f). This "cultural revolution" (Nembrini 2009) is not possible without a reform of legislation and creation of new instruments and without a reform of the social climate. So the creation and development of an innovative social set of rules is needed, a new social grammar which legitimizes, develops, legally anchors and practices inclusive structures in all areas of life, structures of equality for social plurality and cultural heterogeneity. As inclusion philosophy, this is a task for all

social partners because "inclusion is a project of the entire society where the special worlds must be turned into >natural worlds for all<" (Steinhart 2008, 31).

Regarding legislative decisions, initiatives and the development of new instruments, a number of fundamental building measures for the new set of rules have already been taken; I want to mention some examples: The Salamanca Resolution of 1994; the European Treaty of Lisbon (2009); the bulletin of the Commission of the European Communities of March 2000 titled "Building an inclusive Europe"; the development and growth of NGOs like: last not least the "Convention of the United Nations on the rights of people with disabilities" of 13.12.2006 which has a very special significance due to the 4 recognition that disability is part of human life and is valued as a cultural enrichment ("diversity approach") and that disability is a social construction leading to "structural injustice".

From all these initiatives and instruments, social-grammatical innovative action aspects and activities have to be derived. Using the grammatical order figures of verbs, inclusive orientation can be characterized e.g. by:

- identifying segregating structures and barriers obstructing inclusion;
- implementing an inclusive image of man;
- planning inclusive practice projects in dialog with all people concerned;
- social politically initiating, mediating for a participative design of the public space;
- taking on social political advocacy for service users or negotiating the building/ establishing of inclusive homes, etc.

In contrast to many forms and numerous activities of the old "grammar" which were hierarchically-authoritarian, helper dominated and relation-asymmetrically grounded, all these innovative activities are oriented on the democratic principle of equal and symmetrically designed cooperation on equal terms. This professional new accentuation affects the current self-conception of social professions in a substantial way.

4. Climate matters (The new social climate)

"The human being is not motivated by facts and data, but by feelings, stories and, above all, by other people" (Spitzer, 2002, 160).

For a societal reorientation towards social inclusion, for a "culture of diversity and difference" we especially need the creation of a beneficial mental and communicative social climate for tolerance, civic commitment, recognition, selforganization and equal participation. Such a climate is characterized by a professed political will on national and local levels; the media and arts with their manifold potential of mediating, circulating and influencing must be included in such statements of will and control measures in a special way.

Among other things, the findings of psychology and neurosciences give explanatory information about why, what and how to do; they prove that internal borders can be overcome: by re-contextualization of impressions memorized in the course of life and of socially implicitly learned, neuronally rooted values regarding the "strange" as well as by memorizing new experiences with a positive connotation in episodic memory which can later be recalled in similar contexts. These change processes mostly happen when curiosity and openness for the feelings and biographies of other people are awoken, when "extraordinary" situations with novelty attributes arise or are arranged which are interpreted by the hippocampus as significant and important for the person: then the person will form them to corresponding new neuronal representations.

By which different means a "socially inclusive climate" for the society project "inclusion" can targetedly be

addressed shall be visualized by three examples from Great Britain, Ireland, and Germany, which are mediated by public presentation exemplary as implicit orientations:

- First: the presentation action of the sculpture Alison Lapper Pregnant which has stood for 1,5 years – from September 2005 to April 2007 – on a column in front of the National Gallery on Trafalgar Square in the heart of London. On this column which is used for changing exhibitions of modern art it has been part of the public place, its cultural design and its social life. Made from Carrara marble, this 3,6 metres tall statue shows the English artist Alison Lapper who was born in 1965 with phocomelia/dysmelia (without arms and with shortened legs) as a naked woman advanced in pregnancy. A public documentation of accepting and recognising the principle "It's normal to be different" and the inclusion of a "different one" as an "equal" in the social centre of a civic society.

Photo: Sculpture on Trafalgar Square (Photo: Bloemers, February 2007)

- The second example is taken from two full-page A4 adverts in an Irish real estate magazine (Property Monthly, June 2007 and March 2008) which is circulated nationwide. It shows the photos of the complete office team of an Irish law firm where a young employee with Down syndrome has – as a matter of course – his equal place regarding the described challenging tasks of the juridical field of activity. These photos and adverts also publicly "promote" a heterogeneous normality and show how pro-active public relations can shape change processes toward inclusion or how private or work-related initiatives can be a role model for this.

Photo: Team of the law firm in Ireland. (Photos: Property Monthly, Ireland, Donegal, June 2007 and Property Monthly, Ireland, Donegal, March 2008)

- The third example shows a poster/video from 2011 in Augsburg presenting a 29 year old conductor with the chamber music orchestra "Roll and Walk" founded by him and performing classical music in big concert halls since five years. Due to a metabolic disorder/genetic defect Benedikt Lika depends on a wheel chair. He has no problem at all to present himself in the public. His mediated message: "Music is a bridge-builder and my disability does not play any role for me, the orchestra and audience when performing". Benedikt is a graduated musicologist (university of Vienna), studied conductor, drummer and concert organizer.

Photo: Benedikt Lika (taken from: Menschen-Magazin 1/2012, Mozart in Love)

What can we learn from these examples? The power of images has the chance of

- changing the emotional conscience of people by re-contextualisation and of activating it with new positive feelings;
- getting across messages about the unimagined potential of power, will, and skills inherent in each individual Since a good social-communicative climate is one of the most important keys to social learning processes (and inclusion is a learning process concerning all), inclusion can hardly be developed without such an emotional climate basis.

Thus it must be a focus of future initiatives of all social groups.

5. Perspective matters (The future tasks)

From the present explanations it can be concluded that extensive, complex and specialized innovation work which requires cooperation is still needed on a wide base for a success of the society project "social inclusion": reflective, research based, political, structural, organizational, international and social-climatic work.

I want to encourage you to get involved with already existing local, national and European initiatives, networks,

activities, research projects and successful examples for making the society "fit for inclusion". We now stand only at the beginning: our creativity and our initiatives for it are in demand!

References

1. Bauman, Z. (1995): Ansichten der Postmoderne. Hamburg.
2. Bielefeldt, H. (2006): Zum Innovationspotenzial der UNBehindertenkonvention.
3. Die UN-Konvention über die Rechte von Menschen mit Behinderungen. ESSAY. Deutsches Institut für Menschenrechte. Entwicklungsförderung. Universität Wien, Institut für Bildungsforschung.
4. Bloemers, W. / Wisch, F. H. (Eds) (2001): Voices of Europe – Stimmen Europas. Vergleichsstudien von Selbsteinschätzungen behinderter Menschen. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien.
5. Bloemers, W. (2006): Vielfalt/Verschiedenheit als Wert – Zum Begriff und Verständnis von Inklusion. In: Bautz, W. /Harms, J./Ulbricht-Thiede, S. (Hrsg.): Europäische Anregungen zu Sozialer Inklusion. Frank & Timme, Berlin, 15–26.
6. Bloemers, W. (2006): Neue Aspekte heilpädagogischen Handelns/heilpädagogischer Identität. In: Fachbereichstag Heilpädagogik (Hrsg.): Jahrbuch Heilpädagogik 2006. Rendsburg, 25-46.
7. Bloemers, W. /Hajkova, V. (2006): Richtung Inklusion in Europa – Towards Inclusion in Europe. Frank & Timme, Berlin.
8. Bloemers, W. (2007): Soziale Inklusion aus europäischer Perspektive. In: Liesen, Ch./Hoyningen-Suess, U./ Bernath, K. (Hrsg.): Inclusive Education: Modell für die Schweiz? Internationale und nationale Perspektiven im Gespräch. Haupt, Bern, 35–54.
9. Boban, I. /Hinz, A. (Hrsg.) (2003): Index für Inklusion- Lernen und Teilhabe in der Schule der Vielfalt entwickeln. Halle.
10. Bollmeyer, H. (2005): Tagung des SFB 584 "Politische Inklusion und Partizipation: Strukturen und Semantiken" 8 bis 9. Mai 2003 im IBZ der Universität Bielefeld.
11. Booth, T. /Ainscow, M. (2003): Index for Inclusion. Developing Learning and Participation in Schools. Bristol 2000. Deutsch: Index für Inklusion – Lernen und Teilhabe in der Schule der Vielfalt entwickeln; übersetzt und bearbeitet von Boban, I./ Hinz, A. Halle 2003
12. Bourdieu, P. (1998): Praktische Vernunft. Zur Theorie des Handelns. Frankfurt am Main.
13. Capra, F. (1988): Wendezeit. Bausteine für ein neues Weltbild. München.
14. Cloerkes, G. (1997): Soziologie der Behinderten – Eine Einführung. Heidelberg.
15. Commission of the European Communities (2000): Towards a Barrier Free Europe for People with Disabilities. Brussels 12.05.2000/COM (2000)284 final Commission of the European Communities (2000): Proposal for a Council Decision on the European Year of People with Disabilities 2003, Brussels Dederich, M. (2001): Menschen mit Behinderung zwischen Ausschluss und 8 Anerkennung. Bad Heilbrunn
16. Eickelpasch, R./ Rademacher, C. (2004): Identität. Bielefeld.
17. Europarat/ Council of Europe: Recommendation No. R(90)5.
18. European Commission (2001): 6th Framework Programme. TRI:
19. "eAccessibility for All". Brussels, 13.03.2001 //INFSO/B2 6FP consult.doc
20. Europäische Kommission (1999): Der Vertrag von Amsterdam: Was sich in Europa geändert hat. Brüssel.
21. Europäische Gemeinschaft (1992): Die Vertragstexte von Maastricht. Bonn.
22. European Union (2000): Presidency Conclusions. Lisbon European Council 23 and 24 March 2000. Paper of the Commission, Brussels.
23. Europäischer Rat (2000): Europäischer Rat 23. und 24. März 2000 Lissabon.
24. Schlussfolgerungen des Vorsitzes. www. file:///E:\EU_Inclusion-Lissabonnet.al\Europarat_Lissabon_Mar2000.htm
25. European Commission (2001): 6th Framework Programme. TRI: "eAccessibility for All". Brussels, 13.03.2001 //INFSO/B2 6FP consult.doc
26. Fachdienst der Lebenshilfe (1995): Inclusion. Heft 2 /1995. Marburg.
27. Frehe, H. (2002): "Das Thema ist die Gesellschaft, die behindert". In: Aktion Mensch – Das Magazin. 3/2002 (12-14). Bonn Gamm, G. (2000): Nicht nichts. Studien zur einer Semantik der Unbestimmtheit. Frankfurt.
28. Goll, H. (2004): Inklusive Pädagogik und schulische Praxis: Lern- und Lebensangebote für Menschen mit (schwerer) geistiger Behinderung im internationalen Kontext. In: Sasse, A./Vitkova, M./ Stormer, N. (Hrsg.): Integrations- und Sonderpädagogik in Europa. Bad Heilbrunn, S. 331-342.
29. Hanks, J. R./ Hanks, M. (1948): The physically handicapped in certain nonoccidental societies. Journal of Social Issues 4 (1948), 11-20
30. Hriger, N. (2007): Empowerment.de: Potenziale nutzen. www.empowerment.de/grundlagentext.html (Zugriff 15.05.2007).
31. Hinz, A. (2002): Von der Integration zur Inklusion – terminologisches Spiel oder konzeptionelle Weiterentwicklung? In: Zeitschrift für Heilpädagogik 9/2002, 354–361.
32. Hinz, A. (2004): Vom sonderpädagogischen Verständnis der Integration zum integrationspädagogischen Verständnis der Inklusion? In: Schnell, I./Sander, A. (Hrsg.) Inklusive Pädagogik. Klinkhardt, Bad Heilbrunn 2004, 41-75.
33. Honneth, A. (2000): Das Andere der Gerechtigkeit. Aufsätze zur praktischen Philosophie. Frankfurt Huf, St. (2004): Inklusion und Exklusion als Leitbegriffe einer Theorie moderner Wohlfahrtsstaatlichkeit. www.unigoettingen.de/en/sh/3701.html
34. Kruger, C. (2000): Supported Living: "Ich bin über 40 Jahre alt. Dies ist mein eigener Schlüssel. Zum allerersten Mal habe ich einen eigenen Schlüssel". ZBG 2/2000, 112
35. Lipsky, D. K./Gartner, A. (1999): Inclusive Education: A Requirement of a Democratic Society. In: Daniels/Garner 1999, 12-23.
36. Maturana, H. R./Varela, F. J. (1990): Der Baum der Erkenntnis. Die biologischen Wurzeln des menschlichen Erkennens. Bern und München.
37. McGregor, G. (1996): Crossing boundaries. In: TASH-Newsletter, 22(2) 1996, 13-15.
38. Mittler, P. (2000): Working Towards Inclusive Education. Social Contexts. London (David Fulton) 2000.
39. Nothelle-Wildfeuer, U. (1999): Soziale Gerechtigkeit und Zivilgesellschaft. Paderborn.
40. Priestley, M. (2003): Worum geht es bei den Disability Studies? Eine britische Sichtweise. In: Waldschmidt, A. (Hrsg.): Kulturwissenschaftliche Perspektiven der Disability Studies. Tagungsdokumentation. Kassel, 23-35
41. Property Monthly (July 2007), Donegal. Ireland Property Monthly (March 2008), Donegal. Ireland.
42. Reiser, H. (1991): Wege und Irrwege zur Integration. In: Sander, A./Raidt, P. (Hrsg.): Integration und Sonderpädagogik. St. Ingbert 1991, 13-33.
43. Rommelspacher, B. (1995): Texte zu Fremdheit und Macht. Berlin.
44. Sander, A. (2003): Über die Integration zur Inklusion. St. Ingbert.
45. Sander, A. (2004): Inklusive Pädagogik verwirklichen – zur Begründung des Themas. In: Schnell, I./ Sander, A. (Hrsg.): Inklusive Pädagogik. Bad Heilbrunn, 11-22.
46. Sennett, R. (2004): Respekt im Zeitalter der Ungleichheit. BvT Berlin.
47. Sennett, R. (2006): Der flexible Mensch. Bvt. Berlin.
48. Singer, M. (1997): Fremd. Bestimmung. Zur kulturellen Verortung von Identität. Tübingen.
49. Spitzer, M. (2000): Geist im Netz. Modell für Lernen, Denken und Handeln. Heidelberg und Berlin.
50. Spitzer, M. (2002): Lernen: Gehirnforschung und die Schule des Lebens. Heidelberg und Berlin.
51. Schirp, H. (2007): Neurowissenschaften und Lernen – was können neurobiologische Forschungsergebnisse zur Weiterentwicklung von Lehrenden und Lernenden beitragen? In: Verband Sonderpädagogik Landesverband NW (Hrsg.): Sonderpädagogische Forderung in NRW, 4/2007, 35-52.
52. Stichweh, R. (1997): Inklusion/Exklusion, funktionale Differenzierung und die Theorie der Weltgesellschaft. In: Soziale Systeme 3, 1997, 123-136.
53. Stoer, R./ Rodrigues, D./ Magalhaes, A. (2004): Theories of Social Exclusion. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien.
54. UNESCO (1994): The Salamanca Statement and Framework for Action in Special Needs Education. Paris.
55. Welsch, W. (1987): Unsere postmoderne Moderne. Weinheim.
56. Wolfensberger, W. (1974): The Principle of Normalization in Human Services. Toronto 1972 und 1974.
57. http://www.bundesinitiative-daheim-stattheim.de/files/FF_array_innovpot_UNbehkonv.pdf
58. www.netzwerk-artikel-3.de/wsite/ barcelona.htm
59. www.madriddeclaration.org/dec/MADRID_DECLARATION_EN-final.htm
60. www.eypd2003.org/eypd/about/index_de.jsp
61. <http://europa.eu.int/comm/education/life/index.html>,
62. <http://www.likaandfriends.de/Zugriff>
- 20.2.2008cdl.niedersachsen.de/blob/images/C43649539_L20.pdf
63. Inklusion durch Enkulturation -Forderungsgrundsätze des Nds. Kultusministeriums
64. www.gemeinsamleben-rheinlandpfalz.de/Hinz_Inklusion_.pdf
65. http://www.partizip.de/illustrierte/Reportagen/Neu_denken/neu_denken.html
66. <http://jetzt.sueddeutsche.de/texte/anzeigen/332561>
67. http://www2.markuskueth.de/uploads/antwort_auf_muendliche_fragen_zur_n_konvention.doc
68. <http://interaktiv.wm2006.deutschland.de/gaestebuch/index.php?seite=13&lang=de>
69. http://www.khsberlin.de/fileadmin/user_upload/PDF_Sammlung/Dozenten/LobH/Kap_3.pdf (Lob-Hudepohl 2008)

В. Бльомерс, д-р філософії, проф.
Університет прикладних наук Магдебург–Штендсель, Кьонінгсберг, Німеччина

ВІД ІЗОЛЯЦІЇ ДО ВКЛЮЧЕННЯ: НОВА "СОЦІАЛЬНА ГРАМАТИКА" – НОВИЙ СОЦІАЛЬНИЙ КЛІМАТ

У статті розкривається суть "нової хвилі" європейської психологічної науки, яка відмовляється від практики лейбелізації та ізоляції індивідів, що не відповідають нормі більшості, на користь практики активного їх включення в життя спільноти.

Ключові слова: соціальні правила, ізоляція, соціальний клімат.

В. Бльомерс, д-р философии, проф.
Университет прикладных наук Магдебург–Штендсель, Кенингсберг, Германия

ОТ ИЗОЛЯЦИИ К ВКЛЮЧЕНИЮ: НОВАЯ "СОЦИАЛЬНАЯ ГРАММАТИКА" – НОВЫЙ "СОЦИАЛЬНЫЙ КЛИМАТ"

В статье раскрывается суть "новой волны" европейской психологической науки, которая отказывается от практики лейбеллизации и изоляции индивидов, не отвечающих норме большинства, в пользу практики активного их включения в жизнь сообщества.

Ключевые слова: социальные правила, изоляция, социальный климат.

УДК 159.923–159.923.33; 159.922.1

О. Вдовіченко, канд. психол. наук, доц.
Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського, Одеса

ПРОБЛЕМА РИЗИКУ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

У даній роботі особливу увагу приділяється гендерним особливостям ризику. Показано, що маскулінні і фемінні способи реагування на ризик, скоріше за все, є результатом соціалізації і дії стереотипів. Слід під час опитування і формулювання тестових завдань використовувати відповідні пріоритети в житті жінки.

Ключові слова: гендер, ризик, соціалізація.

Вивчення психології чоловіка і жінки, їх відмінностей один від одного має безпосереднє відношення не тільки до людини як до такої, але так само до всього суспільства в цілому. Проблема статі традиційно перебувала за межами наукової актуальності, а значимість даного феномену систематично недооцінювалася.

З точки зору біології, статі є складним, комплексним феноменом. Але в повсякденній практиці відбувається її спрощення і проблемою для наук про людину стає те значення, яке надається суспільством статевої приналежності індивіда. Відзначимо, що багато феноменів, що пояснювалися біологічними особливостями функціонування організму, виявилися тісно пов'язаними з культурним контекстом. І саме для розділення природних і соціальних впливів був уведений термін "гендер".

Психологи почали вивчати гендерні відмінності ще в кінці ХІХ ст. Однак статі предметом наукового дослідження гендерна проблематика, зокрема і в контексті ризику, змогла лише в ХХ ст., коли в рамках власне наукового дискурсу відбулася проблематизація засад гуманітарного знання: його об'єктивності, нейтральності та універсальності.

Так, з початку ХХ ст. проблемою гендеру займалися зарубіжні лінгвісти (Маутнер, Есперсен). Однак основні зусилля до розробки даного питання доклали в середині 1960-х років – Дж. Лакофф і Р. Лакофф, але аж до 1970-х рр. вчені здебільшого займалися демонструванням відмінностей статі та обґрунтовували цим різне ставлення до чоловіків і жінок. Російська гендерологічна школа заявила про себе в кінці 1980-х (І. І. Халєєва, А. В. Кіріліна, Д. Ч. Малішевська та ін.).

Вивчення гендерної проблематики на Україні було розпочато в 1990-і рр. і продовжує розвиватися в різних аспектах (В. П. Агєєва, В. В. Близнюк, І. О. Головашенко, П. П. Горностаї, А. О. Денисенко, О. Карасьова, О. С. Кочарян, Н. В. Лавриненко, О. А. Луценко, О. З. Маланчук-Рибак, С. О. Макєєв, Л. В. Малес, Т. М. Мельник, С. М. Оксамитна, О. М. Скар, М. М. Скорик, Л. О. Смоляр, В. Суковата, С. В. Ситник, О. С. Фоменко, Н. Д. Чухим, О. С. Цокур, О. В. Швачко та ін.).

У психології гендер розглядається як соціально біологічна характеристика, за допомогою якої людина дає визначення поняттям "чоловік" і "жінка". Гендер знаходиться під постійним впливом як культурних норм, які

встановлюють, що повинні робити чоловіки, а що – жінки, так і соціальної інформації, що вселяє людям, наскільки велика різниця між чоловіками і жінками. Фахівці, які займаються психологією розвитку, позначають терміном диференційна соціалізація процес, в ході якого ми вчимо, що є речі, які властиві одним і невластиві іншим, в залежності від статі, кого навчають.

Зачатки диференційної соціалізації можна побачити ще до народження дитини. Прикладом служить бажання батьків і оточуючих знати, хто ж народиться хлопчик чи дівчинка, адже від цього вже багато чого залежить: як вони його назвуть, який одяг, іграшки будуть купувати, як будуть виховувати. Гендер є дуже важливою соціальною змінною та батькам навряд чи б сподобалося, якщо навколишні допускали б помилки щодо статі дитини [2].

У рамках даної роботи ми будемо дотримуватися визначення, запропонованого І. С. Кльоциної (2004), яка розуміє гендер як "специфічний набір культурних характеристик, що визначають соціальну поведінку жінок і чоловіків, їх взаємини між собою. Гендер, таким чином, відноситься не просто до жінок або чоловіків, а до відносин між ними, до способу соціального конструювання цих відносин, тобто до того, як суспільство "вибудовує" ці відносини і взаємодію статей у соціумі" [5, с. 71]. Це трактування відповідає основним положенням теорії соціального конструювання гендеру.

Що ж стосується феномену "ризик", то нами він розглядається як позитивний феномен, оскільки навіть в разі негативного результату особистість набуває додатковий досвід, який можливо придбати тільки в нестандартних (нетипових) обставинах.

Так, завдяки ризику, а саме, самому факту функціонування (за Е. Фроммом), людина відчуває свою значущість, що сприяє підвищенню самооцінки, впевненості, сили в подальших вчинках.

Ми ризик розглядаємо як динамічний процес, що супроводжується постійною зміною як когнітивно-емоційної, мотиваційної, інтелектуальної, вольової сферами людини, так і соціальних технологій на основі накопичення досвіду, що впливають на процес ризику, головною складовою якого, є суб'єкт або група.

Також потрібно виділити вузлові моменти в загальному процесі – вікові, професійні, гендерні, оскільки

вони є суттєвими в процесі ризику (принципово важливим є підлітковий вік, етап професіоналізації та ін.)

В даній роботі особлива увага приділяється гендерним особливостям ризику. При вивченні проблеми ризику важливо чітко визначати методологічну характеристику досліджуваного питання, оскільки існують різні конструкції ризику – схильність до ризику, готовність до ризику, азарт, авантюризм, ризикованість, ризиковані дії та ін., в основі лежать різні особливості, які впливають на їх прояв: індивідуально-типологічні, особистісні, інтелектуальні, потребнісно-мотиваційні, вольові.

Більшість авторів вважають, що жінки неохоче ризикують: навіть ті, які управляють колективом або приймають відповідальні рішення, часто намагаються ухилитися від ризику, коли справа доходить до їх власних інтересів. Як правило, пояснюючи це тим, що жінки в основному орієнтуються на потреби сім'ї, насамперед вони піклуються про інших – про дітей, чоловіка, батьків (ім важливіше гарне харчування дітей і затишок в домі). Таким чином, мова йде про стереотипні гендерні норми (стандарт поведінки), що вимагають від дівчини / жінки лагідності, віддають перевагу репродуктивній ролі жінки, враховуючи материнство. Для чоловіків же на першому місці знаходиться статус, який вони підкреслюють за допомогою грошей, їм доводиться (вимушені) ризикувати (С. П'ятенко, Т. Сапригіна, С. Р. Соннад, Г. Шихі та ін.).

Якщо звернутися до подібних результатів досліджень, можна побачити явну тенденцію переваги осіб чоловічої статі за такими показниками як сміливість і рішучість. Так, за даними М. Д. Скрябіна (1974), серед хлопців 11-12 років сміливих більше, ніж серед дівчат [12, с. 98-109].

Це знаходить підтвердження і в дослідженні І. П. Петяйкина (1975), де показано, що серед жінок, які займаються спортивною гімнастикою, боязких значно більше, ніж серед чоловіків. Також автор виявив розбіжності між чоловіками і жінками в прояві рішучості. Особливо це виявлялося при виконанні "небезпечної" вправи. Так, жінки витрачали на прийняття рішення розпочати виконання вправи в середньому 26,6 с, а чоловіки – 6,1 с. Це відноситься і до виконання безпечної завдання: у осіб жіночої статі, як правило, прийняття рішення вимагає більше часу [10, с. 127-130].

Результати І. П. Петяйкина відповідають загальноприйнятій думці, що чоловіки більш схильні до ризику, ніж жінки. Так, Ю. Козелецький (1991) вважав, що функція ризику належить чоловікові, а функція стабільності та надійності – жінці.

Однак слід зауважити, що вищезазвані автори досліджували фізичну сміливість. Але виділяють ще й соціальну сміливість, яка, за даними О. І. Винокурова (1996), у жінок вища, ніж у чоловіків [3].

Однак, за даними Е. П. Ільїна (2002), навіть в безпечній ситуації в 11-13 років немає значної різниці в прояві рішучості в осіб різної статі. Більша рішучість осіб чоловічої статі починає проявлятися в небезпечній ситуації, починаючи з 14 років [4, с. 42].

У дослідженні українського вченого А. В. Безродного (2011) виявлено тенденцію, яка не узгоджується з поширеною думкою про те, що хлопці більш схильні до ризику. Важливо відзначити, що автор проводив порівняльне дослідження, яке виявило, що в обдарованих дітей схильність до ризику у дівчат більше, ніж у хлопчиків, а серед учнів загальноосвітньої школи спостерігається зворотна тенденція. Вчений пояснює отримані результати з точки зору специфіки досліджуваних груп, а саме, учні ліцею були не старшокласники взагалі, а хлопцями, які пройшли спеціальний відбір перед надходженням і увійшли в категорії обдарованих дітей.

Далі автор припускає, що в цій специфічній вибірці дівчата схильні до ризику більше, ніж хлопці і для остаточного пояснення цього факту потрібні додаткові дослідження [1, с. 27-28].

На наш погляд, в роботі А. В. Безродного має місце певна плутанина. Так, автор на початку роботи досить чітко показує відмінність "схильність до ризику" та "готовність до ризику" і це насправді принципово, оскільки мова йде про різні конструкції ризику. Далі визначає, що саме "готовність" має більш ємке значення, яке відображає і мотиваційний аспект особистості, і ситуативну характеристику [там же, с. 23]. Однак підбір методологічного інструментарію абсолютно не відображає теоретичну сторону роботи, оскільки проведені методики (Г. Шуберта, О. Г. Шмельова) спрямовані на інший конструкт ризику – схильність; можливо, необхідно було скласти опитувальник, який допоміг би вивчити готовність до ризику у підлітків. Також запропоновані методики не відповідають віковим особливостям. Ми не будемо строго коментувати дане дослідження, оскільки на початковому етапі в своїх роботах були допущені подібні прорахунки.

Так, нами також в остаточному варіанті для проведення дослідження була відібрана методика "Діагностика ступеня готовності до ризику" Г. Шуберта, за результатами якої було виявлено, що дівчата-курсантки Одеського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ показали високі показники готовності до ризику, ніж юнаки. Однак у процесі бесіди, яка проводилася для уточнення отриманих результатів, було відзначено дівчатами, що вони не досить правдиво відповідали на питання, так як вчиняти ризиковані дії, запропоновані в визначеній методиці, в звичайному житті вони не готові. Також дівчата зазначили, що при виборі своєї майбутньої професії вони керувалися не пошуком гострих відчуттів, а мотивом самоствердження, самовираження, визначили, що професія міліціонера більш [13, с. 44]. Таким чином, можна зафіксувати, що обрана нами одна з методик не дала можливість адекватно оцінити рівень прояву ризику.

У даному контексті нам імпонують погляди Ю. Д. Гундертайло (2005), в яких зазначається, що низькі показники готовності і схильності до ризику серед жінок обумовлені, насамперед, тим, що питання, які пропонують тести, орієнтовані на ті небезпечні ситуації, в яких реалізуються здебільшого чоловіки. Наприклад, тест "Готовність до ризику" (Г. Шуберт) серед 25 питань пропонує тільки 3, які стосуються взаємовідносин між людьми, а 7 питань присвячені ситуації прямих порушень правил, решта – можливостям високих досягнень. Жінки, як відомо, менш схильні порушувати правила, які переважно допомагають уникнути ситуації фізичної небезпеки, а досягнення перебувають на другому плані в життєвому світі жінки. Тому під час опитування і формулювання тестових завдань слід використовувати відповідні пріоритети в житті жінки.

Таким чином, маскуліні та фемінні способи реагування на ризик, швидше за все, є результатом соціалізації та дії стереотипів. У цілому для жінок в небезпечних ситуаціях більш характерно пасивне пристосування і самозміну, а також надія і очікування. Чоловікам, навпаки, більш притаманне інструментальне ставлення до світу, прагнення його переробити, змінити. На відміну від жінок, переважно емоційно реагують на ставлення до ризику, чоловіки схильні концентруватися на діяльності, фізичної активності (К. Алдвін, К. Сіттон, Дж. Чіара, А. Спіро).

На думку американського психолога Дж. О'Коннора, чим вищий у людини рівень тестостерону, тим більше

вона схильна ризикувати. Вважається, що схильність до ризику в традиційному розумінні більше притаманна чоловікам. І. Кон (2001) з цього приводу пише, що найважливіша психологічна риса молодих чоловіків, які ведуть інтенсивне сексуальне життя і мають зв'язки з великою кількістю жінок, - любов до новизни і ризику, з яким корелюють гіпермаскулінна, фізична привабливість, емоційна розкутість і підвищений рівень тестостерону [14]. Таким чином, молоді люди намагаються швидше досягти статусу дорослого.

Жінки зазвичай сприймаються як особи, які не люблять і не прагнуть ризикувати. Однак, на думку Ю. Д. Гундєртайло (2005), це стереотипне відношення не зовсім правильне [9, с. 232]. Представниці слабкої статі насправді менш схильні порушувати правила дорозного руху або техніку безпеки, однак, вони здатні на ризиковані дії в інших сферах життєдіяльності. Акцент на репродуктивну функцію жінки виникає в суспільстві з ранніх періодів розвитку дівчаток, першою одягу, іграшок, очікувань батьків. Результатом цього, як відзначає Л. В. Попова, стає більш низька оцінка здібностей дитини жіночої статі, корекція її поведінки в бік конформізму, починаючи з молодших класів і закінчуючи вищими навчальними закладами. Всі зовнішні фактори – батьки, вчителі, навіть підручники (їх зміст) – формують образ жінки як пасивної, другорядної особи, яку потрібно підтримувати і опікати. Життєві плани більшості дівчат, відповідно, будуються навколо професій низького соціально-економічного статусу. Вже на стадії реалізації обраної професії жінка стикається з вимогами показувати в професійній сфері суто чоловічі якості і обов'язково бути жіночною в родині. Особливий дисонанс обумовлений суперечностями в стилі діяльності в цих сферах: у першій для успіху потрібно показувати активність і експериментувати, у другій – підтримувати стабільність і надійність, яка часто стає причиною емоційних розладів серед жінок. Таким чином, на думку Ю. Д. Гундєртайло, детермінантою більш обережної поведінки жінок у всіх сферах діяльності є вищий рівень рефлексії, яка дає можливість жінці приймати більш екологічні рішення з мінімальними витратами. З природних причин чоловіки найчастіше свої рішення перевіряють на практиці, коли ситуація стає вже незворотною.

У даному контексті цікаві погляди К. Хорні (1939), згідно з якими жінки часто відчують себе неповноцінними в порівнянні з чоловіками, тому що їхнє життя ґрунтується на економічній, політичній і психосоціальної залежності від чоловіків. Історично склалося так, що до жінок ставилися, як до істот другого сорту, не визнавали рівності їх прав з правами чоловіків і виховували так, щоб вони визнавали чоловічу "перевагу". Соціальні системи, з їх чоловічим домінуванням, постійно змушують жінок відчувати себе залежними і неспроможними. Вчена доводила, що багато жінок прагнуть стати більш маскулініними і розглядала "переоцінку" жінками маскулініності скоріше як прояв прагнення до влади і привілеїв, таких як сила, сміливість, незалежність, успіх, сексуальна свобода, право вибирати партнера [15, с. 108].

Жіночі теорії, розглядаючи розвиток жінки як особистості, роблять наголос в першу чергу на близькі стосунки з іншими людьми:

1) особистісний розвиток відбувається саме у взаєминах;

2) спілкування з людьми має найбільший вплив на психологічний комфорт жінки;

3) процес до досягнення взаємності у відносинах відбувається протягом усього життя, будучи результатом взаємної емпатії, чуйності і впливу цих відносин на кожного індивіда [7, с. 561].

Отже, існують гендерні відмінності у виборі ризикованих форм поведінки. Чоловіки ризикують більше в діяльності (спорті, соціумі, науці), що дає конкретні предметні результати. Мотиви такої поведінки лежать у площині досягнень – статусу, влади, матеріального і соціального, рекордів, пізнання нового. Асоціальна ризикована поведінку провокується тими самими мотивами тільки в контексті цінностей асоціальних угруповань.

Мотиви ризику жінки найчастіше лежать у площині людських взаємин, заради яких жінка здатна на справжні подвиги. Для того, щоб зберегти або створити відносини зі значимою людиною жінка здатна ризикнути багатьма речами (статусом, кар'єрою, грошима, досягненнями, своїми звичками, потребами). Відповідно, деструктивна форма ризику провокується через відносини з членами груп, які так поводяться або невдачами в створенні і підтримці конструктивних взаємин. Отже, ризикованість, самостійність, креативність жінок виявляються передусім у відносинах. Вони сприймають відносини як особливий вид діяльності, ставлять перед собою цілі, творчо підбирають методи їх реалізації, які чоловіки можуть і не помітити, крок за кроком будують свої стратегії, безперервно рефлексують свою активність. Енергію і свій потенціал жінки вкладають в психологічний зростання своїх близьких і дітей, виконуючи функцію фасилітатора.

Професор Мінесотського університету А. Каммінгс стверджує, що чоловіки частіше орієнтуються на завдання, тоді як жінки приділяють більше уваги міжособистісним відносинам. Вчений зазначає, що чоловіки також найчастіше беруть на себе обґрунтований ризик і володіють високою самоповагою, тоді як жінки проявляють більше м'якості і більш ефективні, коли справа доходить до вирішення проблем.

Жінки часто менш рішучі при прийнятті виробничих рішень, більш поступливі в інтелектуальних суперечках, більш поблажливі в питаннях керівництва [8: 120].

У дослідженнях Е. О. Савіної і Х. Т. Ванга (2003) пошук гендерних відмінностей у виборі рішень показав, що юнаки більш ризиковані, ніж дівчата ($\chi = 5,8$, $p = 0,05$) [11, с. 26].

У вітчизняній і зарубіжній соціально-психологічній літературі можна виявити також дослідження, присвячені гендерним відмінностям у контексті ставлення до ризику. Так, чоловіки трактують його в об'єктивному форматі як "вірогідність відхилення результату" з акцентом на успіх і можливість отримання більшого виграшу. Жінки висвітлюють лише емоційні грані і в основному асоціюють ризик з невдачею і страхом (Ф. Е. Василюк, С. Gloster та ін.).

М. І. Котік (1987) вважає, що "сила" жінок полягає в тому, що вони рідше створюють небезпечні ситуації, а "сила" чоловіків – в тому, що вони в таких ситуаціях здатні швидше уникати нещасних випадків [6].

Таким чином, ми звикли вважати чоловіків і жінок абсолютно різними істотами. Найменшим відмінностям в будові головного мозку у представників різних статей вчені схильні надавати більшого значення, ніж на те дають право об'єктивні дані. Ш. Берн та ін. посилаються на чотири психологічних відмінності між статями: здатністю орієнтуватися в просторі, математичні здібності, мовні навички та агресивність. Проте виявлені відмінності відносно невеликі, зазвичай не більше 10 %, а в більшості випадків розподіл чоловічої і жіночої вибірок на 90 % збігаються.

Наприклад, відміни в агресивній поведінці знаходяться в ряду найбільш достовірних гендерних відмінностей, але вони не настільки великі і не настільки пов'язані з біологічними особливостями як можна було б

припустити. Існує кілька факторів, від яких залежить, хто більш агресивний чоловік або жінка: гендер учасників конфлікту, тип агресії і конкретна ситуація.

Відмінності в агресії може пояснюватися гендерними ролями, які заохочують прояв чоловіками агресії в деяких формах, у той час як агресивність у жінок не схвалюється. Чоловіків нерідко примушують до агресії оточуючі, ставлячи під сумнів їх суспільне становище або самоповагу. Жінки навпаки відчують збентеження, якщо доводиться проявляти агресію на людях. Чоловіки віддають перевагу ролі, в яких потрібно прояв агресії (у військовій або спортивній галузях) у той час як для більшості жінок агресивність абсолютно недоречна (наприклад, мати, секретарка, вчителька) [2].

Однак гендерні відмінності не тук вже великі як прийнято вважати. Складно зі стовідсотковою впевненістю сказати, що гендерні відмінності можна обґрунтувати біологічними. На гендерну роль впливає величезна кількість зовнішніх факторів з самого народження. Спостерігаючи за поведінкою батьків та інших дорослих, намагаючись наслідувати людям свого гендеру, граємо в певні ігри. Також засоби масової інформації створюють в соціумі стереотипи жіночості і мужності, що впливають на поведінку, рішення людини. Виростаючи, намагаємося відповідати своїй ролі, бути справжнім чоловіком або справжньою жінкою, далеко не завжди погоджуючись з тим що, пропонує нам суспільство.

Таким чином, узагальнюючи результати виконаного дослідження, можна зробити такі висновки:

1. питання, пов'язані з особливостями статі людини і її психологічних відмінностей, останнім часом часто входять до числа найбільш активно обговорюваних у суспільстві, і для розділення природних і соціальних впливів був уведений термін "гендер";

2. ризик нами розглядається як динамічний процес, що супроводжується постійною зміною як когнітивно-емоційної, мотиваційної, інтелектуальної, вольової сферами людини, так і соціальних технологій на основі накопичення досвіду, що впливають на нього (ризик), головною складовою якого, є суб'єкт або група.

3. жінки неохоче ризикують – це пояснюється тим, що вони здебільшого орієнтуються на потреби сім'ї, насамперед вони піклуються про інших – про дітей, чоловіка, батьків (їм важливіше гарне харчування дітей і затишок в домі). Таким чином, мова йде про стереотипні гендерні норми (стандарти поведінки), які вимагають

від дівчини / жінки лагідності, віддають перевагу репродуктивній ролі жінки, враховуючи материнство;

4. не варто прагнути до абсолютної гендерної рівності; в певних ситуаціях все-таки варто залишити привілей чоловікам бути сильними і мужніми, а жінкам бути ніжними, слабкими, жіночними. Як правило, емоції і почуття у чоловіків і жінок однакові, але у зв'язку з їх гендерними ролями вони висловлюють їх по-різному. Важливо зменшити негативні наслідки, які накладає на людину гендерна роль, а це можливо лише при схваленні в якійсь мірі до гендерної рівності, оскільки роль чоловіка і жінки в суспільному середовищі сьогодні знає значних змін.

Список використаних джерел

1. Безродний А. В. Схильність до ризику як особистісна особливість обдарованої дитини (гендерний аспект) / Андрій Володимирович Безродний // Проблеми сучасної психології: 36. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. у-ту імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – 2011. – Вип. 11. – С. 20-29.
2. Берн Ш. Гендерная психология / Шон Берн. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 318 с.
3. Винокуров А. И. Взаимосвязь индивидуальных и личностных характеристик человека: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Александр Иванович Винокуров // Санкт-Петербург. гос. ун-т. – СПб., 1996. – 24 с.
4. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Евгений Павлович Ильин. – СПб.: Питер, 2002. – 544 с.
5. Клещина И. С. Психология гендерных отношений: Теория и практика / Ирина Сергеевна Клещина. – СПб.: Алетейя, 2004. – 408 с.
6. Котик М. А. Психология и безопасность / Котик Михаил Аркадьевич. – Таллинн: Валгус, 1987. – 439 с.
7. Миллер Дж. Б. Личность: теории / Дж. Б. Миллер, И. П. Стайвер, Дж. В. Джордано, Дж. Л. Суррей. – М., 1999.
8. Моляко В. А. Творческая конструктология (пролегомены) / Валентин Алексеевич Моляко. – К.: Освіта України, 2007. – 388 с.
9. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / За ред. Т. М. Титаренко. – К.: Міленіум, 2005. – 336 с.
10. Петяйкин И. П. Проявление смелости и решительности спортивными гимнастами / Иван Петрович Петяйкин // Психофизиологические особенности спортивной деятельности. – Л., 1975. – С. 127-130.
11. Савина Е. А. Выбор и принятие решения: риск и социальный контекст / Е. А. Савина, Х. Т. Ванг // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 5. – С. 23-30.
12. Скрябин Н. Д. Возрастные особенности проявления смелости / Николай Дмитриевич Скрябин // Спортивная и возрастная психофизиология: Сб. науч. трудов. – Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1974. – 184 с.
13. Чебыкин А. Выраженность риска у студентов: Монография / Алексей Яковлевич Чебыкин, Оксана Владимировна Вдовиченко // Одесса, 2004. – 200 с.
14. Человеческие сексуальности на рубеже XXI века [Электронный ресурс] / Игорь Семенович Кон // Переработанный текст доклада на конференции в Санкт-Петербурге в январе 2001 г. – Режим доступа: <http://sexology.narod.ru>.
15. Horney K. New ways in psychoanalysis / K. Horney. – New York: Norton, 1939.

Надійшла до редколегії 14.02.12

А. Вдовиченко, канд. психол. наук, доц.
Южноукраинский национальный университет имени К.Д. Ушинского, Одесса

ПРОБЛЕМА РИСКА: ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ

В данной работе особое внимание уделяется гендерным особенностям риска. Показано, что маскулинные и феминные способы реагирования на риск, скорее всего, являются результатом социализации и действия стереотипов. При проведении опросов и формулировке тестовых заданий следует учитывать соответствующие приоритеты в жизни женщины.

Ключевые слова: гендер, риск, социализация.

A. Vdovichenko, PhD, Assoc. Prof.
K.D. Ushynsky South Ukrainian National Pedagogical University, Odessa

PROBLEM OF RISK: GENDER ASPECTS

This paper focuses on gender-specific risk. It is shown that the masculine and feminine ways of responding to risk is likely the result of socialization and stereotypes. It should be during the questioning and the formulation of test problems using appropriate priorities in the lives of women.

Key words: gender, risk, socialization

УДК 159.923.33; 316.663.5

Г. Венгер, асп.
Херсонський державний університет, Херсон**ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛЬОВИХ ВІДНОСИН У ДИСТАНТНИХ СІМ'ЯХ**

У статті розглянуто соціальний інститут сім'ї, поняття "дистантна сім'я", аналізується проблема соціально-психологічних особливостей рольових відносин у дистантних сім'ях.

Ключові слова: дистантні сім'ї, рольові відносини, рольові очікування.

Постановка проблеми. В наш час не викликає сумніву важливість соціального інституту сім'ї, необхідність його гармонійного розвитку. Сім'я була і залишається важливою цінністю, могутнім засобом психологічного впливу на розвиток та самоактуалізацію особистості. Загально відомо, що сім'я є тією найменшою соціальною клітинкою, де закладаються основи особистості громадянина: виховуються його почуття, формується характер, виробляються звички, ставлення до найрізноманітніших сторін життя – до людей, їхніх взаємин, до праці, до самого себе. Зміцнення сім'ї, поступове вдосконалення сімейного виховання є однією з найважливіших соціальних проблем, від успішного розв'язання яких великою мірою залежить сучасне і майбутнє суспільство.

Сім'я – опосередкована ланка, яка здатна забезпечити залучення дитини до великого, складного, суперечливого світу суспільних відносин. Останнім часом, внаслідок посилення кризових процесів у різних галузях життя, збільшилася кількість родин, члени яких виїжджають за кордон на заробітки, залишаючи дітей без постійної материнської й батьківської уваги та любові. Діти не мають належного виховання, в них порушується образ сім'ї, гармонійні відносини не є прикладом та взірцем. Можна припустити, що за таких сімейних умов в дошкільному віці виникає неправильне уявлення про сім'ю, емоційна депривація, в підлітковому віці деформація Я-концепції. З точки зору авторів класичних напрямлень психотерапії (Е. Фромма, К. Хорні, Е. Еріксона, А. Адлера, К. Юнга та ін.), чинником, що впливає на розвиток людини, є особливості її взаємовідносин в дитинстві зі своїми батьками. Проблематика сім'ї – її соціально-психологічні характеристики, що пов'язані з динамікою сімейних відносин, особливостями їх впливу на розвиток особистості дитини, надання психологічної допомоги сім'ям у важких ситуаціях – є стабільно актуальною у психолого-педагогічній науці від початку ХХ ст. Питання типології сімей, їх специфіка, основні проблеми та види психологічної допомоги перебували у центрі уваги багатьох видатних і відомих психологів: А. Адлера, Е. Берна, М. Боуена, Д. Видри, К. Вітакера, Д. Віткіна, Л. С. Виготського, Е. Еріксона, М. Ламб, У. Огборн, Ф. Педерсона, В. Сатир, Г. Філдора, А. Фройд, З. Фройда, К. Хорні, К. Г. Юнга та ін. Їх дослідження стали теоретичною й методологічною базою фундаментальних і прикладних розробок проблематики сім'ї у вітчизняній психології, здійснених О. І. Бондарчуком, Ю. В. Борисенком, В. Н. Дружиніним, О. І. Захаровим, Є. Г. Ейдемільером, Д. І. Ісаєвим, Г. С. Костюком, І. С. Коном, Т. М. Титаренко, В. М. Целуйком, Н. В. Чепельвою та ін.

Серед українських вчених психологічну проблематику сім'ї глибоко досліджували: О. Балакірева, В. Бочарова, О. Бондарчук, М. Голубенко, Т. Гончаренко, І. Гребеннікова, В. Заслуженюк, Л. Карамушка, З. Кісарчук, Т. Кравченко, О. Ліщинська, О. Максимович, Р. Овчарова, О. Петрунько, Л. Повалій, В. Постовий, В. Семиченко, С. Собкова, Т. Титаренко, Г. Федоришин, О. Федоренко, Д. Федоренко та ін. Проблематика психологічної допомоги сім'ї є об'єктом пильної уваги українських дослідників (О. І. Бондарчук, В. І. Брутман, А. Я. Варга,

С. Н. Єніколов, Т. С. Зелінська, А. Й. Капська, Т. І. Науменко, В. Г. Постовий, І. Ю. Хамітова та н.).

Проблемою сім'ї займалися багато видатних вчених. Серед вітчизняних вчених В. М. Поліщук, В. Н. Дружинін, Р. В. Овчарова, М. С. Корольчук, С. А. Седракан, А. М. Прихожан, С. І. Голод, І. В. Гребенніков, М. Мід.

Проблемою рольових відносин займалися Л. Б. Шнейдер, О. Є. Бакланова, Ю. В. Борисенко, Т. Шишова. Проблема молоді сім'ї приділяли увагу В. І. Зацепін, Т. Ф. Алексєєнко, А. Й. Капська, Л. М. Кузьмина та ін. Взаємовідносинами в прийомних сім'ях займалися О. О. Яременко, Г. М. Бевз, І. В. Пеша, Л. А. Белова та ін. Особливу увагу приділили вчені розлученим сім'ям, серед них С. В. Антонова, Є. В. Куличковська, Д. Г. Семеник, І. С. Литвиненко, Л. І. Савинов, В. Боднарівська, Т. В. Корнєєва. Неповним сім'ям приділили увагу Д. В. Хорсанд, М. Докторович, Л. Костриця, Т. С. Купникова, К. Є. Немировський. Проблеми насильства в сім'ї розглядали В. Алексєєва, Н. Ю. Максимова, Т. Третяк, І. А. Грабська та ін.

В літературі в наш час ми можемо зустріти поняття "повні", "неповні сім'ї", "розлучені сім'ї"; поняття "дистантні сім'ї" майже не застосовується. Проте, кількість таких сімей збільшується, перш за все виникають проблеми через міграцію, батьки виїжджають на заробітки, на тривалий час залишаючи сім'ю, ці ж проблеми породжують проблеми сімейного неблагополуччя. Ми вважаємо, що від'їзд одного чи обох батьків порушує структуру традиційних сімейних та дитячо-батьківських відносин, породжує труднощі у розвитку гармонійної особистості дитини.

Мета статті: проаналізувати сучасні підходи дослідження рольових відносин у сім'ї.

Виклад основного матеріалу. Необхідною умовою для повного гармонійного розвитку дитини є сім'я. Загально відомо, що сім'я для дитини – це фортеця, яка забезпечує захищеність, створює психологічний комфорт і озброє першим життєвим досвідом. Сім'я здійснює базову соціалізацію, сприяє залученню дітей до людських цінностей. Сім'я – це академія життєвого досвіду, це затишок та острів безпеки, але одночасно і арена жорстоких пристрастей [10; с. 13].

Сім'я (згідно з положеннями соціальної психології) за структурою, функціями та іншими ознаками є малою групою. По-перше, сім'я – це спільність рідних і близьких людей, зайнятих різноманітними видами діяльності і спілкування, які переважно спрямовані на вироблення суспільно необхідних цінностей. По-друге, як будь-який колектив, сім'я може успішно функціонувати, розвиватися лише при наявності у її членів спільних інтересів, усвідомлених цілей, що в основному, найважливішому збігаються з інтересами суспільства. По-третє, сім'я, життєдіяльність якої будується у відповідності з провідними суспільними цінностями, принципами, зокрема з принципами моралі, відзначається рівноправністю усіх її членів незалежно від їх віку і статі, відсутністю істотних відмінностей в обов'язках, що зумовлюються можливостями кожного, а також конкретною роллю і статусом, які випливають з організаційної структури сім'ї.

Надзвичайно важливе значення для розвитку особистості дитини мають передусім стосунки між самими батьками, оскільки в них, у цих стосунках, віддзеркалюється загальний дух сімейних відносин, спрямованість життєдіяльності сім'ї, її моральна атмосфера. Родина – це школа, де людина навчається, як жити в суспільстві. Тут вона отримує досвід соціальних стосунків у м'якій, емоційно підкріпленій, захищеній формі, серед близьких людей, для яких вона є найвищою цінністю. І тільки після цього особистість готова до налагодження об'єктивних стосунків з іншими людьми. Ця соціальна функція робить інститут сім'ї таким стійким. Саме родина вводить людину в світ соціальних відносин. Нагадаємо, що сім'я виконує ряд функцій: репродуктивну, функцію відтворення – в ній вирішується, коли народяться діти і скільки їх буде; виховну функцію – в якій дитина засвоює суттєві правила поведінки; господарсько-побутову функцію; економічну – матеріальне забезпечення родини та розподіл коштів; функцію організації дозвілля та ін.

В. Гюго вважав сім'ю кристалом суспільства, А. Адлер називав її суспільством у мініатурі, від цілісності якого залежить безпека всього великого людського суспільства [9; с. 3]. Звернемося до джерел, які стосуються проблем сім'ї: сім'я – мала група, члени якої об'єднані шлюбом або родичі, ведуть спільне господарство та несуть взаємну моральну відповідальність (М. М. Обозов, М. Аргал, А. М. Волкова, Т. М. Трапезнікова); сім'я – це соціальний інститут, "історично створена конкретна система стосунків між подружжям, батьками і дітьми, соціальна необхідність якої обумовлена потребою суспільства в фізичному і духовному відновленні населення" (А. І. Антонов, О. Кронік, Е. Кронік) та ін. [9, с. 3].

Сім'я як соціальний інститут завжди була у центрі уваги дослідників. Творча спадщина вітчизняних і зарубіжних учених (педагогів, психологів, соціологів) у галузі сім'ї велика і багатогранна. Нас цікавить саме поява дистантних сімей. В соціальних та психологічних дослідженнях широко обговорюється питання про сучасну сім'ю, її склад, структуру, значення. В сучасний час можна побачити, що автори описують нові форми шлюбу та сімейних відносин: від традиційного шлюбу до гостевого, з'явилися такі поняття як студентська сім'я та дистантний шлюб (В. М. Целуйко, Н. Я. Соловійов, В. С. Торохтій). Потрібно зазначити, що сім'ї, в яких суспільне життя поєднане з частими розлуками, які досить тривалі, з'явилися досить давно, але досліджень та описів такої форми шлюбу небагато. В соціальних працях проблеми дистантного шлюбу дуже часто зводяться до обговорення проблем "неповних сімей" та питань виховання дітей. Актуальність вивчення шлюбу, де подружжя знаходиться в умовах тривалої розлуки, зростає в умовах сучасного суспільства. З появою новіших технологій та комунікацій, таких як мережа Інтернет, Skype, мобільний зв'язок, коли з партнером можна зв'язатися в будь-який момент, форма такого шлюбу становиться більш доступною для багатьох людей. За даними звіту Генерального Секретаря ООН з моніторингу світового населення, присвяченому міжнародній міграції та розвитку, Україна посідає четверте місце за кількістю міжнародних мігрантів. За різними оцінками, щороку від 4,5 до 6,5 млн наших співвітчизників перебувають на заробітках за кордоном. Масового характеру проблема трудової міграції за кордон набула в областях західного регіону. Щороку тисячі дітей трудових мігрантів різного віку залишаються без батьківської уваги.

Зупинимося на визначенні дистантних сімей. Даний термін виник від слова "дистанція". В. С. Торохтій характеризує таку сім'ю за особливими умовами життя (сім'ї військовослужбовців), де спільне життя відбувається під

впливом частих та довготривалих розлук. На думку С. І. Голода, значну частину дистантних сімей складають сім'ї моряків, будівельників. Автор визначає їх як "хронічно розлучені сім'ї". Дистантними у сучасній науковій літературі називають сім'ї, члени яких тривалий час проживають на відстані. До числа дистантних відносять сім'ї, що живуть на відстані через особливості професії (бортпровідники, моряки, артисти, космонавти, геологи, військові, спортсмени); сім'ї, де батьки ув'язнені й відбувають покарання; сім'ї, де дитина виховується в закладах інтернатного типу. На наш погляд, до категорії дистантних варто віднести ще й сім'ї трудових мігрантів – заробітчан, що сезонно чи декілька років працюють за кордоном, адже члени цих сімей також тривалий час перебувають на відстані. Сьогодні саме такі дистантні сім'ї становлять переважну більшість серед інших видів дистантних сімей в Україні. Існують лише одиничні праці, в основному соціологічного характеру, в яких проблеми в дистантних сім'ях зводяться до аналогії з неповною сім'єю. В них відмічаються притаманні цим сім'ям почуття самотності та обмеження зовнішніх контактів.

У наш час актуальність дослідження проблеми виникнення дистантних сімей стає усе більш очевидною у зв'язку зі збільшенням кількості міграції. Такі сім'ї розповсюджені серед великої кількості молодих сімей. Можна констатувати, що існує шлюб, але він без сім'ї. Подружжя більшість часу проводить не разом, звідси впливає небезпека подружньої невірності та розпаду сім'ї. Але іноді такі сім'ї є стійкими. Можна припустити та висунути гіпотези про те, що в сімейних взаємовідносинах, в умовах тривалої розлуки подружжя, можливі зміни в рольовій структурі, в розподіленні обов'язків, на відміну від сімей, члени яких не мали досвіду розлуки. Можливо, що ці зміни можуть стати показниками дисфункціональної сім'ї. Такі дослідники, як Ю. Альошина, І. Борисов, С. Ковальов, З. Кісарчук, В. Дружинін, В. Сатір, В. Торохтій, Н. Мінкіна, Є. Ейдемілер, В. Юстицік у своїх роботах розглядають питання життєдіяльності сім'ї: типології, функції, структуру; соціальні ролі і позиції в сім'ї; сімейні стосунки; вивчення чинників, які впливають на якість шлюбу; розподіл влади між членами сім'ї; подружні стосунки; дисфункціональні сім'ї; психологічні особливості батьків і їх дітей. Такі автори, як Ф. Най, Л. Шнейдер розглядають розподіл ролей як ядро статорольової диференціації в сім'ї. В дослідженнях були виявлені і показані незадовільні наслідки традиційно рольової моделі і для жінок, і для чоловіків (Н. Голдберг, Г. Фокс та ін.), виявлений вплив сфери рольових відносин на задоволеність подружжя своїм шлюбом.

В зарубіжній літературі розгляд сімейних ролей складають поняття рольових ролей, статорольової системи, статорольової диференціації. Від чоловіка традиційно вимагається в першу чергу, щоб він став професіоналом, зайнятим на постійній роботі. На жінку покладається відповідальність за домівок, сім'ю, дітей, професійна діяльність допускається, але не як основна сфера. Така диференціація ролей чоловіків та жінок часто називається статорольовою диференціацією. Але в останній час в працях зарубіжних дослідників головними предметами аналізу стали фактори та наслідки, по-перше, прийняття жінкою ролі годувальника сім'ї; по-друге, участі чоловіка у веденні домогосподарства та вихованні дітей. Більшість чоловіків та жінок починають мігрувати за кордон для того, щоб забезпечити добробут родини, оскільки говорити про сімейне благополуччя в такій ситуації не можна.

Наведемо класифікацію основних ролей в сім'ї, описану Ю. Є. Альошиною:

- Відповідальний за матеріальне забезпечення сім'ї;
- Господар/господарка.
- Роль відповідального за доглядом за новородженим.
- Роль вихователя.
- Роль сексуального партнера.
- Роль організатора розваг.
- Організатор сімейної субкультури.
- Роль відповідального за підтримання родинних зв'язків.

- Роль "психотерапевта".

Слід зазначити, що останнім часом в структурі сучасної сім'ї виникли певні зміни: зменшився склад та кількість дітей, стали менш диференційовані ролі різних членів сім'ї в цілому. Рольова структура сім'ї приписує її членам те, як, коли та в якій послідовності вони повинні робити, взаємодіючи один з одним. Так же в поняття "роль" включені бажання, почуття, цілі та дії, які очікуються чи приписуються члену сім'ї [9, с. 2]. Таким чином, визначимо поняття: "Сімейні ролі – стійкі функції сімейної системи, закріплені за кожним з її членів. Рольова структура сім'ї приписує її членам те, як, коли та в якій послідовності вони повинні робити, взаємодіючи один з одним. Так же в поняття "роль" включені бажання, почуття, цілі та дії, які очікуються чи приписуються члену сім'ї [11, с. 2]. Сучасний рівень рольових досліджень, що мають певне відношення до концепцій особистості, представлений такими іменами, як Б. Дж. Біддл, У. Айкес, Е. С. Ноулес, Р. Ф. Кідд, Ш. Страйкер, Ч. Гордон та ін. Серед небагатьох вітчизняних соціологічних досліджень особистості, що використовують поняття "ролі", слід виділити праці І. С. Кона, В. Б. Ольшанського, І. О. Мартинюка, Н. І. Соболевої, В. О. Єхало. Окремі проблеми психології ролей вивчалися Ю. Є. Альшиною, К. В. Лекторською, О. С. Кочаряном та ін.

В наш час ми бачимо, що такі відносини існують, як дистантні, вони є можливими для сучасної людини. Нашими завданнями для проведення дослідження є вивчення рольових очікувань та домагань партнерів, які проживають в дистантному шлюбі; обґрунтувати та визначити методики емпіричного дослідження; на основі аналізу емпіричних результатів визначити сутність рольових відносин у дистантних сім'ях.

Висновки. Підсумовуючи все вищезазначене, можемо зауважити, що дослідження видатних вітчизняних психологів та їх послідовників показали, що психічний розвиток дитини визначається її емоційним контактом з близькими людьми (Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв, О. Р. Лурія, Д. Б. Ельконін). На нашу думку, особистість дитини виховується в сім'ї, сім'я як базовий соціальний

інститут відіграє важливе значення для дитини. Тому той факт, що починають все більше з'являтися дистантні сім'ї, перш за все негативно впливає на емоційний та гармонійний розвиток дитини, на рольові відносини між подружжям. У сучасній психолого-педагогічній літературі майже немає досліджень про особливості рольових відносин у дистантних сім'ях, тому дослідження цієї теми ми вважаємо актуальним в наш час.

Список використаних джерел

1. Алешина Ю. Е. Полоролевая дифференциация как комплексный показатель межличностных отношений супругов / Ю. Е. Алешина, И. Е. Борисов // Весник МГУ. Серия 14: Психология – 1989. – № 2. – С. 44-53.
2. Байзетінова Г. В. Особливості Я-концепції підлітків, батьки яких тривалий час перебувають за кордоном. Батьки-заробітчани / Г. В. Байзетінова // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 5. – С. 56-58.
3. Андреева Г. М. Социальная психология : [Учебник для студентов] / Г. М. Андреева. – М., 1980. – 360 с.
4. Головневая И. В. Изменение традиционных внутрисистемных ролей: новые модели поведения / И. В. Головневая // Практическая психология и социальная работа. – 2006. – № 4. – С. 12-16.
5. Гридковець Л. М. Роль батьків у вихованні дітей / Л. М. Гридковець // Психологічна газета. – 2005. – № 13. – С. 25-29.
6. Гуменюк О. Соціальний формат розвитку Я-концепції / О. Гуменюк // Психологія і суспільство. – 2004. – № 3. – С. 82-90.
7. Дружинин В. Н. Психология семьи : [3-е изд.] / В. Н. Дружинин. – Екатеринбург, 2000. – 208 с.
8. Зацепин В. И. Молодая семья / В. И. Зацепин. – К. : Украина, 1991. – С. 15-16.
9. Корольчук М. С. Психология семейных взаимосвязей / М. С. Корольчук. – К. : Ніка-Центр, 2011. – 312 с.
10. Литвиненко І. С. Якщо батьки розлучилися / І. С. Литвиненко // Дошкільне виховання. – 2007. – № 6. – С. 13-15.
11. Овчаров Р. В. Психология родительства / Р. В. Овчаров. – М., 2005. – 287 с.
12. Поліщук В. М. Діти і батьки / В. М. Поліщук // Психологія сім'ї : [2-е вид.] – К., 2002. – С. 17-34.
13. Поліщук В. М. Психологія сім'ї : [Навчальний посібник] / В. М. Поліщук. – Суми : Університетська книга, 2008. – 358 с.
14. Портнова А. В. К проблеме дистантного брака в современных супружеских парах / А. В. Портнова // Современные проблемы психологии семьи: феномены, методы, концепции. – СПб. : Изд-во АНО "ИПП", 2011. – Вып. 5. – С. 65-67.
15. Рязанцев С. В. Трудовая миграция в странах СНГ и Балтии / С. В. Рязанцев. – М., 2007. – 216 с.
16. Седракан С. А. Социальная психология семьи / С. А. Седракан. – Москва-Воронеж, 2011. – 430 с.
17. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений : [курс лекцій] / Л. Б. Шнейдер. – М. : Апрель ЕКСМО-Пресс, 2000. – 380 с.
18. Цынцарь А. Л. Методологические аспекты проблем самосознания у подростков в дистантных семьях / А. Л. Цынцарь // Социально-гуманитарные знания. – 2012. – № 2. – С. 353-357.
19. Целуйко В. М. Психология современной семьи / В. М. Целуйко. – М., 2004. – 156 с.
20. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. В. Юстицис. – СПб., 2000.
22. Эйдемиллер Э. Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия / Э. Г. Эйдемиллер, И. В. Добряков. – СПб. : Речь, 2003. – 336 с.

Надійшла до редколегії 27.01.12

Г. Венгер, асп.

Херсонский государственный университет, Херсон

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ РОЛЕВЫХ ОТНОШЕНИЙ В ДИСТАНТНЫХ СЕМЬЯХ

В статье рассмотрен социальный институт семьи, понятие "дистантная семья", анализируется проблема социально-психологических особенностей ролевых отношений в дистантных семьях.

Ключевые слова: дистантные семьи, ролевые ожидания, ролевые отношения.

G. Venger, Post-graduate
Kherson State University, Kherson

THEORETICAL BASIS OF ROLE RELATIONS IN DISTANT FAMILIES

The article gives is devoted satiations institute family, conception distensions family, analyzes the question satiations – psychology of basics role attitudes.

Key words: distant family, role relationships, role expectations.

УДК 159.923–159.922; 316.614.5

Р. Діденко

Міжрегіональна Академія управління персоналом, Київ

РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ ЖЕРТВ ДЕСТРУКТИВНИХ КУЛЬТІВ ШЛЯХОМ АКТИВІЗАЦІЇ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

Дана стаття містить інформацію стосовно деяких нових чинників посилення активності псевдо-релігійних деструктивних культів на інформаційній стадії розвитку суспільства. В статті також запропоновано попередній проект методики формування творчого позитивного мислення як засіб звільнення особистості від культової залежності.

Ключові слова: деструктивні культури, ресоціалізація, творчий потенціал.

Загострення проблеми психологічної залежності особистості від тоталітарних деструктивних культів, котре взагалі притаманне інформаційній стадії розвитку людського суспільства, протягом двох останніх десятиліть спостерігається в соціумі багатьох країн пострадянського простору.

Механізми виникнення даного типу психологічної залежності та всі відомі випадки проявів маніпулювання свідомістю неофіта в псевдо-релігійних деструктивних культових громадах постійно аналізуються психологами всіх країн і вже досить детально вивчені як в світових масштабах, так і на теренах країн колишнього СРСР.

Серед психологів-дослідників, які детально вивчили і висвітлили в своїх наукових працях всі етапи процесу затягування пересічної особистості в тенета деструктивних культів, починаючи з вербування перехожих на вулиці і аж до перетворення їх на запеклих сектантів, не можна не згадати американського вченого-практика С. Хасена [4; 5], російських психологів Є. Н. Волкова [1], О. Большакова [3] та А. Ю. Аكوпова [8], а також наших співвітчизників В. М. Петрика [7], П. Т. Петрюка та Д. В. Штриголь [2].

Проте, незважаючи на таку загальну вивченість, проблема психологічної культової залежності особистості має ще цілий ряд важливих і невисвітлених в науковій літературі аспектів. Одним з таких аспектів є, на превеликий жаль непоодинокі в нашому суспільстві, випадки виникнення психологічної залежності від деструктивних культів харизматичного типу у осіб з неординарним творчим мисленням.

В сенсі можливості опинитись під впливом деструктивних харизматичних культів обдаровані особистості складають групу ризику саме через своє неординарне світосприйняття, притаманні їм від природи цікавість, допитливість та підвищену психологічну вразливість. Якщо така обдарована від природи особистість не отримала необхідного повноцінного виховання, спрямованого на формування наполегливості та психологічної зрілості, всі згадані вище якості досить часто заважають їй приймати оточуючий світ таким, як він є, і викликають в неї почуття психологічного дискомфорту, а інколи й рішуче небажання дотримуватись встановлених в суспільстві середньостатистичних соціальних норм.

Варто в цей час поряд з такою обдарованою від природи але незадоволеною суспільством особистістю з'явитись першим-ліпшим культовим шахраям-маніпуляторам, які почнуть підлещуючись до людини, підтримувати в ній такі настрої, як особистість з ознаками обдарованості, непомітно для самої себе, почне активно занурюватися в тенета секти через те, що в свій час в неї не було вироблено звички до самоорганізації та самоконтролю.

Мова йде про те, що існує цілком реальна загроза перетворення особистості з задатками до обдарованості в девіантну особистість у випадку, якщо з нею з самого початку не буде проводитись необхідна виховна робота, котра повинна включати в себе як педагогічний, так і психологічний елементи.

Описаний С. Хасеном власний досвід потрапляння до деструктивної культової громади, перебування там, розриву з культом та повернення до нормального життя в суспільстві став основою для створення дієвої методики пост-культової реабілітації особистості, розрахованої на американську модель світогляду.

Проте, попри всю дієвість методу С. Хасена, він не може бути застосований на українських теренах через деякі суттєві етнічні, психологічні, соціально-культурні та світоглядні розбіжності між нашими співвітчизниками та американцями, на світогляд яких, власне кажучи, й був розрахований.

Трохи ближчим, а тому більш придатним для України, є теоретичний та практичний досвід вивчення цього питання, викладений в статтях та наукових працях росіян Є. Н. Волкова та А. Ю. Аكوпова.

Психолог-практик О. Большаков детально простежив, вивчив та описав весь шлях психологічної та світоглядної ломки, який проходить особистість, котра потрапила в жорна деструктивних псевдо-релігійних культів, поширених на території країн СНД. Ця інформація, викладена російським вченим, багато в чому збігається з результатами досліджень українського психолога В. М. Петрика, котрий вивчав стан справ з цього питання в українському суспільстві.

Результати досліджень Д. В. Штриголь стосовно впливу батьківського виховання на формування світогляду та психологічних рис характеру дитини в родині християн-баптистів також розкривають деякі нові недосліджені раніше аспекти життя особистості під впливом псевдо-релігійних культів.

Як можна помітити з цього короткого екскурсу в історію дослідження даної проблеми, її розробка велася і ведеться досить активно і успішно, проте, на нашу думку, суттєвого покращення в нашому суспільстві стосовно ситуації з псевдо-релігійними культурами, на превеликий жаль, поки що не спостерігається.

Одним з можливих пояснень цьому може бути те, що на сьогоднішній день більшість дослідників даного кола проблем основним своїм завданням вважали з'ясування питання: "Як це працює?", покладаючи основну масу зусиль на дослідження механізмів культового маніпулювання свідомістю і майже не розробляючи питання: "Як цьому впливу ефективно протидіяти?"

Інакше кажучи, вразливим місцем праць більшості вчених дослідників цієї проблеми є те, що, засвідчуючи наявність соціальної хвороби сектантства та описуючи основні наявні симптоми цієї хвороби, вони самі майже ніколи не пропонували дієвих шляхів її лікування. Вважаємо, що настав час, спираючись на всі отримані результати попередніх досліджень, так само рішуче як і на питання: "Як це працює?", шукати відповіді на наступне, більш практичне питання: "Як цьому ефективно протидіяти?"

На початку статті ми говорили про те що загострення проблеми психологічної залежності особистості від тоталітарних деструктивних культів притаманне саме інформаційній стадії розвитку людського суспільства. Цілком логічним було б зацікавитись цим моментом і з'ясувати, в

чому полягає відмінність інформаційної стадії розвитку людства від всіх попередніх стадій його розвитку.

На думку одного з дослідників проблеми маніпуляції свідомістю в сучасному інформаційному суспільстві М. М. Бубличенка, сучасні засоби масової інформації основну увагу приділяють ілюстративності, коли основним джерелом інформації стає екран. Він вважає, що, на відміну від зовсім недалекого минулого, сьогодні діти і дорослі з більшим бажанням отримують знання з комп'ютерних програм, Інтернету і телепередач ніж з книг. Розвиток і прогрес – явища незворотні. Їх не можна зупинити чи взяти під контроль.

Тенденція, при якій головує образ, означає різку деградацію такої форми впливу на людину, як переконання за допомогою раціональних аргументів, понять та фактів. Щоб розібратися, яких негативних наслідків слід очікувати, треба зрозуміти, як влаштована ця нова система комунікації і чим вона відрізняється від попередньої.

Людина в межах писемної культури виховувалася як наділена свідомістю і розумом істота за рахунок сили притаманного їй інтелекту. Перехід до аудіовізуальної форми комунікації змінює це уявлення. Тепер культивуються не інтелектуальні здібності, а те, яким чином і наскільки успішно людина здатна орієнтуватися в зорових та інших образах. Змінюється одна з основних установок, оскільки вона більше не ефективна в нових умовах. Якщо книжка вчить людину думати, звертаючись до понять, фактів, та інших форм викладення інформації, то екран намагається маніпулювати людиною, використовуючи зорові та інші образи.

Таким чином, маніпуляція виходить на перше місце як спосіб взаємодії з оточуючим світом, чим вдало користуються всілякі новоспечені "рятівники людства", "пророки" та "гуру", а говорячи звичайною мовою – великі і малі псевдо-релігійні шахраї.

Пропонована нами розробка лише один зі способів вирішити це друге питання через звернення до внутрішнього світу та вродженого творчого потенціалу кожної окремо взятої особистості. Ми пропонуємо розпочинати психологічну реабілітацію постраждалої від псевдо-релігійного впливу особистості шляхом ініціювання в її свідомості процесів, зворотних тим, котрі відбуваються під час так званого "промивання мізків", яке чинять над неофітом адепти деструктивних псевдо-релігійних сект та культів харизматичного спрямування.

Якщо проаналізувати основний напрямок всіх зусиль сектантських вербувальників під час першого етапу інформаційної обробки чергового кандидата, стає зрозумілим, що спрямовані вони перш за все на створення у вербованого відчуття власного безсилля та безпорадності перед життєвими негараздами, відчуття страху перед майбутнім і гострої потреби в сторонній підтримці та захисті. Вербувальники від деструктивних культів за будь-яку ціну намагаються створити у свідомості вербованого стійку переконаність у тому, що без сторонньої допомоги він просто приречений на страждання. Іншими словами, ведеться цілеспрямована методична робота на негатив, на десоціалізацію вербованої особистості, робота на створення у неї песимістичних поглядів та негативного світосприйняття.

Одними з перших факторів, котрі починають активно пручатися цьому несанкціонованому зовнішньому впливу і тому повинні бути тимчасово нейтралізованими в першу чергу, є внутрішній світ особистості та її творче начало. Говорячи про внутрішній світ та творче начало вербованої особистості, ми не даремно обмовилися, що нейтралізувати їх сектантські проповідники планують лише тимчасово і лише на перших стадіях вербування, для того щоб потім використовувати ці якості новонавернутого в своїх інтересах.

Оскільки внутрішній світ особистості – це комплекс її етичних, духовних, культурних та моральних переконань, уявлень та намагань, а творче начало – це потенціал та засоби, за допомогою яких етичні та моральні переконання, уявлення та намагання особистості втілюються в життя, і оскільки творче начало особистості керується її внутрішнім світом, то для того, щоб перетворити вербованого на слухняне знаряддя, необхідно непомітно для нього переорієнтувати його внутрішній світ з відкидання насаджуваних культом догматів на повне їх сприйняття та наслідування.

Після завершення першого етапу вербовки, коли першого рівня довіри досягнуто і людина вже не пручається нав'язуваним їй догмам деструктивного культу, настає другий етап обробки. Тепер сектантські вербувальники намагаються переконати вербованого в тому, що його природний дар був подарований йому Богом саме для служіння їхній общині і тому особистість зобов'язана принести цей дар на вівтар культу та служити йому вірою-правдою до кінця своїх днів. В разі вдалого виконання вербувальниками цього трюку, творче начало особистості починає так само активно втілювати нав'язані йому догми в життя, як до цього активно з ними боролосся.

Для досягнення цього завдання псевдо-релігійними деструктивними культурами активно використовуються весь арсенал сучасних психологічних технологій маніпулювання свідомістю, про які згадують С. Хасен, Є. Н. Волков, О. Большаков, В. М. Петрик та багато інших психологів-дослідників культового маніпулювання свідомістю в своїх статтях та наукових працях.

Успішно протистояти такому шахрайству можна, лише підтримуючи в особистості віру у власні сили, в її власне творче начало, в те, що лише вона сама є як володарем так і творцем свого таланту, а отже – творцем свого життя та своєї долі, розуміння того що її майбутнє залежить лише від неї самої. Ідея застосування методики формування позитивного творчого мислення особистості як засобу звільнення від культової залежності полягає у відновленні у постраждалої від псевдо-релігійного впливу особистості оптимістичного світогляду, віри у власні сили, в унікальність і майже необмежені можливості її власного творчого начала, а також в те, що лише вона сама є одночасно і творцем і господарем свого власного життя.

Ідея використання творчого потенціалу психологічно залежної від деструктивних культів особистості для звільнення її від цього виду залежності виникла як наслідок аналізу результатів досліджень стосовно можливості застосування легкої форми кататимно-імагінативного методу психологічної корекції для осіб похилого віку з тривожними та тривожно-депресивними станами шляхом тривалого систематичного формування без гіпнотичного впливу в уяві обстежуваних віртуальних життєстверджуючих оптимістичних образів та орієнтації на них свідомості особистості [6].

Отримані позитивні результати досліджень: зменшення тривожності, а інколи й повне звільнення від неї, яке спостерігалось у осіб похилого віку після роботи з віртуальними життєстверджуючими образами, дали підстави думати про можливість застосування подібних позитивних віртуальних образів для інших форм психологічної корекції. Так з'явилася ідея методики ресоціалізації особистості, постраждалої від деструктивного культу, через активізацію її творчого потенціалу. Дана методика розрахована допомогти будь-якій особистості не лише краще пізнати свій власний внутрішній світ, але й поглиблювати та удосконалювати його, застосовуючи власне творче начало для досягнення та збереження психологічного комфорту в мінливих зовнішніх умовах.

Чітка структурованість, поетапність та конкретність поданих загальних рекомендацій, не обмежуючи особистість у засобах та методах творчості, допоможе їй створити свою індивідуальну форму захисту від будь-яких зовнішніх деструктивних впливів, а також відновити те, що було з певних причин у внутрішньому світі особистості зруйновано чи втрачено.

Це дозволяє застосовувати дану методику і як засіб психологічної профілактики від будь-якого стороннього деструктивного психологічного впливу в майбутньому, і як засіб психологічної реабілітації для особистостей, котрі або ще перебувають, або щойно звільнилися від деструктивного псевдо-релігійного культового впливу. Основою ідеї цієї методики є положення про те, що успішність або безталанність будь-якої особистості залежить від її первинного емоційного налаштування: на оптимізм або на песимізм, у всіх, як природних, так і соціальних сферах.

Інакше кажучи, особистість з початку орієнтована на поразку, навіть в перемозі, фокусує свою увагу на величезній кількості втрат, що передували цій перемозі. Саму ж перемогу вона майже не помічає, а тому не досягає її. Якщо ж особистість, з початку орієнтована на успіх, то навіть поразку вона сприймає як тимчасове явище – нагоду отримати досвід, необхідний для досягнення перемоги. З'ясувавши помилки, що призвели до тимчасової поразки, особистість усуває їх, не припускаючись в майбутньому, і тому частіше досягає бажаної мети.

Те, що емоції можуть як зцілювати так і вбивати, люди помітили дуже давно. В стародавні часи, коли основною одиницею виміру емоцій було слово, Гіппократ – засновник медицини – відзначав велику силу цього впливу. В сучасній медицині питаннями управління емоційною сферою пацієнта займається окрема наука деонтологія, а термін "ятрогенія" означає захворювання, що мають емоційно-психологічне походження.

Кожна людина може пригадати зі свого особистого досвіду, як вчасно сказаний добрий жарт, хороша пісня, випадково згаданий вислів з улюбленого фільму піднімали настрій, знімали втому, помагали пережити складний або неприємний період життя. Але якщо до цього часу все це відбувалося без усвідомлення, спонтанно, то тепер слід навчитися цілеспрямовано викликати в пам'яті такі спогади для того, щоб в потрібний момент ними завжди можна було скористатися.

Важливою підтримкою в оволодінні цим вмінням для особистості стане її власна уява, емоційна пам'ять, внутрішній (або уявний) зір, а також весь її багатий внутрішній світ, доповнений будь-де побаченими, почутими, прочитаними, або в будь-який інший спосіб сприйнятими яскравими образами.

В межах даної методики джерелами оптимізму слід вважати все, що несе особистості відчуття комфорту та впевненості в собі: радість, задоволення, захоплення, любов, щирість, ейфорію творчості, приємні спогади. Все, що викликає в особистості відчуття дискомфорту, невпевненості в собі: страх, сумнів, тривожність, смуток, гнів, ненависть, ревності, злість, користолобство, жадібність, брехливість, відчуття незручності, сором, неприємні спогади в межах даної методики, слід вважати носіями песимізму і позбавлятися їх.

Впливаючи на людину, сильна, як позитивна так і негативна інформація, створює в її підсвідомості певний первинний емоційний фон: або позитивний або негативний. Через призму цього первинного емоційного фону, особистість сприймає всю наступну отримувану нею інформацію, робить висновки, приймає рішення та здійснює вчинки. При тривалому впливі на людину сильної негативної інформації первинний емоційний нега-

тивний фон стає дуже стійким і у людини може виникнути емоційна залежність від негативу. Під впливом цієї залежності особистість починає вибірково сортувати всю інформацію, що надходить, наполегливо шукати тільки негативний компонент, отримувати і використовувати його, отримуючи від цього певну викривлену подобу емоційного задоволення.

Ця прив'язаність запускає до дії механізм спрямованого на негатив світосприйняття особистості, формує навколо неї несприятливе кризове середовище, котре викликає в реальність більшість з тих негативних подій, які до цього особистість пережила лише віртуально. Про наявність у людини такої залежності можуть свідчити її естетичні смаки та захоплення коли перевага надається повідомленням ЗМІ, фільмам, музичним або літературним творам, котрі викликають почуття тривоги чи страху або мають емоційно важкий зміст.

Проте, оскільки первинний емоційний фон людини може формуватися під впливом не тільки негативу, але й позитиву, то питання емоційної орієнтації особистості, її успішності чи пригніченості зводиться лише до питання про те, яка інформація в житті даної особистості переважає: позитив чи негатив. Хоча в реальному житті більшість людей й позбавлені можливості повністю виключити негативний баласт зі свого світосприйняття, кожній особистості слід тільки регулярно відновлювати свій особистий емоційний баланс цілеспрямованим накопиченням позитивних вражень.

Оскільки всі об'єкти чи явища світу, котрі оточують особистість, а також будь-які їх зображення (всі види фото- відео- електронної інформаційної продукції, аромати, музичні і літературні твори, всі види творів мистецтва) викликають в неї ті чи інші емоції, їх можна вважати концентратами цих емоцій. Вони викликають в людини асоціації, котрі дозволяють їй ще і ще раз переживати ці емоційні стани.

Суть методики запропонованої нами методики [9], полягає в тому, щоб особистість накопичувала в образній пам'яті джерела позитивних емоцій і використовувала їх тоді, коли їй необхідно створити для себе атмосферу емоційного комфорту. Створення та використання такої індивідуальної бази віртуальних образів відбувається в три послідовних етапи:

- підготовка;
- створення та наповнення;
- комплексне використання.

Кожен етап містить в собі дієві вказівки та рекомендації стосовно оптимізації світобачення творчої особистості та її самоорганізації. Послідовне засвоєння та виконання рекомендацій кожного з етапів проходження зроблять життя особистості яскравим, емоційно наповненим та вільним від будь-якої психологічної залежності.

1. Підготовка. Цей етап самий важливий і самий складний одночасно: на ньому зароджується принципова ідея того, що особистість бажає створити. Людині необхідно чітко визначити свої мету і завдання: зрозуміти чого вона бажає досягти, а чого в собі, їй слід позбутися. Особистості слід проаналізувати, які з її бажань є дійсно її, а які нав'язані їй стороннім впливом і без них можна обійтись. Слід спробувати подумки побачити свій задум вже втіленим в життя. Це допоможе людині намітити весь шлях до здійснення мети крок за кроком.

"Слухайтеся тільки себе!" Це основне правило формування індивідуальної бази позитивних віртуальних образів і використання практичного використання даної методики, оскільки кожна особистість є індивідуальністю, яка сприймає світ під своїм власним кутом емоційного зору, а методика – це віртуальний пакет інструментів індивідуальної психологічної корекції. Якщо в по-

вськденному житті кожна особистість постійно отримує директиви, вказівки, поради та рекомендації, котрих вона зобов'язана дотримуватись, щоб залишатися благонадійним членом соціуму, то створена за даними рекомендаціями індивідуальна база віртуальних позитивних образів – це територія її творчої свободи, на якій всім керує лише її творче відчуття, естетичний смак і де все спрямовано на задоволення особливих потреб її душі. Це необхідно для того, щоб людина залишалася психологічно здоровою особистістю і благонадійним членом суспільства одночасно.

Кожна особистість на свій смак облаштовує територію своєї творчої свободи. Для когось – це добірка улюблених фільмів, що переглядаються час від часу, комусь більше підійде збірник зігріваючих душу пісень та мелодій, хтось не розлучається з томиком улюблених віршів або з вподобаною книжкою.

Якщо людина любить природу, подорожі та нові враження – для неї такою "пігулкою" можуть бути фотографії та відеозаписи її улюблених поїздок. Особистості с тонкою, вразливою душею, можливо, віддадуть перевагу улюбленим пахощам з ароматами, що також викликають в них приємні асоціації емоційного комфорту.

Як бачимо, залежно від бажань, можливостей та фантазії автора індивідуальна база джерел віртуальних образів може створюватися на основі самих різних інформаційних технологій, будь-яких способів накопичення, зберігання та передачі інформації. Обмеження полягає лише в емоційній орієнтації інформації на позитив.

2. Створення та наповнення. Мета та завдання на найближчий час визначені. Вироблена звичка довіряти перш за все своїй власній думці, своєму власному світовідчуттю. Визначена форма, котру тепер необхідно постійно та планомірно наповнювати змістом.

"Відмежуйтеся від негативу в думках, в словах та у вчинках. Орієнтуйтеся тільки на світлі та легкі, позитивні емоції!" Це правило надзвичайно актуальне, оскільки його дотримання створить надійний емоційний фільтр для захисту новоствореного, ще незміцнілого внутрішнього світу особистості від зовнішнього інформаційного сміття. "Інформаційним сміттям" в межах даної методики ми будемо вважати всі негативні повідомлення, котрі не несуть якої-небудь життєво-необхідної інформації, але створюють пригнічуючі або руйнівні емоційні асоціації.

Разом з корисною інформацією, інформаційне сміття утворює єдиний інформаційний потік, котрий охоплює всіх членів соціуму. Наочним прикладом такого сміття є надокучлива прихована або відверта реклама, різного роду агітація, комерційна, релігійна та псевдорелігійна пропаганда, низькопробний вульгарний гумор, твори агресивно-кримінального спрямування. Зчитуючись з різноманітних джерел інформації у вигляді образів-штампів, влітаючись в особистий емоційний фон особистості, інформаційне сміття породжує хаос і нестабільність внутрішнього світу, провокує особистість на неадекватні вчинки.

Саме тому, взявши орієнтацію на позитив, на цьому етапі, особистість повинна відмежувати себе від всього того, що вносить хаос у створюваний нею порядок до того часу, поки не навчиться сприймати інформацію окремо від емоцій. Але це вже завдання третього етапу.

3. Комплексне застосування. Послідовне виконання рекомендацій першого і другого етапів формує орієнтований на позитив емоційний стрижень особистості, що необхідний для комплексного застосування даної методики у повсякденному житті.

"Будь-яку інформацію що надходить, сприймайте без емоцій і конструктивно!" Це правило покладене в основу світосприйняття успішної людини – потенційного лідера. Воно дає їй спокійну розсудливість та впевненість в собі, допомагає виходити переможцем з багатьох нестандартних ситуацій. Створений людиною позитивний внутрішній емоційний стрижень робить її саме такою особистістю. Але для того, щоб повністю використовувати свої нові переваги, одного цього особистості не достатньо. Необхідно засвоїти також стратегію мислення успішної людини.

Перш за все, слід повністю взяти під контроль емоції. Мова йде не про стримування наростаючої в душі емоційної бурі, а про таке ставлення до будь-якої інформації, коли емоції просто не виникають і, відповідно, людині нічого стримувати. Постійного стримування емоцій людині слід уникати, ще й через те, що воно руйнівним чином впливає на здоров'я, викликаючи синдром емоційного психологічного вигорання та різні інші захворювання аж до онкологічних включно. Крім того, в критичній ситуації сприйняття інформації без емоцій дозволить особистості зберегти час і сили, що необхідні для пошуку рішення.

В той момент, коли хтось поряд, "махаючи крилами" від обурення, даремно витрачає час і сили, згораючи емоційно, людина, котра освоїла стратегію мислення успішної особистості, спокійно проаналізувавши інформацію, знаходить кмітливий і неочікуваний вихід з ситуації, що склалася. Тоді як, не маючи власного внутрішнього стрижня, хтось поряд піддається зовнішнім емоціям і тому програє, успішна особистість, керована позитивом своєї внутрішньої індивідуальної бази віртуальних образів – постійним і більш сильним джерелом – ігнорує зовнішні емоційні вібрації і тому перемагає.

Другою визначальною особливістю стратегії мислення успішної людини є конструктивне ставлення до неприємної інформації.

"Немає дверей, котрі не відчиняються, але є двері, котрі відчиняються не з першого разу". Цей вислів розкриває різницю в ставленні до негативного результату з двох кардинально протилежних одна до одної точок зору: з позиції невинного невдахи та з позиції потенційного переможця. В той час, як невдаха негативний результат сприймає як щось нездоланне, з чим немає сенсу боротися і слід змиритися, переможець відсутність позитивного результату сприймає як тимчасову технічну зупинку на шляху до втілення мети.

З цієї позиції, варто лише проаналізувати причини зупинки, виправити неполадки та продовжити рух – і мета буде досягнута. Таке ставлення спонукає будь-яку перепону сприймати як підказку, як керування до дії: варто її вчасно помітити, правильно розтлумачити та мудро використати – і поразка перетвориться на перемогу. Саме таке сприйняття щоденних життєвих обставин, ми називаємо конструктивним підходом до ситуації.

Засвоєння особистістю цієї останньої рекомендації прирікає на поразку всі спроби деструктивних культових агітаторів завербувати її, оскільки конструктивне зважене ставлення до тимчасових невдач як до рекомендацій та підказок не дає змоги сектантам викликати у неї те відчуття приреченості та власної безпорадності, з якого починається занурення в тенета деструктивних культів.

Ми усвідомлюємо, що пропоноване викладення даної методики психологічної корекції, орієнтоване перш за все на особистість, яка потребує даного виду допомоги, є інформацією для самостійного опрацювання і є лише першою розробкою, котра потребує подальшого розвитку.

Список використаних джерел

1. Волков Є. Н. Залежність від реальності / Є. Н. Волков // Практична психологія та соціальна робота. – № 2. – 2008.
2. Штриголь Д. В. Особливості сімейного виховання в сім'ях євангельських християн-баптистів та православних християн / Д. В. Штриголь // Практична психологія та соціальна робота. – № 8. – 2008.
3. Большаков А. Большая книга скрытого влияния на людей / А. Большаков. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007.
4. Хассен С. Освобождение от психологического насилия / С. Хассен. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003.
5. Хассен С. Противостояние сектам и контролю над сознанием / С. Хассен. – М. : АСТ, 2006.
6. Діденко Р. Ф. Застосування кататимно-імагінативного методу психологічної корекції для осіб похилого віку з тривожними та тривожно-депресивними станами / Р. Ф. Діденко // Збірник наукових праць Інсти-

туту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Т. VII. – Вип. 12. – К., 2007.

7. Петрик В. М. Особливості ідеологічної та психологічної обробки в новітніх релігійних організаціях / В. М. Петрик // Практична психологія та соціальна робота. – № 11. – 2009.

8. Акопов А. Ю. Свобода от зависимости. Социальные болезни личности / А. Ю. Акопов. – СПб. : Речь, 2008.

9. Діденко Р. Ф. "Таблетка" хорошего настроения / Р. Ф. Діденко. – [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://rdidenko.com.ua/index.php?option=com_idoblog&task=viewpost&id=7&Itemid=5

10. Петрюк П. Т. Деструктивные культы и психическое здоровье / П. Т. Петрюк // Сб. научн. работ Харьковской областной клинической психиатрической больницы № 3 и Харьковской медицинской академии последипломного образования. – Харьков, 2006. – Т. 4. – С. 80–83.

Надійшла до редколегії 06.02.12

Р. Діденко

Межрегиональная Академия управления персоналом, Киев

РЕСОЦИАЛИЗАЦИЯ ЖЕРТВ ДЕСТРУКТИВНЫХ КУЛЬТОВ ПУТЕМ АКТИВИЗАЦИИ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ЛИЧНОСТИ

Данная статья содержит информацию о некоторых новых факторах усиления активности псевдо-религиозных деструктивных культов на информационной стадии развития общества. В статье также предложен предварительный проект методики формирования творческого позитивного мышления как средства освобождения личности от культовой зависимости.

Ключевые слова: деструктивные культы, ресоциализация, творческий потенциал.

R. Didenko

Interregional Academy of Personnel Management, Kyiv

RE-SOCIALIZATION OF DESTRUCTIVE CULTS VICTIMS BY ACTIVATING CREATIVE POTENTIAL OF THE PERSONALITY

This article contains the information about some new agencies of reinforcement of activity of pseudo-religious destructive cults on the informational phase of development of the humanity. The preliminary project of the method of forming of creative positive thinking as an arrangement of liberation of the personality from the religious dependence was also proposed in the article.

Key words: destructive cults, re-socialization, creativity

УДК 159.922.8; 159.929

В. Корх, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ОСОБЛИВОСТИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ПЕРЦЕПТИВНИХ МЕХАНІЗМІВ У ПІДЛІТКІВ І ЮНАКІВ ТА ГРУПОВА ПСИХОКОРЕКЦІЯ

У статті проводиться аналіз особливостей розвитку соціально-перцептивних механізмів у підлітків та юнаків та результати використання соціально-психологічного тренінгу, як активного групового методу розвитку та психокорекції соціально-перцептивних якостей в цьому віці.

Ключові слова: підлітковий та юнацький вік, психокорекція, соціальне пізнання

Актуальність теми нашого дослідження є очевидною, оскільки в підлітковому та юнацькому віці відбувається розвиток соціально-перцептивних рис характеру особистості, становлення самосвідомості та механізмів соціального пізнання. Поведінка людини в підлітковий період визначається декількома чинниками: статевим дозріванням підлітка, маргінальним соціальним станом, а також індивідуальними особливостями, які сформувалися в нього на цей час. Слід зважити також на те, що підлітки є важливою соціально-демографічною групою, особливості якої обумовлені віком, соціальним статусом та роллю в суспільстві. Однією з провідних потреб особистості школяра у цьому віці є потреба у спілкуванні з іншими, що спонукає підлітка до інтенсивних взаємостосунків з оточенням.

В наш час різко зростає необхідність вдосконалення навичок спілкування та міжособистісного пізнання та взаєморозуміння в підлітковому та юнацькому віці, оскільки брак таких соціально-психологічних навичок призводить до постійних конфліктів з батьками та педагогами, а також дегармонізує міжособистісні стосунки серед підлітків та осіб юнаків, що виражається в девіантній поведінці та в деяких випадках може загрожувати суспільству.

До постановки проблеми. Вказана проблематика знаходить своє вирішення у таких напрямках дослідження: онтогенетичний розвиток спілкування

(Б. Г. Ананьєв, П. П. Блонський, Л. І. Божович, Л. С. Виготський, М. І. Жинкін, Г. С. Костюк, О. М. Леонтєв, О. Р. Лурія, С. Л. Рубінштейн), вплив спілкування на соціальне сприймання та пізнання (Г. М. Андреева, О. О. Бодальов, А. В. Брушлінський, Дж. Брунер, Ч. Кулі, А. Міллер, Г. Ньюком, К. Роджерс, Е. Уїлсон, Дж. Холмс та ін.), невербальні характеристики спілкування (В. А. Лабунська, А. Мехраб'ян, А. Ю. Панасюк, А. Піз, Е. Холл тощо), проблеми міжособистісних стосунків (А. В. Брушлінський, Б. С. Волков, В. М. Мясичев, М. М. Обозов, В. Б. Ольшанський тощо), психологія розуміння (А. Б. Коваленко), особливості формування соціального образу (В. Москаленко, О. Міщенко), розвиток соціальних здібностей в юнацькому віці (О. І. Власова), соціальна перцепція як чинник оптимізації управлінської діяльності (В. І. Худякова) [13], формування першого враження у соціальній взаємодії (Т. В. Данильченко), умови розвитку соціально-перцептивних здібностей у юнаків (Т. І. Белавіна, А. В. Березіна, І. А. Іванова), проблеми та особливості міжособистісного сприймання та взаємодії (О. В. Камалова, О. М. Павлова, С. М. Федосєнкова) [5; 6; 12], особливості комунікативної сфери студентів та її розвиток в процесі навчання (І. К. Гаврилова) [3], психолого-педагогічні умови ефективного міжособистісного спілкування вчителя і підлітка (О. М. Коропецька), досліджен-

ня механізмів міжособистісного розуміння (І. Н. Семенов, С. Ю. Степанов, А. В. Карпов, І. М. Скитяєва, В. В. Пономарьова, В. М. Фомічова, Б. І. Борисенко, Л. П. Виговська, Т. В. Махова, Л. І. Джрнзаян, І. М. Коган, Т. В. Комар) тощо.

Соціальне пізнання є соціальне за походженням та пов'язане з побудовою цілісної картини світу, частиною якого є людина як суб'єкт та об'єкт пізнання. Часто соціальне пізнання ототожнюється із соціальною перцепцією, хоча на нашу думку, соціальна перцепція є структурним компонентом ширшого процесу соціального пізнання. За поняттям соціальної перцепції стоять сприйняття, розуміння і оцінка людьми соціальних об'єктів (себе, інших людей, соціальних груп та спільностей), що надає можливість надійніше визначати успішність і перспективи спільної та узгодженої взаємодії.

Структуру процесу соціального пізнання складають: суб'єкт міжособистісного сприймання та пізнання, об'єкт пізнання, сам соціально-перцептивний процес та результат процесу соціального пізнання – власне соціальний образ, який є соціально-психологічним феноменом, що створюється у свідомості індивідів і екстеріоризується ними у міжіндивідний простір для здійснення функції соціального взаємозв'язку (Г. М. Андреева, О. О. Бодальов, А. В. Брушлінський, В. Москаленко) [4; 8; 9; 10; 11].

Важливою проблемою соціального пізнання, за Г. М. Андреевою, є неспівпадіння характеристик реального об'єкта пізнання та суб'єктивного образу, який виникає у суб'єкта пізнання [11].

Процес соціального пізнання здійснюється за допомогою певних психічних механізмів, які ще слабо розвинені в підлітковому та юнацькому віці. До соціально-перцептивних механізмів відносять: ідентифікацію, емпатію, соціальну рефлексію, стереотипізацію, атракцію, апперцепцію, каузальну атрибуцію тощо. Велике значення при походженні соціального пізнання, за А. В. Брушлінським та Н. Н. Нурковою, має конкретне культурне середовище, що сприймається дитиною в процесі соціалізації через оволодіння мовою. Взаємодія дитини з оточенням здійснюється в контексті суспільства та специфічного культурного середовища, що безпосередньо впливає на виникнення та розвиток певних особливостей процесу соціального пізнання. Найбільш сензитивним для формування соціального пізнання є підлітковий та юнацький вік. Розвиток соціально-перцептивних та соціально-регулятивних здібностей в цьому віці пов'язаний із загальним розвитком особистості. На процес розвитку соціального пізнання в підлітковому віці та юності впливають і зовнішні (оцінка оточення, соціальні стосунки, культурне середовище), і внутрішні чинники (розвиток самосвідомості, прагнення автономії, самоствердження, самореалізації, прагнення до встановлення інтимно-особистісних стосунків та прийняття в групі, статеве дозрівання та природний інтерес і потяг до протилежної статі) [8; 9].

На відміну від підлітків, які прагнуть емансипації від дорослих, юнаки хочуть повернутися у світ дорослих, але вже як рівноправні члени. Якщо у підлітків провідною була навчальна діяльність, то в юнаків – вже навчально-професійна. Важливу роль у становленні соціального пізнання в юності відіграє спілкування з однолітками та референтними дорослими. Поруч із подальшим розвитком загального інтелекту, сфери цінностей та саморегуляції молоді людини розвивається і її спроможність до адекватної оцінки і прогнозу соціальних ситуацій, їхнього об'єктивного проектування та реалізації через активне використання власних соціально-перцептивних та соціально-регулятивних властивостей особистості.

Метою нашого дослідження в рамках даної статті є аналіз особливостей розвитку соціально-перцептивних механізмів в підлітковому та юнацькому віці та практичного застосування активного групового методу соціального психологічного тренінгу для розвитку та психокорекції соціально-перцептивних якостей у підлітків та юнаків.

Методики дослідження:

Тест-опитувальник Г. Ю. Айзенка (підлітковий варіант) для дослідження рівня екстраверсії та нейротизму.

Методика діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі для діагностики стилів соціальної взаємодії.

Методика діагностики рівня емпатійних здібностей В. В. Бойка.

Метод соціометричних вимірів Дж. Морено та модифікація цього методу: перцептивний соціометричний тест для визначення рівня соціальної рефлексії.

Метод семантичного диференціала в модифікації В. Ф. Петренка для дослідження особливостей соціального сприйняття.

Методика визначення рівня емоційного сприйняття (М. В. Гамезо, І. А. Домашенко).

Методики діагностики рівня ідентифікації себе з референтними групами та модифікація тесту "20 висловлювань" Куна-Макпартленда "Хто я" для дослідження особливостей механізму ідентифікації.

Патодіагностичний опитувальник А. Є. Лічко для діагностики акцентуації характеру.

Ми емпірично дослідили особливості та динаміку соціально-перцептивних механізмів в підлітковому та юнацькому віці (N=184, де N підлітків – 64 особи та N юнаків – 120 осіб). З'ясували зв'язок механізмів соціального пізнання з властивостями особистості підлітків та юнаків. Результати емпіричного дослідження показали, що динаміка соціального пізнання в підлітковому та юнацькому віці проходить відповідно до вікових особливостей психічного розвитку, становлення самосвідомості та зміни провідної діяльності та має такі особливості:

- емпатія характеризується заниженим рівнем розвитку та динамікою зростання у підлітковому та юнацькому віці;

- ідентифікація: особистісна ідентифікація та самокатегоризація підлітків та юнаків характеризується переважанням категорій "рефлексивного Я" (особистісні риси), "соціального Я" (статева, навчально-рольова, сімейна та групова ідентифікація) та "комунікативного Я" (сприйняття себе членом групи друзів по спілкуванню). Сукупність цих Я-образів утворює цілісну Я-концепцію особистості підлітків та юнаків. Соціально-психологічна ідентифікація в емпатії має низький рівень розвитку у більшості підлітків та середній – у більшості юнаків. Таким чином, цей механізм характеризується динамікою зростання у підлітковому та юнацькому віці;

- соціальна рефлексія характеризується середнім та заниженим рівнем розвитку у більшості підлітків та юнаків. Спостерігається тенденція до спадання у розвитку даного механізму соціального пізнання і в діловій, і в міжособистісній сферах стосунків. На нашу думку, це пов'язано зі зміною провідної діяльності від інтимно-особистісного спілкування у підлітків до навчально-професійної діяльності у юнаків.

- адекватність сприйняття емоційного стану партнера у соціальній взаємодії характеризується низьким рівнем розвитку у підлітковому та юнацькому віці. Розвивається за динамікою зростання від підліткового до юнацького віку;

- у процесі соціального сприйняття для підлітків важливими є такі особистісні якості літературних героїв: приємність, ніжність, врівноваженість, впевненість, активність; в образі друга: доброзичливість, рішучість; в

образі вчителя: зібраність, доброзичливість, стабільність у поведінці. Юнакам важливі в образах літературних героїв: активність, врівноваженість, доброзичливість, приємність; в образі друга: впевненість та врівноваженість; в образі вчителя: активність та врівноваженість (за результатами семантичного диференціалу).

Механізми соціального пізнання пов'язані із властивостями особистості у підлітковому та юнацькому віці (особливостями темпераменту, характеру, стилями соціальної взаємодії, соціометричними характеристиками).

Наприклад, рівень розвитку певних соціально-перцептивних механізмів пов'язаний із домінуючими стилями соціальної взаємодії особистості. Як от: підлеглі та дружелюбні підлітки – емпатійніші, проявляють спонтанний інтерес та співчуття до психічного, емоційного стану, особливостей поведінки та проблем інших людей, на відміну від егоїстичних та агресивних молодих людей, сконцентрованих на собі та власних проблемах. Недовірливі підлітки спираються в соціальному пізнанні на підсвідомий, інтуїтивний досвід. Емоційно нестабільні підлітки краще відчують емоційний стан інших людей, здатні входити з ними в емоційний резонанс. У таких підлітків краще розвинена соціальна рефлексія в ділових стосунках. У ділових стосунках з ровесниками підлітки спираються на раціональні здібності сприйняття та пізнання, а в міжособистісних стосунках – на емоційні здібності у взаємодії.

Відкриті, комунікативні юнаки добре відчують емоційний стан та розуміють соціальну позицію партнера по взаємодії завдяки розвиненій здатності до ототожнення себе з іншою людиною, також у них краще розвинена соціальна рефлексія у міжособистісних стосунках. Емоційно нестабільні юнаки емпатійніші, що, звичайно, підвищує ефективність соціального пізнання, але таким юнакам не дуже вдається налагодити атмосферу довіри у взаємодії з іншими людьми. Альтруїстичні та інтровертовані юнаки краще відчують та розуміють емоційні стани інших людей, ефективно спілкуються та налагоджують атмосферу взаємної довіри під час взаємодії. На відміну від них, авторитарні, егоїстичні та недовірливі юнаки в процесі міжособистісної взаємодії спираються на знання та досвід, а не на емоції, також вони здатні співвідносити, ототожнювати себе з іншими.

У зв'язку із заниженим рівнем розвитку соціально-перцептивних механізмів, для підлітків та юнаків доцільне впровадження психокорекційних заходів у вигляді соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на розвиток механізмів соціального пізнання у цьому віці із врахуванням вікових та динамічних особливостей в ці періоди розвитку особистості.

Тренінг має певні особливості, що відрізняє його від інших форм роботи практичного психолога, він розглядається дослідниками як групова форма взаємодії з певними правилами або принципами роботи і це є важливим фактором вирішення тих завдань і цілей, які постають перед учасниками тренінгу. Осмислення власного досвіду, самопізнання, розвиток особистісних якостей учасниками групової взаємодії відбувається за умови створення особливого рефлексивного середовища та, звичайно, дотримання тих правил, які існують в тренінговій групі. Перелічені особливості тренінгу дозволяють говорити про можливість (та необхідність) його використання у навчально-виховному процесі осіб підліткового та юнацького віку.

З метою розвитку та психокорекції властивостей соціального сприйняття та пізнання в підлітковому та юнацькому віці ми створили та апробували тренінгові програми для підлітків та юнаків, враховуючи їхні вікові та динамічні особливості.

Психокорекційний зміст та мета вправ програми соціально-психологічних тренінгів для підлітків та юнаків для формувального дослідження було спрямовано на вирішення певних задач.

Тренінгова програма для підлітків дозволяє вирішувати такі задачі:

- формувати базові поняття з області психології особистості, спілкування, психології емоцій, соціальної психології;
- розвивати навички адекватного соціального сприйняття і пізнання, а також ефективної міжособистісної взаємодії та спілкування;
- розвивати вміння адекватно виражати свої емоції та почуття, а також розуміти вираження емоцій та почуттів інших людей;
- підвищувати рівень рефлексивності, емпатійності та навичок ідентифікації з партнерами по взаємодії, створювати мотивацію для подальшого саморозвитку учасників;
- розвивати навички соціальної взаємодії у підлітків з різними темпераментними та характерологічними особливостями;
- згуртовувати учасників, формувати взаємну довіру.

Тренінгова програма для юнаків дозволяє вирішувати такі задачі:

- формувати базові психологічні знання про особистісні властивості, стилі взаємодії, спілкування та роль емоцій та почуттів в житті людини;
- розвивати соціально-перцептивні та комунікативні навички;
- розвивати вміння адекватно виражати свої емоції та почуття, а також розуміти "мову емоцій" партнерів по спілкуванню;
- підвищувати рівень рефлексивності, інтуїтивності, емпатійності та навичок ідентифікації з партнерами по взаємодії, створювати мотивацію для подальшого саморозвитку учасників;
- розвивати навички соціального сприйняття та пізнання у юнаків з різними типами темпераменту та характеру;
- відпрацьовувати уміння рефлексії, децентрації, які сприяють об'єктивному сприйманню себе, адекватності самооцінки в юнаків, прагненню впливати на партнера по взаємодії, розумінню відмінностей власної позиції та позиції іншої людини;
- згуртовувати учасників, формувати атмосферу довіри для ефективнішої особистісної роботи в тренінговій групі.

Відмінності між програмами тренінгів полягали у збільшенні психокорекційних вправ розвитку та тренування рефлексивних умінь та навичок самопізнання та соціальної рефлексії в юнацьких групах, адже за результатами констатуючого експерименту механізм соціальної рефлексії у юнаків в середньому розвинений гірше, ніж у підлітків, що пов'язано з віковими особливостями особистісного розвитку та становлення самосвідомості [7]. Решта психокорекційних вправ для розвитку механізмів емпатії, ідентифікації та емоційного сприйняття присутні в обох тренінгових програмах. Наведені також спеціальні психологічні вправи для роботи з підлітками та юнаками з різними акцентуаціями характеру [9].

У ході спостереження за досліджуваними, спілкування та взаємодії з ними протягом тренінгових занять було виявлено такі їхні особливості:

- складності у міжособистісному спілкуванні та взаєморозумінні з ровесниками;
- прагнення вирішити проблеми через непорозуміння з батьками та вчителями;

- підвищення здатності до рефлексії, тобто усвідомлення ставлення до себе ровесників через проговорювання та з'ясування стосунків;

- підвищення здатності до емпатії, розвиток комунікативних навичок;

- підвищення здатності до емоційного сприйняття та розуміння інших через власне емоційне саморозкриття;

- формування самооцінки, більша орієнтація на оцінку оточуючих, наслідування поведінці та цінностям авторитетних дорослих;

- пошук власних перспектив розвитку та самореалізації, прагнення до самовизначення – професійного і особистісного;

- зацікавленість особливостями психологічного та духовного розвитку.

Після здійснення формувального дослідження, спрямованого на розвиток та психокорекцію соціально-перцептивних якостей в підлітковому та юнацькому віці, ми отримали такі результати: підлітки глибше сприйняли тренінгові завдання та вправи, були краще мотивовані, зацікавлені, більше змогли розслабитися і проявити уваги один до одного, налаштуватися на хвилю взаєморозуміння, що позитивно вплинуло на гармонізацію

стосунків у класах та зростання показників соціально-перцептивних механізмів (емпатії, соціальної рефлексії та ідентифікації, адекватності сприйняття емоційного стану партнерів по взаємодії). Проте, це не зменшує значущості результатів і в юнацькій групі, де також маємо позитивну динаміку за показниками соціально-перцептивних механізмів. У юнаків значущими виявились позитивні зміни за механізмами емпатії, ідентифікації та адекватності сприйняття емоційного стану партнерів по взаємодії. Примітно, що значущим виявилось зростання рефлексивних здібностей в діловій та міжособистісній сферах стосунків саме у підлітків, на відміну від юнаків, в яких зміни були незначущими. Це свідчить про розвинене почуття "Ми", про орієнтацію на колективні стосунки і цінності в підлітковому віці, а з дорослішанням та розвитком самосвідомості в юнацькому віці відбувається переорієнтація на індивідуальне "Я" та власні інтереси і цінності.

Порівняння середніх показників соціально-перцептивних механізмів в контрольних (7а та 9а) та тренінгових (7б та 9б) класах підлітків та юнаків до і після впливу тренування представлені у табл. 1.

Таблиця 1

Порівняння середніх показників соціально-перцептивних механізмів до і після тренування підлітків та юнаків

Соціально-перцептивні механізми	Тренінгові групи				Контрольні групи			
	до		після		до		після	
	7б	9б	7б	9б	7а	9а	7а	9а
Емпатія	19,37	18,73	24,29**	22,69*	21,07	21,16	19,78*	17,57*
Ідентифікація	3,05	2,48	4,47*	4,15**	3,21	3,35	3,44	3,25
Адекватність сприйняття емоційного стану партнера	2,89	3,64	9,00**	6,00**	2,93	3,37	4,44*	4,57
Соціальна рефлексія в діловій сфері	1,47	2,09	2,18*	2,15	1,93	1,58	1,67	1,50
Соціальна рефлексія в міжособистісній сфері	1,05	1,66	2,18**	2,08	1,71	1,5	1,72	1,50

Примітка: * - значущість на рівні $p < 0,05$; ** - значущість на рівні $p < 0,01$.

Таким чином, можна зробити висновок про ефективний вплив проведених нами тренінгових занять, спрямованих на розвиток соціально-перцептивних якостей в учнів підліткового та юнацького віку. Завдяки встановленій атмосфері довіри та співпраці вдалося сприяти ефективній взаємодії учасників тренінгових занять, за допомогою спеціальних психокорекційних вправ впливати на формування та розвиток соціально-перцептивних механізмів емпатії, ідентифікації та соціальної рефлексії, а також сприяти підвищенню рівня емоційного сприйняття, що позитивно вплинуло на самопізнання та саморозуміння, а також на взаєморозуміння та оптимізацію міжособистісних стосунків в експериментальних класах, що було підтверджено за допомогою спеціального статистичного критерію.

Спробуємо описати механізм впливу тренінгу і причини позитивних змін в експериментальних групах-класах. Рольові ігри дозволили учасникам усвідомити власну рольову позицію, що сприяло розвитку особистісної рефлексії; встати на позицію іншої людини, що позитивно вплинуло на тренування здібності до ідентифікації, тобто ототожнення себе з партнером по взаємодії. Психогімнастичні вправи дозволили учасникам проявити себе без допомоги слів, а також зняти напругу в групі, активізувати груповий процес, скорегувати поведінку учасників. Робота в парах, трійках та більших мікрогрупах навчила підлітків та юнаків дивитись на себе очима інших людей, що сприяло тренуванню здібності до соціальної рефлексії. Також робота в підгрупах навчила учасників співпереживати, співчувати, відчувати стан іншої людини, що сприяло тренуванню здібності до емпатії.

Ще виконання спільних завдань в підгрупах навчило конструктивно вирішувати міжособистісні конфлікти. Індивідуальні та групові форми роботи, поєднання різних форм робіт дозволило розвинути вміння самоспостереження, рефлексії. Метод спостереження в умовах ділової гри сприяв актуалізації самоспостереження у підлітків та юнаків, а також дав діагностичний матеріал вєдучому. Метод самоспостереження дозволив підліткам та юнакам відпрацювати рефлексивні вміння. Позитивним для тренування механізму рефлексії були загальні кола учасників на початку та в кінці занять, де всі ділилися емоціями, почуттями, настроями, враженнями та набутим досвідом. Це допомагало самим учасникам краще зрозуміти себе та підтвердити, закріпити для себе самих набутий досвід, а решті учасникам групи зорієнтуватися, що відбувається з їхніми одногрупниками.

Таким чином, комплексне застосування всіх зазначених прийомів дозволило досягнути позитивних результатів у формуванні та розвитку соціально-перцептивних якостей у підлітків та юнаків; сприяло підвищенню механізмів соціальної пізнання (емпатії, соціальної рефлексії, ідентифікації, адекватності сприйняття емоційного стану партнерів по взаємодії) та навичок взаємодії та спілкування в тренінгових групах (класах), що справило позитивний вплив на ділові та міжособистісні стосунки досліджуваних з ровесниками у шкільних класах. Ці відмінності підтверджені статистичними методами, критерієм знаків G, який використовується для порівняння значущості відмінностей у малих (до 30 осіб) непараметричних вибірках. Результати формувального дослідження свідчать про те, що розроб-

лені нами програми соціально-психологічних тренінгів є ефективним інструментом розвитку та психокорекції соціально-перцептивних якостей в підлітковому та юнацькому віці, а також можуть успішно використовуватись у всіх загальноосвітніх навчальних закладах та у психологічній практиці.

Перспективи наших досліджень вбачаємо у вдосконаленні та розширенні тренінгової програми, розробці, удосконаленні та впровадженні практичних рекомендацій щодо розвитку соціально-перцептивних якостей у підлітків та осіб юнацького віку, здійсненні порівняльних досліджень динаміки соціального пізнання на різних етапах розвитку особистості, удосконаленні розробленої тренінгової технології для використання в різних видах навчальної та професійної діяльності; розробці тренінгової програми для батьків підлітків та юнаків, як важливих близьких людей, які впливають стилем виховання, особливостями сімейно-рольових стосунків та прикладом власної поведінки на формування особистості своїх дітей.

Список використаних джерел

1. Белавіна Т. І. Психологічні особливості міжособистісного сприймання в групах дівчаток-підлітків в умовах навчально-виховних закладів різного ступеня закритості: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Т. І. Белавіна. – Харків, 1996. – 23 с.
2. Березина А. В. Особенности формирования межличностного восприятия как условие совершенствования общения у подростков: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / А. В. Березина. – М., 2003. – 129 с.
3. Гаврилова И. К. Особенности коммуникативной сферы студентов-психологов и её развитие в процессе обучения: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / И. К. Гаврилова. – Иркутск, 2004. – 184 с.

В. Корх, асп.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНО-ПЕРЦЕПТИВНЫХ МЕХАНИЗМОВ У ПОДРОСТКОВ И ЮНОШЕЙ, И ГРУППОВАЯ ПСИХОКОРРЕКЦИЯ

В статье проводится анализ особенностей развития социально-перцептивных механизмов у подростков и юношей и результаты использования социально-психологического тренинга как активного группового метода развития и психокоррекции социально-перцептивных качеств в этом возрасте.

Ключевые слова: подростковый и юношеский возраст, психокоррекция, социальное познание.

V. Korh, Post-graduate
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

FEATURES OF SOCIO-PERCEPTUAL MECHANISMS DEVELOPMENT IN TEENAGERS AND YOUNG PEOPLE, AND GROUP PSYCHO-CORRECTION

There are analyzing of particularities of development of social cognition in adolescent and juvenile age and results of social-psychological training as a psycho-correctional method of social cognition in this article. We can also see some elements of training programs of social-perceptual qualities in adolescent and juvenile age in this article.

Key words: adolescence, correction, social cognition

УДК 159.923.2; 316.612

С. Крилова, д-р філос. наук
Академія муніципального управління, Київ

КРАСА ВЧИНКІВ ТА ВІДНОСИН ЯК КРИТЕРІЙ "АКМЕ" В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ: МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ МЕТААНТРОПОЛОГІЇ

На основі філософії персоналізму та метаантропології розвивається авторський методологічний підхід до аналізу краси в соціальному бутті людини, який визначається як соціальна метаантропологія і дає можливість сформулювати критерій вищих досягнень особистості в процесі соціалізації. Даний критерій трактується як внутрішня краса людини – краса вчинків та відносин.

Ключові слова: акме, гламур, метаантропологія.

Яким може бути критерій "акме" – вищих досягнень особистості – в процесі соціалізації, що буде одночасно і виразом смислу соціалізації? Вважаємо, що таким критерієм може бути названа внутрішня краса людини – краса вчинків та відносин. У даному своєму вимірі краса постає екзистенційною, більше того, онтологічною основою цілісності соціального буття людини.

4. Данильченко Т. В. Гендерно-перцептивні відмінності у формуванні першого враження у соціальній взаємодії: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Т. В. Данильченко. – Київ, 2004. – 20 с.

5. Камалова О. В. Социально-психологические детерминанты межгруппового восприятия и взаимодействия старшеклассников: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / О. В. Камалова. – Ярославль, 2003. – 122 с.

6. Корх В. М. Особливості соціального пізнання в підлітковому та юнацькому віці / В. М. Корх // Збірник наукових праць "Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки". – Т. 4. – К.: Логос, 2011. – С. 56-66.

7. Корх В. М. Психологічні чинники формування механізмів соціального пізнання у підлітків / В. М. Корх // Соціальна психологія. Науковий журнал / Гол. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – № 4(48). – К.: Центр соціальних комунікацій, 2011. – С. 152-161.

8. Москаленко В. Теоретико-методологічні підходи у дослідженні особливостей соціального образу / В. Москаленко, О. Міщенко // Соціальна психологія. – 2010. – № 3. – С. 3-18; № 4. – С. 3-15.

9. Павлова Е. Н. Методы повышения точности межличностного восприятия: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Е. Н. Павлова. – М., 2001. – 200 с.

10. Психология индивидуального и группового субъекта / РАН; Институт психологии / А. В. Брушлинский, М. И. Воловикова. – М.: Per Se, 2002. – 368 с.

11. Психология: Учебник / В. В. Нуркова, Н. Б. Березанская. – М.: Высшее образование, 2005. – 484 с.

Бодалев А. А. Психология межличностного познания / А. А. Бодалев. – М., 1981.

12. Социальная психология в современном мире: Учебное пособие для вузов / Т. Л. Алавидае, Г. М. Андреева, Е. В. Антонюк и др. – М.: Аспект-Пресс, 2002. – 334 с.

13. Федосеевкова С. М. Восприятие индивидуально-психологических особенностей человека по фотоизображению его лица: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / С. М. Федосеевкова. – М., 2003.

14. Худякова В. І. Соціальна перцепція як чинник оптимізації управлінської діяльності керівника середньої загальноосвітньої школи: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / В. І. Худякова. – Київ, 2003. – 20 с.

Надійшла до редколегії 08.02.12

"соціальне явище, що означає установку на доміную зовнішньої краси, яка відповідає стереотипам свого часу. Гламур як соціальне явище існує у будь-якому часі та в будь-якій культурі, але воно стає сутнісною ознакою соціуму і починає свідомо формуватися цілою індустрією лише в суспільстві масового споживання ХХ ст." [5, с. 126]. На відміну від гламуру, "гламурність є не стільки соціальна, скільки екзистенціальна явище. Гламурність – це якість особистості, міра засвоєння нею гламуру, індивідуальний вектор гламуру" [5, с. 126]. Проте і гламур, і гламурність при всіх своїх відмінностях однаково протилежні красі; зацикленість на них часто густо породжує викривлену, деперсоналізовану соціалізацію, тоді як орієнтація на красу, в її зовнішніх і внутрішніх проявах означають персоналістичну соціалізацію – таку соціалізацію, яка не придушує особистісне начало, а навпаки актуалізує його. А такі внутрішні виміри краси, як краса вчинків та відносин, означають найвищі сплески соціалізації, коли персональне та суспільне поєднуються, більше того, персональне стає розвитком суспільного. У контексті креативної діяльності мова може йти про розвиток нобелівського потенціалу особистості. Ця когнітивна метафора є цілком доречною щодо людини, яка в своїй креативності виходить на світовий рівень і починає змінювати буття людства.

Спробуємо розгорнути ці тези. Для цього дуже важливим є знаходження ефективної методології, завдяки якій можна розрізнити красу та гламурність, а також показати амбівалентний характер феномену краси в соціальному бутті, що дасть можливість особистості адекватно побудувати стратегію соціалізації для набуття успіху та щастя.

В історії європейської філософії парадигми осягнення краси пройшли складну еволюцію. Якщо Платон трактує красу як вираження світу вічних, божественних ідей, від яких залежить існування всього прекрасного у матеріальному світі, то відповідно до Аристотеля, найголовніші форми прекрасного – порядок у просторі, пропорційність і визначеність. Середньовічні християнські мислителі пов'язують красу з Божеством – усе, що створено Богом, красиво; потворне – результат деформації світу дияволом. Для філософії Нового і Новітнього часу характерне відсторонення від морально-духовних аспектів краси, яка трактується насамперед як естетичний феномен.

Розвиваючи підхід Ю. Борєва [3, с. 54–56], можна виділити декілька парадигм розуміння краси в європейській філософії: 1) об'єктивно-ідеалістичну, 2) суб'єктивно-ідеалістичну, 3) натуралістичну, 4) діяльнісно-антропологічну, 5) соціоцентричну, 6) екзистенціалістську, 7) персоналістичну, 8) метаантропологічну і 9) постмодерністську. Лаконічно охарактеризуємо кожну з них. Відповідно до об'єктивно-ідеалістичної парадигми, краса – це втілення Абсолюту (Бога, світу ідей, Абсолютної ідеї) у речах і явищах (Платон, Августин, Тертулліан, Фома Аквінський, Гегель). Суб'єктивно-ідеалістична парадигма (Т. Ліпс, Ш. Лало, Э. Мейман) стверджує, що світ сам по собі не має краси, її джерело – у людському сприйнятті. Смісл натуралістичної парадигми зводиться до того, що краса є внутрішня властивість явищ природи, вона тотожна доцільності (французькі матеріалісти кінця ХVІІІ ст., І. Єфремов). Діяльнісно-антропологічна парадигма (типовий представник – М. Чернишевський) полягає в тому, що краса – це результат співвіднесення властивостей світу з людиною та її діяльністю як мірою краси. У соціоцентричній парадигмі (К. Маркс) краса зумовлюється суспільними відносинами і якщо сутність людини є "сукупністю суспільних відносин", то краса зумовлюється історичними формами такої сукупності, а краса в соціальному бутті людини в ідеалі постає сукупністю гармонійних суспільних відносин, які визначаються як комуністичне суспільство.

Екзистенціалістська парадигма (К. Ясперс, А. Камю) розуміння краси оперує концептуальною парою "справжнє – несправжнє буття людини" ("буденність – екзистенція"), що дозволяє здійснити прорив у осмисленні внутрішньої краси, пов'язуючи її зі свободою. В цій парадигмі широко використовується запропонований К. Ясперсом концепт "гранична ситуація", що визначає критичну точку життя, в якій людина переходить від зовнішнього у переживанні краси до внутрішнього, справжнього.

У персоналістичній парадигмі краса розуміється як результат співтворчого розвитку особистості людини й Абсолюту (Ф. В. Й. Шеллінг, М. Бердяєв). Відношення до краси має духовно-безкорисливий характер, а сама краса може бути осмислена мотивом і критерієм розвитку особистості і світу в цілому.

У новітній європейській філософії маємо постмодерністську парадигму осмислення краси людини в її соціальному бутті, представлену передусім у творчості Ж. Бодрийяра, лейтмотив якої полягає у проголошенні плуральності та рівноцінності норм та різновидів краси. Дана позиція означає іронічне ставлення до можливості поєднання краси і моральності, а також до самої можливості внутрішньої краси як краси вчинків та стосунків, тому представники цієї парадигми, по суті, схилиються до отождення краси з гламурністю.

З позицій метаантропології, новітнього напрямку в українській філософії ХХ–ХХІ ст., який виростає на основі ідей персоналізму М. Бердяєва, підходів пізнього М. Шелера та досягнень Київської світоглядно-антропологічної школи, вибудовується парадигма, в межах якої краса по-різному проявляється в буденному, граничному та метаграничному бутті людини; краса як цілісність розгортається в метаграничному бутті людини, де постійно відбуваються її метаморфози та вдосконалення. В координатах метаантропологічної парадигми людина набуває цілісну красу як красу світогляду, вчинків та відносин лише проходячи шлях від буденності, через граничне до метаграничного буття.

Автор схильється використовувати в своєму аналізі краси як критерію вищих проявів соціалізації передусім екзистенціалістську, персоналістичну та метаантропологічну парадигми. Цей вибір обумовлений тим, що вони відповідають найсучаснішим тенденціям українського соціуму, спрямованим на громадянське та відкрите суспільство, де вищою цінністю є творча особистість, яка вступає в комунікацію з іншими творчими особистостями. Саме в цих парадигмах поняття краси є органічним для осмислення такого стану соціальної системи, в якому особистісне та суспільно-комунікативне в процесі соціалізації входять в стан конструктивної взаємодії та цілісності.

Важливо усвідомити, що і екзистенціалістську, і персоналістичну, і метаантропологічну парадигми можна назвати персоналізмом в найширшому сенсі цього слова. Хотілося б погодитися з визначенням персоналізму не лише як способу філософування та напрямом, а й способу буття: "Персоналізм є спосіб людського буття у світі, що утверджує головною цінністю буття вільну особистість, що творить" [14, с. 222]. З іншого боку, персоналізм є специфічною філософською течією; в цій своїй іпостасі він "близький до релігійного екзистенціалізму", проте "відрізняється від нього трактовкою відносин екзистенції та трансценденції: з точки зору персоналістів вони поєднуються не лише в переживанні, а й у бутті. Єдність екзистенції і трансценденції трактується в персоналізмі як одна з фундаментальних ознак особистості" [8, с. 269].

Персоналізм М. Бердяєва та Е. Муньє, персоналізм у строгому сенсі, є плідним в дослідженні проблеми краси в соціальному бутті людини, завдяки розведенню понять "особистість" та "індивідуальність"; особистість є вільною і творчою, індивідуальність лише наближається до свободи й творчості, адже зазвичай егоїстично за-

мкнена в родовому бутті. Аналізуючи філософський доробок М. Бердяєва як засновника персоналістичної парадигми ХХ ст. у строгому сенсі цього слова, слід наголосити, що краса в його ученні постає корелятом категорій "свобода", "творчість", "трансцендентне". М. Бердяєв вважає, що творчість дає особистості свободу, з іншого боку, лише в свободі людина може бути творчою; ці стани піднімають людину до трансцендентного. Наблизитися до трансцендентного як божественного, яке є вищою красою, можна тільки у творчому зусиллі і натхненні. Саме у творчому акті – глибинне призначення людини, яке вивщує її природу. "У творчому досвіді, – зазначає М. Бердяєв, – розкривається, що "я", суб'єкт, первинніше, вище, ніж "не-я", об'єкт. І водночас творчість протилежна егоцентризму, це забуття про себе, спрямованість до того, що вище за мене" [1, с. 211]. Не можна не погодитися з М. Бердяєвим, що справжня творчість виходить за межі культури, стає вогнем, що змінює людське в людині. Вона є "потрясіння і підйом усієї людської істоти, спрямованої до іншого, вищого життя, до нового буття" [1, с. 211]. Використовуючи методологічні підходи персоналізму М. Бердяєва, ми можемо зробити важливе для нашого дослідження припущення, що саме завдяки свободі і творчості людина набуває динамічну цілісність краси і в індивідуальному, і в соціальному виявах.

Так само, як і М. Бердяєв, його послідовник Е. Муньє розділяє поняття "індивід" і "особистість". Індивід – це егоцентрично-замкнене Я. Особистість – це Я, що перебуває в творчому саморусі, який з'єднує зі світом. Особистість – це прорив до істинного спілкування, вища цінність людського існування, яка здатна до краси стосунків зі світом. "Особистість, – пише Е. Муньє, – це не об'єкт, нехай навіть найдосконаліший, який, як і всякі інші, ми пізнавали б ззовні. Особистість – єдина реальність, яку ми пізнаємо й водночас створюємо зсередини. З'являючись скрізь, вона ніде не дана заздалегідь" [6, с. 10].

Персоналістичний підхід М. Бердяєва, Е. Муньє, Е. Фромма, а також пізнього М. Шелера знаходить свій розвиток в проекті метаантропології Н. Хамітова, яка одночасно є "однією з тенденцій розвитку філософської антропології, насамперед екзистенційної антропології Київської світоглядно-антропологічної школи" [13, с. 111], а тому "інтегрує підходи філософської антропології, екзистенціалізму і персоналізму" [13, с. 111]. Згідно з метаантропологією, що визначається як "вчення про межі буття людини, його екзистенційні виміри, умови комунікації в цих вимірах і архетипові основи культури" [13, с. 110–111], людське буття можна поділити на буденне, граничне та метаграничне.

Така тріадична типологія людського буття, яка становить концептуальну основу метаантропологічної методології, дає можливість розглянути суперечливий характер краси, яка є неоднозначною та амбівалентною і в особистісному, і в суспільно-комунікативному вимірах людського буття. Тому на цій типології хотілося б зупинитися докладніше.

Буденне буття людини – ключове поняття метаантропології, що "окреслює вимір людського буття, у межах якого "відтворюється родове та цивілізаційне буття людини" [11, с. 27]. Буденне буття людини є результатом дії волі до самозбереження і волі до продовження роду. Саме тому в його просторі відбувається пригнічення особистісного начала, актуалізація душевного, а не духовного вимірів людського буття.

На відміну від буденного, граничне буття людини окреслює вимір людського буття, "де людина актуалізує особистісні ознаки, стаючи одночасно відкритою світові та самотньою по відношенню до нього" [11, с. 29]. Це зумовлюється тим, що, на думку Н. Хамітова, "у грани-

чне буття людина виходить завдяки реалізації волі до влади і волі до пізнання та творчості" [12, с. 29], що закладає екзистенційну основу суперечливості граничного буття. Тому "граничне буття є тим виміром людського буття, в якому відбувається не тільки посилення самотності, а й з'являється можливість дійсного виходу за її межі" [12, с. 29], що означає включення у процеси творення та сприйняття культури.

Метаграничне буття є концепт метаантропології, що, як вважає Н. Хамітов, описує вимір людського буття, де відбувається "вихід за межі буденного буття з його безособовою завершеністю, і граничного буття з його незавершеністю і усвідомленою екзистенційною відокремленістю" [10, с. 26]. Метаграничне буття є подолання замкненого характеру людського буття, який виражається у самодостатності владно-вольових актів та об'єктивації як творення продуктів культури: "В результаті в метаграничному бутті людини відбувається метаморфоза волі до натхнення, а творчість виходить за межі об'єктивації, і стає актуалізацією – творенням себе і простору продуктивної комунікації" [10, с. 27]. Розгортання метаграничного буття можливе через феномени толерантності, свободи та любові, що означає "глибинне олюднення буття людини" [10, с. 27].

Основаючись на проекті метаантропології, можна зробити припущення, яке буде розгортатися і доводитися в процесі нашого дослідження: в буденному та граничному бутті людини краса в її соціальних вимірах є відносною і лише в метаграничному бутті набуває цілісності і повноти. Разом із тим, адекватний образ і концепт краси в соціальному бутті людини можливий лише в діалектичному поєднанні її різноманітних екзистенційно-комунікативних вимірів – від буденного до метаграничного.

Дотичними до персоналістичної та метаантропологічної парадигми є ідеї українського дослідника В. Беха, який працює на стику онтології, філософської антропології та соціальної філософії. Він висуває концепцію трьох природ, які корелюють з концептами буденного, граничного та метаграничного буття в метаантропології і складають основу буття людини, в тому числі і соціального. "Суть проблеми полягає в тому, щоб показати людину як продукт розвитку першої природи чи біосфери, який має унікальне самостійне буття у другій природі (або ноосфері) і закономірно трансформується у третю природу... як елемент вже космічного середовища" [2, с. 7], – зазначає дослідник.

Наведена вище гіпотеза про суперечливу єдність індивідуального та суспільно-комунікативного вимірів краси, яка випливає з усвідомлення складної діалектики індивідуального та соціального в бутті людини, на онтологічному рівні може бути підтримана положенням В. Беха про діалектичну єдність особистості й універсуму.

Усвідомлення того, що краса є не лише особистісний та соціальний, а й онтологічний феномен, що онтологічно поєднує в собі і антропологічне, і соціальне, що і людина, і соціум лише тоді набувають краси, коли відкриваються Буттю, входять у контекст зі світом природи, долають власні межі, актуалізує для нас таку думку дослідника: "З якого боку ми не підходили б до оптимізації соціального життя, – зауважує В. Бех, – її наріжним каменем є необхідність вивчення місця та ролі людини у саморозгортанні універсуму за мікро- макро- та мега-рівнями, а також визнання специфіки її поведінки у планетарній системі" [2, с. 5].

Підкреслюючи цілісність людини і світу, В. Бех розгортає ідею про те, що саме від людини залежить перехід універсуму з матеріального на духовний рівень: "Людина виникла та функціонує на планетарному рівні як орган механізму саморуху універсуму, що забезпечує йому перехід зі стадії нарощування матеріальності

у стадію розширення властивостей духовності, органічно притаманних субстанціональній підставі Всесвіту" [2, с. 7]. У контексті нашого дослідження цей підхід може бути важливим для усвідомлення того, що будь-які вияви краси в соціальному бутті людини є динамічними; поєднуючи даний підхід з метаантропологічною методологією, можна зробити висновок, що розвиток краси людини у суспільстві починається з матеріального рівня і спрямований до духовного через буденне, граничне і метагранічне буття.

На основі окреслених методологічних підходів, ми можемо виокремити власний методологічний підхід до краси в соціальному бутті людини, який умовно можна було б назвати соціально-метаантропологічним, або, соціальною метаантропологією. Сутність цього підходу полягає в тому, що він використовує тріадичну методологію для розуміння людського буття, яка пропонується в проекті метаантропології (буденне, граничне, метагранічне буття людини), але застосовує його не до людини як неповторної екзистенції та особистості, а до суспільства, а також до людини в контексті суспільства. Отже, мова іде про буденне, граничне, метагранічне буття суспільства та людини в суспільстві.

Важливим в нашому дослідженні є прояснення відмінності понять "соціальна метаантропологія" та "соціальна антропологія". Не можна не погодитися з тим, що соціальна антропологія – це "наукова дисципліна, що вивчає суспільство з позицій антропології та філософської антропології". Спочатку соціальна антропологія досліджувала уявлення про людину як суспільну істоту, що склалася в архаїчних суспільствах. На теперішньому етапі розвитку соціальною антропологією робиться спроба вивчити сучасне цивілізаційне суспільство як дещо незвичне, небуденне, з позиції споглядача зовні. Тоді як далекі, екзотичні спільноти уявляються сучасними соціальними антропологами як екзистенційно близькі, що дозволяє подивитися на звичні суспільні стосунки з деякої метапозиції" [8, с. 336–337].

Соціальна метаантропологія, як і соціальна антропологія, також вивчає людину як суспільну істоту. Але на відміну від соціальної антропології, соціальна метаантропологія аналізує людину і соціум в їх буденному, граничному та метагранічному бутті.

Соціальна антропологія, по суті, розглядає архетипові основи суспільства в його буденному та повсякденному бутті, і лише іноді в граничних ситуаціях. Тоді як соціальна метаантропологія системно досліджує архетипові підстави виходу соціуму за межі буденності в граничні та метагранічні онтологічні стани.

В буденному бутті суспільство підпорядковане волі до самозбереження та продовження роду, а тому розвивається переважно в пан-демографічному напрямку; члени такого суспільства через низький економічний рівень не живуть, а виживають. Проте можливі варіанти буденного буття соціальних систем, коли маємо високий економічний розвиток, де члени суспільства налаштовані на споживання та задоволення; в даному випадку у суспільній свідомості і, головне, у колективному позасвідомому цінність самозбереження домінує над цінністю продовження роду.

Суспільство в своєму граничному бутті скероване волею до влади, прагнучи до панування над усім світом, з іншого боку, спрямоване до пізнання та творчості, до розвитку духовності та культури. Таке суспільство виховує та актуалізує геніальних творців, які виводять його на світовий рівень. Для Америки такими геніями стали Ф. Купер та Д. Лондон; для Німеччини – І. В. Гете, Г. В. Ф. Гегель, Р. Вагнер, Ф. Ніцше, для Росії – Л. Толстой та Ф. Достоєвський, для Грузії – Ш. Руставелі.

Метагранічне буття суспільства означає вихід до толерантності й соціального партнерства, які є критері-

ями і, одночасно, дійсними проявами краси у її соціальних вимірах. В метагранічному бутті суспільства не заперечується все важливе й суттєве, що є в буденному та граничному вимірах; відбувається діалектичне зняття і душевності буденності, і духовності граничного буття, більше того, їх синтезування у нову цілісність. Таке суспільство здатне плідно актуалізувати духовно-практичний (точніше, духовно-душевний та практичний) потенціал і свого народу, і народів світу.

Мета такого суспільства – не прагнення до світового військового або цивілізаційного панування, а об'єднання світу у вільну, по-справжньому демократичну культурну цілісність на основі цінностей духовного зростання, соціальної відповідальності, толерантності, екологічної безпеки та економічного вдосконалення, що означає вихід на новий онтологічний рівень еволюціонування. В цьому контексті показовими є слова П. Тейяра де Шардена: "Треба дивитися за межі наших душ, а не в зворотному напрямі. У перспективах ноогенезу час і простір дійсно олюднюються або, швидше, надолюднюються" [7, с. 205].

Чи не є суспільство метагранічного буття подібним утопічним соціумам, описаним Платоном, Ф. Беконем, Т. Мором, Т. Кампанеллою? Ні, адже на відміну від цих утопій, суспільство метагранічного буття дає не точні і детальні картини майбутнього, а будує теоретичну модель й можливі стратегії її досягнення. Тому воно є ідеалом, а не утопією, ідеалом, до якого треба прагнути, виходячи з дійсних тенденцій сьогодення.

На цій основі можна запропонувати методологію розуміння краси в соціальному бутті людини на рівні буденного, граничного й метагранічного його вимірів. В буденному бутті суспільства краса виявляється в душевній взаємодії людей, яка означає співчуття та співпраждання до тих, кого ми вважаємо екзистенційно близькими, переважно у межах сім'ї або невеличкої соціальної групи. В граничному бутті суспільства маємо красу пізнання і творчості, яка виходить у більш широкий соціальний контекст, а також специфічну красу владної організації й структуризації соціуму. В метагранічному бутті краса проявляється в толерантності по відношенню не лише до близького, а й до будь-якого Іншого, разом із тим, це краса не лише пізнання та творчості, а й спільного пізнання та співтворчості.

Таким чином, в буденному та граничному вимірах буття соціуму бачимо егоїстичні та егоцентричні тенденції, які невротично поєднані з альтруїстичними, а тому руйнують їх гуманістичний потенціал. В метагранічному бутті маємо поєднання егоїзму та альтруїзму у цілісність, яка породжує персоналізм і гуманізм, що долають крайнощі егоїзму як актуалізованого індивідуалізму та альтруїзму, що в своїх граничних формах руйнує свободу особистості заради суспільного частя, породжуючи ідеологію та практику тоталітаризму.

На цій основі ми знову приходимо до висновку, що краса в соціальному бутті людини в буденному та граничному вимірах є відносною, а в метагранічному – абсолютною. Однак це не є раз і назавжди дана абсолютність, а відкрита, яка потребує подальшого розгортання. Адже абсолютність метагранічного буття суспільства може стати буденністю, якщо не відбувається процес її подальшого розвитку. Проте ми повинні розуміти, що в метагранічному бутті з необхідністю з'являється граничне, і це спонукає його розвиватися. Саме тому краса в метагранічному вимірі соціального буття людини дає ідеальний, а не утопічний образ суспільства, який є вектором розвитку, самовдосконалення та процвітання будь-якого суспільства на основі цінностей толерантності та любові. В метагранічному бутті людини краса як соціальна цінність виявляється через цінності толерантності та любові. Це дає красі можли-

вість набуття внутрішнього статусу; більше того, гармонійно поєднає в ній зовнішній та внутрішній виміри, інтегруючи красу вчинків та стосунків з екзистенціально-соматичними проявами краси.

Наскільки краса метагранічного буття соціуму може утвердитися в людському бутті? З методологічних позицій соціальної метаантропології ми можемо виділити три підходи до вирішення цієї проблеми. Два з них виражають крайні позиції, а третій синтезує їх. Перші два підходи можна назвати прогресистським і антипрогресистським.

Прогресистський підхід, типовим представником якого є К. Маркс та його ортодоксальні послідовники, передбачає об'єктивну необхідність утвердження краси в соціальному бутті людини, за умови врахування законів суспільного розвитку. Краса в бутті соціуму як краса вчинків та стосунків переноситься у гармонійне майбутнє, вона з необхідністю повинна відбутися, але лише в майбутньому.

Згідно з антипрогресистським підходом, яскравим вираженням якого є психоаналіз З. Фрейда та його учнів, краса в соціальному бутті людини в принципі є утопічною, адже людина в своїх онтологічних глибинах є деструктивною, егоїстичною й морально потворною. І якщо представники інтелектуальної еліти, з точки зору фрейдизму, ще можуть включити в своє буття елементи краси стосунків і вчинків, то "маси керуються виключно інстинктами, вони ворожі по відношенню до культури, потребують ілюзій та ірраціональних вірувань, прагнуть підкоритися сильному лідеру" [4, с. 209], "прагнуть зруйнувати саму культуру, відкинути при можливості самі її передумови" [9, с. 94-143], а тому в принципі далеко від краси і у зовнішніх, і у внутрішніх її проявах.

Крайнощі цих уявлень долає персоналістичний підхід, згідно з яким краса в соціальному бутті людини можлива у будь-яку епоху, адже є результатом особистісного зусилля, яке породжує і вчинки, і стосунки; кількісне накопичення таких стосунків та вчинків поступово породжує нову якість краси не лише в особистісному, а й в соціальному бутті як бутті особистісно-комунікативному.

Проект соціальної метаантропології, який розробляється у даній роботі, ґрунтується саме на персоналістичному підході до проблеми можливості і дійсності краси в бутті особистості і соціуму. Послідовне застосування методології соціальної метаантропології до феномену краси в соціальному бутті людини породжує її конкретизацію – екзистенціально-естетичний підхід в аналізі соціальних відносин та систем, сутність якого полягає у трактуванні конструктивного буття суспільства як краси стосунків та вчинків, а деструктивного – як їх потворності. При цьому як краса стосунків і вчинків, так і їх потворність повсякчас зумовлюються не абстрактними законами со-

ціального розвитку, а екзистенціальним вибором особистостей, які вступають в суспільно значущу комунікацію й породжують ті чи інші типи суспільних відносин.

Отже, екзистенціально-естетичний підхід в аналізі соціальних систем наголошує на вирішальній ролі екзистенціального вибору та особистісної відповідальності у формуванні проекту спрвжньої соціалізації, суть якого можна й потрібно оцінювати за допомогою концепту "краса".

Це дозволяє зрозуміти, що гламурність, на відміну від краси, означає деформацію цілісності в бутті особистості та суспільства; виявляючи себе у естетичній, моральній, інтелектуальній, політичній формах, вона призводить до формалізації і дегуманізації процесу соціалізації. В межах підходу соціальної метаантропології як теорії буденного, граничного й метагранічного буття людини та соціуму гламурність є феноменом буденного буття людини в соціумі, краса вчинків та відносин – граничного й метагранічного вимірів буття. В цих вимірах особистість набуває "акме" як процес неповторної творчої актуалізації, що стимулює актуалізацію всього суспільства.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н. А. Самопознание. Опыт философской автобиографии / Н. А. Бердяев. – М. : Книга, 1991. – 448 с.
2. Бех В. Человек и Вселенная / В. Бех. – Запорожье : Просвіта, 2007. – 148 с.
3. Боров Ю. Б. Эстетика / Ю. Б. Боров. – М. : Политиздат, 1981. – 399 с.
4. История буржуазной социологии первой половины XX века. – М. : 1979. – 306 с.
5. Крылова С. Краса людини: особистість, ім'я, суспільство (соціально-філософський аналіз): [монографія] / С. Крылова. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2011. – 344 с.
6. Мунье Э. Персонализм / Э. Мунье. – М., 1992. – 294 с.
7. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / П. Тейяр де Шарден. – М. : Наука, 1987. – 205 с.
8. Философская антропология : словарь / Под ред. Н. Хамитова. – К. : КНТ, 2011. – 472 с.
9. Фрейд З. Будущее одной иллюзии / З. Фрейд // Сумерки богов. – М. : Издательство политической литературы, 1989. – С. 94–143.
10. Хамитов Н. Бытие за пределами / Н. Хамитов / Хамитов Н., Крылова С. Философский словарь: человек и мир. – К. : КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. – С. 26–27.
11. Хамитов Н. Бытие обыденное / Н. Хамитов // Хамитов Н., Крылова С. Философский словарь: человек и мир. – К. : КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. – С. 27–28.
12. Хамитов Н. Бытие предельное / Н. Хамитов // Хамитов Н., Крылова С. Философский словарь: человек и мир. – К. : КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. – С. 28–30.
13. Хамитов Н. Метаантропология / Н. Хамитов // Хамитов Н., Крылова С. Философский словарь: человек и мир. – К. : КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. – С. 110–113.
14. Хамитов Н. История философии: проблема людини / Н. Хамитов, Л. Гармаш, С. Крылова. – К. : КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. – 296 с.

Надійшло до редколегії 15.02.12

С. Крылова, д-р филос. наук.
Академия муниципального управления, Киев

КРАСОТА ПОСТУПКОВ И ОТНОШЕНИЙ КАК КРИТЕРИЙ "АКМЕ" В ПРОЦЕССЕ СОЦИАЛИЗАЦИИ: МЕТОДОЛОГИЯ СОЦИАЛЬНОЙ МЕТААНТРОПОЛОГИИ

На основе философии персонализма и метаантропологии развивается авторский методологический подход к анализу красоты в социальном бытии человека, который определяется как социальная метаантропология и дает возможность сформулировать критерий высших достижений личности в процессе социализации. Данный критерий трактуется как внутренняя красота человека — красота поступков и отношений.

Ключевые слова: акме, гламур, метаантропология.

S. Krylova, Dr. Sc. in Philosophy
Municipal Management Academy, Kyiv

BEAUTY IN ACTIONS AND RELATIONS AS A CRITERION OF "ACME" IN THE SOCIALIZATION PROCESS: METHODOLOGY OF SOCIAL META-ANTHROPOLOGY

Based on the philosophy of personalism and meta anthropology author unfolds a methodological approach to the analysis of beauty in the social dimensions of human life. This approach is defined as a social meta anthropology and is able to formulate the criterion of the highest achievements of the individual in the process of socialization. This criterion is interpreted as inner beauty of a person – the beauty of actions and relationships.

Key words: acme, glamour, meta-anthropology

УДК 159.922.4; 159.923.2

О. Литвиненко, канд. філос. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ**КУЛЬТУРНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ І ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИЧНОСТІ**

У статті порушена проблема збереження ідентичності в ситуації культурного плюралізму. Названі передумови її виникнення, проаналізовані окремі підходи до її розв'язання як на колективному, так і на індивідуальному рівнях. Відзначена роль культури як засобу соціалізації. На думку автора, інваріантними умовами розв'язання даної проблеми є збереження власної культурної матриці і забезпечення можливостей розвитку суб'єкта вибору конкретної стратегії.

Ключові слова: ідентичність, культурний плюралізм, цінності.

Порівняно недавнє введення у науковий обіг терміну "ідентичність" не можна вважати випадковим. Інтерес до цього феномену був викликаний наслідками масштабних і глибоких змін в усіх сферах життя людини, спричинених глобалізаційними процесами у світовій економіці та міжнародній політиці, зростанням соціальної мобільності та міждержавних міграцій, інтенсифікацією культурного і наукового обміну, прогресивним збільшенням обсягів інформації і засобів її передачі. Одними з найважливіших наслідків цих процесів стало поступове розмивання інститутів, на яких протягом останніх сторіч базувалася західна цивілізація – нації і суверенної держави, а також зміна становища людини в буттєвому і пізнавальному просторі. Оскільки держава з її атрибутами, інституціями і стратегіями розвитку визнається втіленням і знаряддям суверенної волі нації, їхнє ослаблення, розкладання, делегітимація є взаємопов'язаними. Зміцненню держави протидіють "по-перше, посилення глобальних процесів у соціумі, по-друге, плюралізація і фрагментація суспільного життя" [6].

Говорячи про розмивання нації, ми маємо на увазі не стільки міграційні та демографічні процеси, внаслідок яких змінюється співвідношення між корінним і новопривбулим населенням країни, скільки зміни у сфері культури, що трансформують національну ідентичність як на колективному, так і на індивідуальному рівнях. Також необхідно уточнити, що йдеться не лише про інфільтрацію інокультурних явищ і впливів у національну культуру. Історія культурних обмінів синхронна історії цивілізації, щоправда, протягом останніх десятиріч суттєво зросли їх інтенсивність і масштаби. Однак, що більш важливо, радикально змінилося ставлення до цих явищ і впливів.

Універсалізація стандартів, стереотипів і технологій масової культури, домінування економічних підходів і критеріїв у всіх сферах суспільного життя, прогресуюча секуляризація масової свідомості мали наслідком формування ставлення до культури в усіх її проявах з точки зору споживчої цінності. Оскільки ж остання є суб'єктивною за самою своєю природою, стандартною позицією по відношенню до культури став суб'єктивізм або його аналог, релятивізм. Об'єктивними вираженнями даної позиції і підґрунтям сучасних політичних стратегій є культурний плюралізм, як визнання рівноправності культур і культурних явищ, і мультикультуралізм, як політика, вироблена на цьому підґрунті. Постмодернізм з його запереченням будь-яких ціннісних, культурних ієрархій можна вважати рефлексією цього відносно нового становища в духовному житті західної частини людства і тих народів, сучасна культура яких була сформована під вирішальним впливом західної цивілізації.

Торкаючись питання культури, ми відчуваємо, що маємо справу з чимось безпосередньо причетним до самої суті людського існування. Справді, будь-яка дія, що її ми вважаємо людською, є актом відтворення певних культурних навичок, на відміну від рефлексорних жестів або дій у стані безтямності, які є однаковими і у людей, і у тварин. Людське існування є і завжди було культурним існуванням. Людина є й головною, а у кінцевому підсумку, єдиною метою культурної діяльності.

Змістом культурного процесу, фактично, завжди була "культивація" людини як індивіда, розвиток її здібностей задля найбільш повної реалізації закладених у ній можливостей. Протилежна тенденція – коли людина сприймається лише частково, як мета впливу – як громадянин, виробник, споживач.

Культура є базовим, а в широкому сенсі – єдиним засобом соціалізації людини. Вона формує її ідентичність, як здатність усвідомлювати власну і колективну особистість крізь призму понять цілісності і суб'єктності: "Ідентичність покликана свідчити про певний онтологічний і метафізичний статус суб'єкта, чи є він індивідуальним чи колективним Я. Сам процес ідентифікації є функцією самоопису, самовизначення, функцією вільного чи мимовільного набуття суб'єктності тим, хто ідентифікується" [4].

Ідентичність не є чимось самоочевидним і константним. Вона постає як результат рефлексії, узагальнення та інтерпретації історичного і культурного досвіду індивіда або спільноти, причому в останньому випадку можна, перефразовуючи Г. В. Ф. Гегеля, говорити про єдність історичного і культурного. Тому вона потребує постійного самоосмислення, самопідтвердження, ревізії власних основ. У зв'язку з цим можна згадати широко відому фразу Е. Ренана "Існування нації – це... повсякденний плебісцит, як існування індивідуума – вічне твердження життя" [7].

У сучасному цивілізованому світі, в межах спільнот, що його складають, культурний плюралізм є загальнопоширеним явищем, причому культурні констеляції не є чимось стабільним, а навпаки, можуть змінюватися з калейдоскопічною швидкістю. Чи здатні індивід і культурна спільнота зберегти в цих умовах свою самототожність/ідентичність, і, якщо так, то за рахунок чого, і як ця самототожність виглядатиме? Ці питання, відповідь на які передбачає визначення позиції індивіда і спільноти по відношенню до культурних змін, як процесу, і культурної множинності, як явища, повинні стати і значною мірою вже стали предметами філософської рефлексії відправною точкою перспективних досліджень у галузях культурології, соціології культури, соціальної психології, психології розвитку, політичних наук. Враховуючи обмежений обсяг статті, нижче наводяться лише декілька підходів до проблеми збереження ідентичності в ситуації культурного плюралізму, які, не вичерпуючи повноти даної проблеми, пропонують, на нашу думку, найбільш характерні для сучасного західного суспільства шляхи її розв'язання.

За теорією В. Кімлічки, рівність культур різних етнічних груп в одному суспільстві має бути обмежена домінуванням єдиної культури, яку він називає "соцієтальною", тобто, такою, що "надає особам, які до неї належать, цілий набір значимих стилів життя в усіх сферах діяльності людини, включаючи соціальну, освітню, релігійну, економічну, а також рекреаційну, охоплюючи при цьому як суспільне, так і приватне життя". За словами дослідника, він "назвав такі культури соцієтальними, щоб підкреслити, що вони охоплюють швидше не спільні звичаї й цінності, а спільні інститути і практики". При цьому він зауважує,

що "здебільшого такі культури концентруються на певній території і базуються на спільній мові" [3].

Погоджуючись з наведеними вище думками, потрібно лише додати, що протиставлення звичаїв і цінностей інститутам і практикам може бути лише умовним, оскільки спільне визнання і застосування останніх, з використанням при цьому однієї мови, невдовзі формує спільні звичаї й цінності. Інакше суспільні норми, пов'язані із зазначеними інститутами і практиками не інтеріоризуються, залишаються зовнішніми для людей, які змушені їх дотримуватися, і люди не інтегруються в одну суспільну систему. Відтак суспільство залишається, по суті, несформованим, і ми маємо населення країни, пов'язане лише формальною ознакою спільного громадянства. Таку країну можна вважати апіорно слабкою і нежиттєздатною, оскільки за відсутності суспільної єдності не доводиться говорити про єдність політичних еліт. Те, що можна формально віднести до "еліти" в такій країні, завжди буде антисистемним, деструктивними явищем по відношенню до неї, її ресурсів і населення.

З іншого боку, очевидно, що суспільні звичаї і цінності, не пов'язані з суспільними та державними інститутами і практиками, поступово маргіналізуються. Те саме стосується й мови. На думку В. Кімлічки, "будь-яка культура, що не є соціальною, буде приречена на дедалі більшу маргіналізацію" [3].

Водночас він вважає, що із "соціетальними" культурами пов'язана індивідуальна свобода людини, оскільки "лише через доступ до соціетальної культури люди дістають доступ до низки значимих можливостей вибору" [3].

На радикально ліберальних і космополітичних позиціях стосовно культурної ідентичності стоїть Д. Волдрон. На його думку, культурна ідентичність, по-перше, цілком може бути результатом вільного вибору, не пов'язаного з походженням і вихованням людини у певній культурній традиції, по-друге, вона може бути множинною. Визначаючи, з іншого боку, право людей, зокрема, представників національних меншин у полікультурних суспільствах, на окрему етнокультурну ідентичність, він вважає її лише справою їх суб'єктивних уподобань, а не чимось об'єктивно зумовленим і життєво важливим: "Вільне космополітичне життя, прожите в калейдоскопі культур, є можливим і досяжним... Не можна більше стверджувати, що всі люди потребують укоріненості в окремій культурі, в якій виховувалися вони і їхні предки, в тому ж сенсі, в якому вони потребують їжі, одягу і притулку... Якщо космополітична альтернатива може підтримуватися – це є справедливим і для занурення в культуру окремої спільноти. Таке занурення може подобатися окремим людям, і вони можуть отримувати від нього задоволення. Але вони не можуть більше казати, що це є для них необхідним" [11]. Культурна ідентичність прив'язується до релігійної віри, яка в сучасному цивілізованому суспільстві не вважається життєвою необхідністю, визнається приватною справою людини, і яку можна вільно змінювати або взагалі залишити.

Власне множинність культурних ідентичностей є, на думку Д. Волдрона, не примхою індивіда, а потребою часу: "Гібридний стиль життя справжнього космополіта є, фактично, єдиною властивою відповіддю модерному світові, в якому ми живемо. Ми живемо у світі, сформованому технологією і торгівлею; економічним, політичним і релігійним імперіалізмом та його результатами; масовою міграцією і поширенням культурних впливів. У цьому контексті занурення людини в традиційні практики аборигенної культури може бути захоплюючим антропологічним експериментом, але він передбачає усунення її від того, що дійсно відбувається у світі" [11].

Представник постлібералізму Д. Грей визнає об'єктивну реальність плюралізму цінностей, який він проти-

ставляє хибному, на його думку, універсалізму ліберальних цінностей та ідей. Він чітко розділяє лібералізм як теорію та як практику. Як теорія, "цей феномен характеризується ідеями універсалізму, індивідуалізму, егалітаризму, переконанням у можливості вдосконалення світу. З точки зору доктринального лібералізму, індивідуальні права і рівність людей є універсальними моральними принципами, які слугують стандартами для легітимації всіх політичних режимів, незалежно від часу, місця і культурних відмінностей. З точки зору доктринального лібералізму, лібералізм є раціонально виправданим способом життя для всіх людських істот і мірилом історичного прогресу" [10].

Натомість практичне втілення лібералізму – громадянське суспільство – це, за Д. Греєм, "історичний витвір..., який, з одного боку, є вбудованим у специфічні форми суспільного життя, а з іншого, виходить із них". Він "є, у кращому разі, локальним західним феноменом, а не універсальною цінністю". Такі характерні ознаки лібералізму, як індивідуалізм, егалітаризм, переконання у можливості вдосконалення світу, західне громадянське суспільство зберігає "не тому, що вони є універсальними дієвими формами життя, а тому, що вони є дієвими аспектами нашого життя" [10].

На переконання Д. Грея, кожна з цінностей – моральних, політичних, культурних – є історично обумовленою. Маючи різне походження, вони є неспівставними і такими, що не піддаються редукції і ранжуванню за будь-яким критерієм. Однак саме громадянське суспільство найкращим чином може забезпечити збереження цього плюралізму, коли "державна не намагається нав'язати всім якусь всеохопну доктрину і допускається існування різних, несумісних і неспівставних концепцій світу і добра" [10].

Однак принаймні дві цінності займають привілейоване становище серед інших. Це свобода вибору і автономія індивіда, яка дозволяє йому обирати для себе цінності в тих чи інших комбінаціях, причому ця свобода не має жодних раціональних обмежень. Як зазначає Г. Джонсон, "хоча Грей визнає, що родові особливості людини обмежують вибір можливих моральних або політичних цінностей, в цих межах відсутні будь-які критерії для визначення того, чи є певна моральна чи політична цінність справжньою, чи ні" [10].

Як бачимо, у цьому відносенні позиція Д. Грея не надто відрізняється від позиції Д. Волдрона. Хоча його головною метою є заперечення універсальності лібералізму, як теорії, на практиці він залишається ультралібералом, для якого цінності, як моральні, так і культурні, є об'єктами вільного вибору, зумовленого, крім суб'єктивних уподобань, лише "родовими особливостями" і, можливо, певними стереотипами, притаманними суспільству, в якому відбувалося становлення суб'єкта вибору. Причому до такого практичного ультралібералізму парадоксальним чином приводить саме заперечення універсальності ліберальних (і будь-яких інших) цінностей.

Неважко помітити внутрішню суперечливість "плюралізму цінностей", як його розуміє Д. Грей. Адже їх неспівставність і відсутність критеріїв їх істинності фактично їх знецінюють або залишають цінностями у суто споживацькому сенсі – як те, що можна принагідно придбати, керуючись лише власним смаком і настроєм.

Постліберальна критика лібералізму виявилася "доброю новиною" для певного кола російських політологів і соціальних філософів. Два капітальні висновки, зроблені за результатами цієї критики – "Спроба інтегруватися на Захід приречена" та "Імперська модель – найкраще рішення для Росії" [1] – є водночас і результатами пошуків власної ідентичності в контексті по суті ще й

досі імперського суспільства, для якого несуть значні ризики як класична національна модель розвитку, так і досі тією чи іншою мірою практикований мультикультуралізм радянського зразка.

Імперська модель у цьому контексті відсилає до образу "квітучої складності" К. Леонтєва, як питомої, в його уявленні, ознаки цивілізації Російської імперії та її попередниці – імперії Візантійської. Однак сам він визнавав, що, аби зберегти імперію в такому вигляді, її необхідно "підморозити". Альтернативою такої радикально консервативної політики для Росії він бачив не розвиток на шляхах західної цивілізації, а жахливі соціальні катаклізми, які, зрештою, і відбулися, і в яких етнокультурна різноманітність імперії виявилася не фоном, а важливим чинником.

Більш предметно розглядає питання збереження ідентичності у контексті ризиків, що їх несе глобалізація і мультикультуралізм, С. Гантінгтон. У своїй книзі "Хто ми?" він докладно аналізує виклики, перед якими опинилася американська ідентичність. Загальний висновок його комплексного дослідження досить простий та однозначний: "американцям потрібно повернутися до англо-протестантської культури і до тих традицій і цінностей, котрі протягом трьох з половиною сторіч безумовно приймалися американцями всіх народностей і релігій, котрі були джерелом свободи, єднання, процвітання і моральної переваги, що перетворило Сполучені Штати на оплот добра у світі" [8, с. 19]. Ключовими елементами згаданої культури називаються: "англійська мова, десять євангельських заповідей, англійське ж уявлення про чільність закону, відповідальність правителів і права окремих особистостей, а також "розкольніцькі" протестантські цінності – індивідуалізм, робітнича етика, переконаність у тому, що люди можуть і повинні створити рай на землі" [8, с. 19].

При цьому С. Гантінгтон уточнює, що ратує "за англо-протестантську культуру, але аж ніяк не за англо-протестантський народ" [8, с. 19]. Національне відродження розглядається ним не з точки зору відродження нації як соціального цілого, а з точки зору відродження цінностей та ідеалів, які її конституювали.

Позиція С. Гантінгтона принципово відрізняється і від позиції В. Кімлічки, оскільки складовими культури, яка, на його переконання, має знову об'єднати і консолідувати американський народ, є не інституції і практики, а, насамперед, цінності, і від позицій Д. Вулдрона і Д. Грея, оскільки він пропагує не плюралізм цінностей і не гібридну культуру, а повернення до культури, створеної конкретною національно-релігійною спільнотою. І ця позиція зумовлена, вочевидь, не консерватизмом автора, а його переконанням в універсальності цінностей, що є складовими даної культури, їх прийнятності, у кінцевому підсумку, для всього американського "мультиетнічного, мультирасового суспільства, в якому людей оцінюють за їх заслугами, а не за кольором шкіри" [8, с. 19].

Можна зрозуміти сентименти С. Гантінгтона до англо-протестантської американської культури, цінності якої служили відправною точкою для М. Вебера при написанні ним "Протестантської етики і духу капіталізму". Однак важко уявити, що вона зможе знову домінувати в американському суспільстві, де частка "англо-протестантського" населення зменшується, а протестантизм дедалі більше поступається впливом нетрадиційним релігіям і секулярним ліберальним ідеям.

Культурний плюралізм можна розглядати як середовище протиріч та конкуренції і як гармонійну різноманітність. У ситуації культурного плюралізму, як неспорядкованої множини гетерогенних, і, водночас, рівнозначних, рівновагомих культурних явищ, процесів,

традицій, умови для виникнення й трансляції спільних спогадів практично відсутні й саме поняття традиції втрачає свій зміст. Але традиція – основний засіб забезпечення культурної спадкоємності. З її втратою культура втрачає свої корені: "Розрив з традицією позбавляє народ механізмів адаптації й асиміляції нових культурних явищ відповідно до шкали національних духовних цінностей і потреб суспільного розвитку, адже в цьому випадку і цінності, і критерії розвитку релятивізуються, втрачають надійність" [2, с. 153].

Гармонійна культурна різноманітність стає можливою лише за наявності спільної основи, матриці, для якої різні культурні феномени є моментами розвитку нового культурного організму. Тому не можна без застережень погодитися з думкою про те, що одним з головних завдань етнонаціональної політики має бути "гарантування прав і максимального створення рівних можливостей для задоволення потреб та інтересів усіх суб'єктів етнонаціональних відносин" [5].

Необхідно розрізняти персональну рівноправність, індивідуальну свободу кожного громадянина зберігати і реалізувати власну ідентичність, і рівність етнокультурних груп в державі. Якщо перша є невід'ємною ознакою демократичного суспільства і дієвим засобом запобігання громадянським конфліктам, то остання є, поперше, ознакою несформованості нації, по-друге, практично нездоланною перепорою на шляху її формування. Контрприклад Швейцарської Конфедерації, насправді, не може служити прикладом в силу своєї очевидної винятковості. Більш промовистим є приклад Бельгії, яка стоїть перед серйозним викликом розпаду за національною ознакою, або Великої Британії, де збільшення рівня автономії Шотландії призвело до зростання в ній сепаратистських настроїв. Можна також згадати і про долі СРСР, Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії або Чехословаччини – країн, розпад яких був зумовлений не стільки нерівноправністю, скільки досить широкими правами їх національних складових.

Культурна диференціація і культурне відчуження не менш драматично, ніж на колективному, відбуваються на індивідуальному рівні. Зсуви у шкалі цінностей, зміни, часто мимовільні, світоглядних засад і поведінкових стереотипів, прийняття нових культурних практик справляють величезний вплив на ідентичність людини. При цьому потрібно зазначити, що ці процеси можуть відбуватися синхронно, але по-різному і з різними наслідками в різних соціальних і вікових групах, що призводить до поглиблення відчуження між ними.

Протягом свого життя, навіть не змінюючи місця проживання і громадянства, людина може неодноразово опинитися перед викликами власної ідентичності. Як справедливо зауважує Ю. Крістева, "сучасний світ змінився настільки, що з розвитком техніки, зовнішніх зв'язків, комунікацій ми вступили у новий вимір, що охоплює весь світ у вселенському масштабі, в якому нам усім, більшою чи меншою мірою, загрожує небезпека стати чужими" [9].

Отже, опинитися в ситуації маргінала може не лише людина, що змінила культурний ареал, але й людина, яка в ньому сформувалася і перебувала постійно. Однак маргіальність, як досвід виходу за межі звичного, можливість поглянути на свою культуру з боку, побачити її слабкі місця і переваги, відчуття власної незахищеності, можна вважати не лише приводом для фрустрації, але й ресурсним станом. Перебування у маргіальному становищі, в силу своєї некомфортності, незручності, може стимулювати волю, уяву і розумову діяльність людини на пошуки виходу з нього. Вихід може бути знайдений у пристосуванні до обставин, зміні культурної парадигми;

свідомому відмежуванні себе від чужого, створенні віртуального або й реального гетто; творчому синтезі своєї й елементів чужої культури (але обов'язково на власній культурній основі), створенні нових культурних моделей і взірців. Останнє, будучи за своєю природою цілковито модерністським проектом, може подаватися як повернення до автентичності, *ad fontes*.

І на індивідуальному, і на колективному рівні навряд чи можлива універсальна стратегія збереження ідентичності в ситуації культурного плюралізму. В кожному окремому випадку вона зумовлюватиметься низкою чинників, таких як історична і культурна спадщина, особливості оточення і зовнішніх впливів, внутрішніми інтенціями і життєвими цілями суб'єкта пошуку. Однак у будь-якому випадку необхідними умовами повинні бути збереження власного культурного коду і забезпечення можливостей розвитку. Адже очевидно, що в разі тотальної зміни культурної парадигми проблема зникає автоматично, як, втім, зникає й індивідуальність суб'єкта вибору. В разі ж прийняття радикально консервативної стратегії, зосередженні на збереженні власних культурних особливостей і традицій, ідентичності загрожує перетворення на нежиттєздатний релікт. Парадоксальним чином така стратегія призводить зрештою і до втрати традицій, оскільки вони, перестаючи бути механізмами передачі живого і життєво важливого досвіду поступово "антикваризуються".

Практичне поєднання зазначених умов не виглядає простою справою, оскільки збереження і розвиток є, по суті, різновекторними процесами. Однак між ними існує діалектичний зв'язок, реалізація якого потребує непе-

ресічних вольових якостей, свідомого ставлення до життя і творчого пошуку.

Список використаних джерел

1. Дмитрієв І. Постлібералізм: многополярна перспектива. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.evrazia.org/print.php?id=1774>
2. Здіорук С. І. Пріоритети української державної культурної політики в умовах глобалізації / С. І. Здіорук, О. М. Литвиненко // Стратегічні пріоритети. – № 2 (23), 2012. – С. 149-154.
3. Кімлічка В. Лібералізм і права меншин. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politzone.in.ua/index.php?id=448&page=10>
4. Мартянов В. С. Конфликты идентичностей в современном мире: О справедливости иерархических и плюралистических стратегий урегулирования. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://discourse-prm.ru/avtor5/martianovvs.php>
5. Неліна К. О. Культурний плюралізм і етнонаціональна політика: їх вплив на процес творення політичної нації в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=566>
6. Попов М. Надэтническая идентичность как тип макросоциальной идентичности. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.superinf.ru/view_helpstud.php?id=3870
7. Ренан Э. Что такое нация? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hrono.info/statii/2006/renan_naci.php
8. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон; Пер. с англ. А. Башкирова. – М.: ООО "Издательство АСТ": ООО "Транзиткнига", 2004. – 635 с.
9. Юлия Кристева: изоляция, идентичность, опасность, культура... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2005/15/kri26.html>
10. Johnson G. R. The Non-Sequitur of Value-Relativism: A Critique of John Gray's "Post-Liberalism". [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reasonpapers.com/pdf/19/rp_19_9.pdf
11. Waldron J. Minority Cultures and the Cosmopolitan Alternative. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://philosophyfaculty.ucsd.edu/faculty/rameson/phil267fa12/JEREMY%20WALDRON.pdf>

Надійшла до редколегії 26.01.12

А. Литвиненко, канд. филос. наук.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

КУЛЬТУРНЫЙ ПЛЮРАЛИЗМ И ПРОБЛЕМЫ ИДЕНТИЧНОСТИ

В статье затронута проблема сохранения идентичности в ситуации культурного плюрализма. Названы предпосылки ее возникновения, проанализированы некоторые подходы к ее решению, как на коллективном, так и на индивидуальном уровнях. Отмечена роль культуры как средства социализации. По мнению автора, инвариантными условиями решения данной проблемы являются сохранение собственной культурной матрицы, а также обеспечения возможностей развития субъекта и выбора конкретной стратегии.

Ключевые слова: идентичность, культурный плюрализм, ценности.

A. Lytvynenko, PhD.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

CULTURAL PLURALISM AND PROBLEMS OF IDENTITY

The article raises the problem of maintainance of identity in the situation of cultural pluralism. The terms of its origin are indicated, as well as some methods of its decision are analyzed both at collective and on individual level. The role of culture as facilities of socialization is marked. In opinion of author, invariant terms of decision of this problem are maintainance of own cultural matrix and providing of possibilities of development of the subject of choice of concrete strategy.

Key words: identity, cultural pluralism, values

УДК 159.922.1; 159.923.2

Є. Мартиненко

УМВС України, Севастополь

ПСИХОЛОГІЧНІ ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ СПІВРОБІТНИКА ОВС

У дослідженні представлені результати теоретичного аналізу психологічних гендерних особливостей формування професійно важливих якостей в особистості співробітника ОВС; досліджуються специфічні професійні умови та вимоги, що висувуються до професійно важливих якостей співробітників; виявляються гендерні стереотипи, що закладені у основних нормативних документах ОВС; окреслюються перспективи подальшого дослідження поставленої проблеми.

Ключові слова: гендерні характеристики, ідентифікація, співробітник ОВС.

Постановка проблеми. Традиційно вимоги до наявності необхідних професійно важливих якостей (ПВЯ) для професій системи ОВС не диференціюють розбіжностей так званих "чоловічих" та "жіночих" соціальних ролей. Всі нормативні документи, регламентуючі діяльність міліції, у тому числі й функціональні обов'язки для тієї чи іншої структури (кадри, слідче відділення, карний розшук тощо), дозволяють відтворити певний збірний образ міліціонера, який представляє собою особливий "безстатевий" вид особистості. У даному випадку ма-

ється на увазі той факт, що незалежно від статевої приналежності особистість, яка відноситься до структури ОВС, перш за все, є міліціонером, першорядним обов'язком якого є беззаперечне виконання всіх приписів, передбачених законодавством України.

Між тим, по-перше, незважаючи на стереотипне сприйняття професії міліціонера як "чоловічої" та умовно заданий у нормативних документах "нейтральний" відносно до статі образ професіонала, сама діяльність у рамках даної професії передбачає таку наявність

традиційно "жіночих" якостей (нижче, в основному тексті, наводиться відповідний аналіз). По-друге, система ОВС на сьогодні становиться все більш відкритою у професійному плані й для жінок. У результаті, при всій теоретично заданій "нейтральності" професії у реальних умовах служби доводиться у більшій або меншій мірі враховувати відмінності статей та соціальні стереотипи по відношенню до гендерних ролей.

Отже, доцільним й необхідним у сучасних умовах модернізації суспільства стає вивчення гендерних аспектів професійної діяльності співробітників ОВС у такій суспільно орієнтованій галузі, як служба у міліції.

Стислий огляд останніх досліджень. На сучасному етапі вивчення специфіки особистості співробітника ОВС були виявлені такі напрямки досліджень: визначення організаційно-методичних та психологічних принципів вдосконалення діяльності співробітників експертно-криміналістичних підрозділів МВС України (Ю. П. Тимошенко, дис. досл. канд. юрид. наук; Київ, 2001); виявлення психологічних проблем у сімейно- побутовій сфері співробітників міліції та організація роботи по психологічній профілактиці сімейних конфліктів та визначенню умов оптимізації взаємовідносин членів сімей співробітників міліції (О. Ю. Сидоренко, дис. досл. канд. психол. наук; Київ, 2003); аналіз іміджу співробітників міліції у контексті проблеми правової свідомості (І. В. Воробйова, дис. досл. канд. психол. наук, Харків, 2007); розгляд проблеми готовності співробітників міліції до професійного спілкування у екстремальних умовах на прикладі перемов (І. О. Дубова, дис. досл. канд. психол. наук; Київ, 2003); вивчення особливостей підготовки діяльничих інспекторів міліції з профілактики насилля у сім'ї, розробка відповідних методик (В. Є. Бондар, дис. досл. канд. психол. наук; Київ, 2006); теоретичний та експериментальний аналіз психологічних детермінант соціально-психологічного клімату у колективах співробітників міліції (О. В. Волошина, дис. досл. канд. психол. наук; Київ, 2005); дослідження практичних мір попереджень замахів на життя та здоров'я співробітників міліції на підставі аналізу криміналістичних характеристик, причин та умов скоєння злочинів такого роду (Л. В. Терещенко, дис. досл. канд. юрид. наук; Київ, 2002); визначення методичних підходів до психологічного вивчення професійної деформації Державної служби охорони, її професіографічний аналіз (О. М. Кретчак, дис. досл. канд. психол. наук; Київ, 2003) тощо.

У результаті вивчення основних положень вищенаведених досліджень, які проводилися на базі МВС України, було встановлено, що гендерний компонент особистості співробітника ОВС у сучасних дослідженнях не висвітлюється.

Викладення основного матеріалу. Професія міліціонера як одна з провідних видів діяльності, яка складає базову основу держави та як професія, що забезпечує кадрами, які опікують права та свободи кожного громадянина України, потребує від особистості співробітника певної еталонної поведінки, мислення, стилю спілкування. Однак, зважаючи на те, що склад співробітників відтворюється за рахунок притоку всіх соціальних груп суспільства, що приходять у дану структуру зі сподіваннями реалізувати власні уявлення та ціннісні орієнтації відносно обраної професії, з'єднати власні інтереси з державними [1, с. 29-30], ускладнюється процес як професійної, так і особистісної ідентифікації молодих спеціалістів – міліціонерів. Обумовлюється це тим, що особистість, яка сформувалась у різноманітних сферах соціуму та має вже певний набір особистісних якостей та життєвих настанов, опиняється у складних умовах тотального контролю, певних обмежень, вимог та приписів. Часто вибір професії міліціонера обумовлений її престижем; при

цьому багато молодих осіб не мають чіткого уявлення про всі "підводні камені" даного роду діяльності. Беззаперечним є й фактор впливу цієї "сильної" професії на особистість, оскільки зважаючи на специфіку діяльності у тому чи іншому підрозділі міліції завжди присутній ризик виникнення професійної деформації різного ступеня, що безумовно впливає на систему служби.

Відносячись, згідно з класифікацією Є. О. Клімова [3, с. 29], до професії категорії "людина-людина", професія міліціонера вимагає від особистості відповідності таким ПВЯ: емоційна стійкість, товариськість, комунікативні й організаторські здібності, стійкість та розподілення уваги, доброзичливість, справедливість, вміння володіти собою, емпатія, рефлексія [3, с. 37]. Наведені якості узгоджуються з основними завданнями міліції, що регламентуються розд. І. ст. 2 Закону України "Про міліцію" [9]:

- забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів;
 - запобігання правопорушенням та їх припинення;
 - охорона і забезпечення громадського порядку;
 - виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили;
 - забезпечення безпеки дорожнього руху;
 - захист власності від злочинних посягань;
 - виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень;
 - участь у наданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків.
- Іншими словами, діяльність співробітників ОВС можна охарактеризувати такими положеннями, що наведені О. М. Столяренко [8, с. 110-112]:

- 1) дана діяльність є різновидом держави;
- 2) будується на принципах законності, гуманізму, поваги прав людини та гласності;
- 3) проходить в умовах конспірації та необхідності збереження її співробітниками службової таємниці;
- 4) характеризується екстремальністю, пов'язаною з наявністю різноманітних стрес-факторів (підвищена відповідальність, небезпека для здоров'я) та психічними переваженнями на роботі.

Згідно з "Положенням про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ" [7], придатною до служби в органах внутрішніх справ є особа, що відповідає таким основним умовам:

- 1) на службу в органи внутрішніх справ приймаються на добровільних засадах особи, які досягли 18-річного віку, здатні за особистими якостями, освітою і станом здоров'я виконувати покладені на них обов'язки (розд. І. п. 3);
- 2) рядовий і молодший начальницький склад органів внутрішніх справ комплектується на договірних засадах особами чоловічої статі, які пройшли дійсну військову службу, іншими особами, які перебувають в запасі Збройних Сил України (крім офіцерів запасу), а в необхідних випадках і жінками (розд. І. п. 4).

На підставі наведених вище положень можемо резюмувати, що пріоритетною та стереотипною для служби в міліції є чоловіча стать (і саме такою є гендерна політика держави).

Однак, вивчивши перелік обов'язків осіб рядового і начальницького складу, наведений у розд. ІІ. ст. 7. Закону України "Про дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України" [5], нами були виявлені деякі протиріччя вимог до співробітників ОВС у гендерному аспекті (табл. 1).

Заявлені у табл. 1 гендерні соціальні ролі, що були виявлені під час аналізу нормативних документів [5], представлені на підставі вивчення роботи Т. Бендас [2].

За результатами проведеного дослідження узагальнено представлених у табл. 1, можемо зробити висновок, що з усіх обов'язків для осіб рядового і начальницького складу чотири співпадають з маскулінними характеристиками, чотири – з фемінінними, дві – одночасно з тими й іншими та дві є нейтральними. Спостерігаємо таке: всередині стереотипно "чоловічої" професії, серед вимог які до неї висуваються, проявляється зміщення маскулінних та фемінінних характеристик.

Висновки. У результаті проведеного теоретичного дослідження формулюється таке припущення. У виявленому зміщенні міститься певне психологічне протиріччя, яке відноситься до ідентифікації особистості

співробітника ОВС: необхідний розвиток професійно важливих якостей актуалізує одночасно маскулінні й фемінінні характеристики; подібне положення, певно, повинно викликати труднощі і професійної, і особистісної ідентифікації.

Перспективи подальшого дослідження: перевірка сформульованого у даній роботі припущення: емпіричне спостереження психологічних гендерних особливостей особистості співробітника ОВС у процесі виконання професійної діяльності та співставлення з результатами наведеного в даній роботі аналізу; компаративне дослідження особливостей ідентифікації співробітників ОВС чоловічої та жіночої статі.

Таблиця 1

Обов'язки осіб рядового і начальницького складу ОВС у гендерному аспекті

Обов'язки осіб рядового і начальницького складу	Гендерні соціальні ролі	Примітки (гендерні стереотипи)
Дотримуватися законодавства, неухильно виконувати вимоги Присяги працівника органів внутрішніх справ України, статутів і наказів начальників	Слухняність, справність	Фемінінна характеристика: переважно підпорядковані ролі у більшій мірі притаманні жінкам
Захищати і охороняти від протиправних посягань життя, здоров'я, права та свободи громадян, власність, довкілля, інтереси суспільства і держави	Захист	Маскулінна характеристика: захищати та охороняти слабких та потребуєчих – прояв чоловічого начала
Поважати людську гідність, виявляти турботу про громадян і бути готовим у будь-який час надати їм допомогу	Турбота	Фемінінна характеристика: жінки у більшій мірі схильні до прояву співчуття, наданні допомоги, турботи про оточуючих
Дотримуватися норм професійної та службової етики	Наслідкування стандартів	Фемінінна характеристика: дотримання норм та правил як переважно жіноча риса
Берегти державну таємницю	Стриманість та самоконтроль у комунікації	Маскулінна характеристика: у співставленні з жінками чоловіки більш лаконічні, витримані та менш емоційні, більш здатні до самоконтролю
У службовій діяльності бути чесною, об'єктивною і незалежною від будь-якого впливу громадян, їх об'єднань та інших юридичних осіб	Незалежність	Маскулінна характеристика: чоловіки найменш зазнають впливу зовні
Стійко переносити всі труднощі та обмеження, пов'язані зі службою	Терпіння Стійкість	Фемінінна характеристика: жінки більш терпимі Маскулінна характеристика: чоловіки більш стійкі фізично
Постійно підвищувати свій професійний та культурний рівень	Відповідність соціальним експектаціям	Нейтральна характеристика: особистісний розвиток та підвищення професійного рівня як базова основа становлення особистості
Сприяти начальникам у зміцненні службової дисципліни, забезпеченні законності та статутного порядку	Жорсткість Справність	Маскулінна характеристика: здатні до прояву жорсткості; Фемінінна характеристика: виконавчість у дослідженні уставних порядків і в чіткому виконанні наказів керівництва
Виявляти повагу до колег по службі та інших громадян, бути ввічливим, дотримуватися правил внутрішнього розпорядку, носіння встановленої форми одягу, вітання та етикету	Тактовність	Фемінінна характеристика: жінки більш схильні до "згладжування гострих кутів" у спілкуванні та зм'якшення комунікації
З гідністю і честю поводитися в позаслужбовий час, бути прикладом у дотриманні громадського порядку, припиняти протиправні дії осіб, які їх учиняють	Швидкість реакції у непередбачених обставинах	Маскулінна характеристика: ліпша координація та відчуття свого тіла у просторі; зважаючи на свою природну силу здатні вчинити опір та захистити
Берегти та підтримувати в належному стані передані їй в користування вогнепальну зброю, спеціальні засоби, майно і техніку	Відповідальність	Нейтральна характеристика

Список використаних джерел

1. Бандурка А. М. Психологія управління [Текст] / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Харьков : ООО "Фортуна-пресс", 1998. – 464 с.
2. Бендас Т. В. Гендерная психология [Текст] / Т. В. Бендас. – СПб. : Питер, 2006. – 431 с.
3. Волков Б. С. Основы профессиональной ориентации : учеб. пособие для вузов [Текст] / Б. С. Волков. – М. : Академический Проект, 2007. – 333 с.
4. Ганич Д. И. Русско-украинский и украинско-русский словарь [Текст] / Д. И. Ганич, И. С. Олейник. – К. : Политиздат Украины, 1990. – 560 с.

5. Закон України "Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України" [Електронний ресурс]; <http://zakon2.rada.gov.ua>

6. Закон України "Про міліцію" [Електронний ресурс]; <http://zakon2.rada.gov.ua>

7. Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ [Електронний ресурс]; <http://zakon2.rada.gov.ua>

8. Столяренко А. М. Морально-психологічне забезпечення діяльності личного состава органов внутренних дел и внутренних войск при чрезвычайных обстоятельствах : Учебное пособие [Текст] / А. М. Столяренко. – М. : Академия управления МВД России, 1998. – 192 с.

Надійшла до редколегії 10.02.12

Е. Мартыненко
УМВД Украины, Севастополь

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО ВАЖНЫХ КАЧЕСТВ ЛИЧНОСТИ СОТРУДНИКА ОВД

В исследовании представлены результаты теоретического анализа психологических гендерных особенностей формирования профессионально важных качеств в личности сотрудника ОВД; исследуются специфические профессиональные условия и требования, предъявляемые к профессионально важным качествам сотрудников; выделяются гендерные стереотипы, заложенные в основных нормативных документах ОВД; определяются перспективы дальнейшего исследования поставленной проблемы.

Ключевые слова: гендерные характеристики, идентификация, сотрудник ОВД.

E. Martynenko
Office of Interior affairs of Ukraine, Sevastopol

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF GENDER PROFESSIONALLY IMPORTANT QUALITIES OF THE INDIVIDUAL MEMBER OF MIA

There are results of theoretical analysis of the psychological gender peculiarities of formation professionally important qualities in the personality of an employee of the Ministry of Internal Affairs presented in the article; specific professional conditions and demands which are lodged to the professionally important qualities of employees are studied; gender stereotypes that are downloaded in the basic practice guidelines of the Ministry of Internal Affairs are revealed; perspectives of the future research are distinguished.

Key words: gender characteristics, identification, members of the Interior

УДК 159.923.2

Н. Мельник, канд. психол. наук, доц.
Севастопольский городской гуманитарный университет, Севастополь

РОЛЬ ВРЕМЕННОЙ ПЕРСПЕКТИВЫ В СТАНОВЛЕНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ЛИЧНОСТИ

В статье раскрыты особенности временных перспектив при разных статусах профессиональной идентичности. Показано, что содержание прогнозируемого Я, эмоциональное отношение ко времени и структура временной ориентации влияют на статус профессиональной идентичности.

Ключевые слова: временная перспектива, профессиональная идентичность, образ Я.

На современном этапе изучения проблемы профессиональной идентичности наряду со значительным объемом работ (И. Дружинина, В. Зливков, В. Панок, Н. Повякель, М. Попиль, К. Тороп), посвященных содержанию данного понятия и исследованиям закономерностей процесса ее становления, особую роль в котором играют образ профессионального будущего, субъективное время индивида, профессиональные планы личности, недостаточно исследована такая составляющая субъективного времени личности как временная перспектива, хотя именно фокусировка на профессиональном будущем дает возможность эффективно спланировать свои цели, построить реалистичный и адекватный сценарий самореализации в профессии.

В связи с этим была предпринята попытка исследования у студентов с различными статусами профессиональной идентичности ряда аспектов временной перспективы, которую, во-первых, можно охарактеризовать с точки зрения ее протяженности, глубины, насыщенности, степени структурированности и уровня реалистичности [1]. Во-вторых – с позиции позитивной или негативной настроенности субъекта по отношению к прошлому, настоящему или будущему. В-третьих – как фактор, влияющий на направленность поведения. В-четвертых – как ментальную проекцию мотивационной сферы человека, которая проявляется в виде осознанных надежд, стремлений, притязаний, планов, в "потребности выходить за свои пределы", экстраполировать себя в будущее и использовать знания о будущем для наиболее целесообразной организации своей жизнедеятельности [2].

Изучение различных аспектов временной перспективы и их взаимосвязей могли бы дополнить исследование по проблемам профессионализации, профессионального самопроектирования, а также расширить представления о содержательной и операционной сторонах прогностической деятельности.

В исследовании приняли участие 184 человека, студенты Севастопольского гуманитарного университета, II, III IV курсов психолого-педагогического и филологического факультета. Средний возраст респондентов составил 19,5 лет. Первым шагом в проведении исследования было выявление статуса профессиональной идентичности с помощью методики исследования профессиональной идентичности Л. Шнейдер. Были выделены пять групп испытуемых с разными статусами профессиональной идентичности (рис. 1).

Анализ полученных результатов приводит к выводу, что в процессе профессионального обучения в вузе профессиональная идентичность у студентов достижима лишь в небольших масштабах, в основном же они находятся в состоянии кризиса идентичности, который характеризуется нарушением временной связанности жизни, отсутствием прочных целей и убеждений, неприятием собственной ценности и уникальности.

Дальнейший план исследования предполагал изучение различных характеристик временной перспективы, которые могут влиять на процесс становления профессиональной идентичности. Проведение теста Куна и Мак-Партленда "Кто Я" позволило охарактеризовать прогнозируемый образ профессионального Я и получить содержательные характеристики этого образа по следующим параметрам: персональные характеристики, экзистенциальные характеристики, духовные, профессиональные и ожидаемые или перспективные характеристики образа Я (табл. 1).

Из представленных в табл. 1 данных четко видно, что доминирующим в структуре прогнозируемого образа Я выступают персональные качества: на их долю приходится от 50,1 до 87,9 %. Все остальные качества располагаются в зонах от 1,9 до 13,3 %. Вместе с этим характер структурирования компонентов образа Я по группам студентов с разными статусами заметно отличается. Для более иллюстративного показа структурных отличий проведем следующую процедуру. Определим иерархию

значимости вклада каждого из компонентов образа Я в идентичности, наибольший показатель духовной идентичности – в группе со статусом достигнутой идентичности. Ему присваивается ранг 1. Несколько меньший показатель в группе с диффузной идентичностью – ему

присваивается ранг 2, рангу 3 соответствует показатель в группе с псевдоидентичностью, рангу 4 – в группе "мораторий", наконец, рангу 5 соответствует показатель духовного компонента образ Я в группе с преждевременной идентичностью (табл. 2).

Рис. 1. Распределение испытуемых по статусам профессиональной идентичности
 1 — достигнутая идентичность; 2 – псевдоидентичность; 3 – диффузия идентичности; 4 – мораторий; 5 – преждевременная идентичность

Таблица 1

Характеристики прогнозируемых "Я" при различных статусах профессиональной идентичности

Статусы идентичности	Характеристики образа прогнозируемого Я и их выраженность в %				
	Экзистенциальные	Профессиональные	Персональные	Духовные	Перспективы, цели
Достигнутая идентичность	11,5	15,1	50,1	10,0	13,3
Псевдоидентичность	9,2	8,6	63,7	8,0	10,5
Диффузия	8,1	8,2	64,1	8,5	11,1
Мораторий	5,3	8,6	72,2	7,9	6,0
Преждевременная идентичность	4,6	2,8	87,9	2,8	1,9

Таблица 2

Сравнительные характеристики степени влияния компонентов образа Я на статус идентичности студентов

Компоненты прогнозируемого образа Я	Статус идентичности				
	ДИ	Пс	Дф	М	ПР
Экзистенциальный	1	2	3	4	5
Профессиональный	1	2,5	4	2,5	5
Персональный	5	4	3	2	1
Духовный	1	3	2	4	5
Перспективный	1	3	2	4	5

Как видно из обеих таблиц, гармоничное соотношение компонентов Я-образа при меньшей чем в других группах, степени выраженности персонального компонента способствует становлению статуса достигнутой идентичности. При некотором ослаблении профессиональной, духовной и перспективно-целевой составляющих формируется диффузная идентичность. Резкое ослабление экзистенциального и перспективно-целевого блоков прогностического образа Я при одновременном усилении персонального обуславливает возникновение статуса моратория. Максимальная представленность персонального компонента образа Я при крайне низкой ориентации на все остальные компоненты (экзистенциальные, профессиональные и духовные ценности и наличие перспективы) обуславливает формирование преждевременной идентичности.

Необходимо отметить, что предвосхищение модели профессиональной деятельности, целей и перспектив своей профессиональной жизни, прояснение профессиональных ожиданий и опасений, прогнозирование личностных характеристик, в которых отражаются позитивные намерения и ожидания, а также черт характера, которые могут затруднить профессиональное развитие позволяет формироваться открытой устойчивой профессиональной идентичности, соответствующей статусу достигнутой профессиональной идентичности.

Как видно из табл. 1 и 2, наличие ограниченного репертуара прогнозируемых профессиональных характеристик ("исполнительный работник", "хороший сотрудник", "высокооплачиваемый специалист"), свойственных образу Я на фоне редко встречающихся духовных и экзистенциальных характеристик, которые в профессиях гуманитарного плана, с нашей точки зрения, входят в профессионально-важные качества, свидетельствует об упрощенности представлений о профессиональном будущем и ведет к формированию псевдоидентичности, диффузной идентичности, моратория и преждевременной идентичности.

Качественный анализ отличий в подгруппах респондентов с псевдоидентичностью, мораторием, преждевременной идентичностью и диффузией показал: а) ориентация в будущем на так называемые "ценности обладания": "буду давать частные уроки", "буду признанным и богатым", "стану модным психотерапевтом" затрудняет оценку реальности и прогнозируемого образа профессионального Я и способствует формированию диффузии идентичности; б) перспективные ожидания, которые касаются желания добиться значимости " разработаю свою методику", "создам программу виртуального обучения", "буду стремиться достигнуть профессиональных высот", ведут к появлению статуса псевдоидентичности, который образно можно проил-

люстрировать пушкинским образом Сальери: "музыка, к которой Сальери с детства был очень чувствителен, стала для него не окном в мир, а глухой стеной, заслоняющей этот мир"; в) затруднения в проектировании своего будущего образа Я, предвосхищение в образе будущего профессионального Я таких персональных характеристик, как: "буду делать, что необходимо", "стану продолжать начатое другими", что свидетельствует об ограничениях в возможности осуществлять самостоятельный поиск и в основном идентифицироваться с родителями или другими значимыми людьми, ведет к формированию статуса преждевременной идентичности; г) стремление знать, в чем сущность выбранной профессии, какие требования она предъявляет к человеку, признание необходимости работы по самовоспитанию и саморазвитию необходима ("буду продолжать учиться") осмысление ценностей выбранной профессии ведет к мораторию идентичности.

Таким образом, можно отметить, что прогнозируемый образ профессионального Я оказывает влияние на процесс отождествления себя с позитивными сторонами профессиональной жизни, осознание своих профессиональных ожиданий и опасений, наличие общечеловеческих, экзистенциальных и духовных характеристик, прогнозируемых в структуре будущего профессионального Я, что дает возможность включаться в социальные и профессиональные ситуации, отношения, взаимодействия, в результате чего происходит репрезентация профессиональной идентичности.

Для более детального изучения представлений о себе в будущем как о носителе определенных психологических черт в подгруппах с различными статусами идентичности использовался личностный семантический дифференциал, построенный на базе прилагательных, использованных испытуемыми для самоописаний, обозначающих черты личности, характера или ориентированные на оценку самого себя. Данная процедура позволила определить содержание профессионального Я, в котором конкретизированы характеристики, по которым индивид мог бы измениться в будущем. В результате были получены специфические для подгрупп с различными статусами профессиональной идентичности наборы характеристик прогнозируемых Я.

Среди прогнозируемых персональных характеристик респондентов с различными статусами идентичности, можно отметить те, что отмечаются как выраженные у представителей всех подгрупп, а именно: "сильный",

"веселый", "общительный", "свободный", "естественный", "разговорчивый", а также те, которые выделены как слегка заметные – "энергичный" и "фантазирующий".

Следует отметить, что прогнозирование появления в профессиональном образе Я таких характеристик, как: "мягкость", которое они трактуют как понимание и готовность принять, "целеустремленность", "решительность", "серьезность" и "добросовестность" свидетельствует о том, что понимание роли данных качеств в процессе профессионального роста ведет к осознанию необходимости их саморазвития и самовоспитания, что позитивно влияет на формирование статуса достигнутой идентичности.

Представители с псевдоидентичностью видят себя в будущем более решительными, зрелыми, твердыми во взглядах, но не исключают и некоторых негативных качеств, которые будут им свойственны, например легкомыслие, лень, вспыльчивость.

Студенты с диффузией идентичности затруднялись охарактеризовать черты образа профессионального Я в будущем, выбирали ответы, которые соответствуют в дифференциале нулевой отметке. Набор описаний их профессионального Я не содержит таких характеристик, как: целеустремленный, самостоятельный, сдержанный, ответственный.

Испытуемые с мораторием идентичности антиципируют в будущем появление в образе профессионального Я таких персональных характеристик, как добросовестность, активность. С другой стороны, данные испытуемые считают для себя нехарактерными вспыльчивость-сдержанность, властность или смирение, они затрудняются с определением своей зависимости от мнения других или самостоятельности во взглядах.

При анализе набора характеристик прогнозируемого Я у испытуемых с преждевременной идентичностью зафиксированы отличия, касающиеся степени выраженности следующих характеристик: испытуемые с преждевременной идентичностью не включают в перечень самоописаний следующие дихотомические пары: целеустремленность-спонтанность, властность-смирение, и считают, что в будущем будут храбры и безбоязненны, несколько доверчивы, внушительны и самоуверенны.

Следующим шагом в исследовании было изучение эмоционального отношения студентов ко времени. Это осуществлялось при помощи "Шкал переживания времени" (рис. 1).

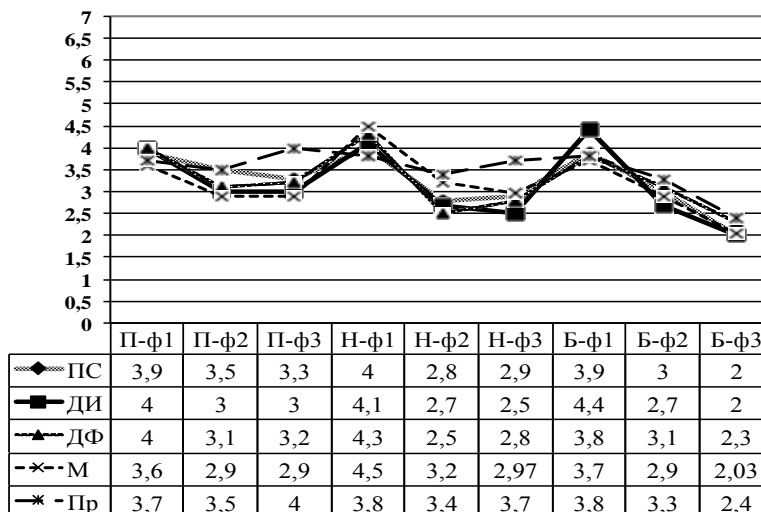

Рис. 1. Профили переживания времени у лиц с различными статусами профессиональной идентичности
 Ди – достигнутая идентичность; Пс – псевдоидентичность; Дф – диффузия; М – мораторий;
 Пр – преждевременная идентичность. П – прошлое; Н – настоящее; Б – будущее

На оси X расположены характеристики переживания времени, а именно: континуальности-дискретности (Ф1), напряженность времени (Ф2), эмоциональное отношение ко времени (Ф3), на оси Y – их значения, которые представляют собой усредненную оценку каждого показателя всех представителей рассматриваемых групп. Оценки, которые находятся выше средней линии ряда (отметка 4), по континуальности-дискретности характеризуют его как дискретное, находящиеся ниже – континуальное. По характеристике напряженности – выше средней линии ряда – характеризуется как расслабленное, ниже – как напряженное. По эмоциональному отношению – выше средней линии ряда переживание времени оценивается как неприятное, ниже – как приятное.

При анализе профилей обнаружено, что отношение ко времени у студентов подгрупп с различными статусами идентичности не отличается друг от друга: восприятие прерывистости времени (показатель "континуальность-дискретность") амбивалентно; напряженность, которая характеризует событийную насыщенность времени и его скорость, всеми респондентами оценена средними балами, что свидетельствует о ситуативности проявления данной характеристики; эмоциональное

отношение ко времени всеми респондентами можно охарактеризовать как положительное, несмотря на широту спектра отрицательных реакций, связанных с переживанием ограниченности времени, входящей в содержание данного фактора.

Основные различия между подгруппами испытуемых с различными статусами профессиональной идентичности заключены в особенностях переживания в сознании будущего времени по фактору "континуальность-дискретность". Осуществление дополнительного качественного анализа позволило обнаружить, что усредненные значения по фактору "дискретности-континуальности" времени у респондентов группы с достигнутой идентичностью увеличились за счет шкалы "однообразное-разнообразное", т.е. испытуемые достаточно высоко оценивали свое будущее с точки зрения количества различных событий, ожидаемых в будущем, вариативности того, что будет происходить в их жизни, разнообразия ожиданий.

На третьем этапе было осуществлено исследование временных ориентаций, влияющих на выбор поведения индивидов при планировании событий своей жизни (рис. 2).

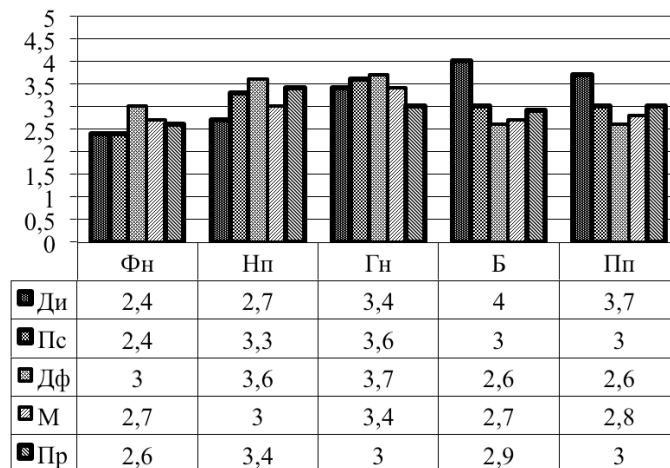

Рис. 2. Характеристики временной перспективы у студентов с разными уровнями профессиональной идентичности
Ди – достигнутая идентичность; Пс – псевдоидентичность; Дф – диффузия; М – мораторий; Пр – преждевременная идентичность

На оси Y расположены статусы профессиональной идентичности, на оси X – значения по факторам временной перспективы, которые представляют собой усредненный результат у представителей рассматриваемых групп.

Сопоставление результатов диагностики статусов профессиональной идентичности и составляющих временной перспективы позволило выявить следующие закономерности: при статусе достигнутой идентичности наибольшую выраженность в структуре временной перспективы получают "гедонистическое настоящее", "будущее" и "позитивное прошлое", при статусе псевдоидентичности – "негативное прошлое", при статусе диффузии можно отметить наличие таких параметров как "не-

гативное прошлое", "гедонистическое настоящее" и "фаталистическое настоящее". Следует также указать, что при данном статусе идентичности фактору "будущее" соответствуют самые низкие показатели. При статусе моратория наиболее выражены факторы "негативное прошлое" и "гедонистическое настоящее", но четкость темпоральной структуры несколько смазана. В статусе преждевременной идентичности наиболее выражен фактор "негативное прошлое".

Анализ сочетания наиболее выраженных временных ориентаций и их сочетаний позволяет сделать выводы о их влиянии на достижение различных статусов идентичности (табл. 3).

Таблица 3

Распределение испытуемых по уровням временных ориентаций (в%)

Статусы	Уровни временных ориентаций														
	ФН			НП			ГН			Б			ПП		
	В	Ср	Н	В	Ср	Н	В	Ср	Н	В	Ср	Н	В	Ср	Н
ДИ	22	9	69	22	35	44	44	57	-	65	22	13	65	22	13
Пс	30	48	22	33	37	30	39	28	33	26	33	41	37	37	26
Дф	36	50	14	39	27	34	46	25	34	36	32	32	23	23	54
М	14	29	57	14	45	41	49	51	-	29	57	14	27	55	18
Пр	9	73	18	36	23	40	59	41	-	-	77	23	45	36	18

ДИ – достигнутая идентичность; Пс – псевдоидентичность; Дф – диффузия; М – мораторий; Пр – преждевременная идентичность.
Фн – фаталистическое настоящее; Нп – негативное прошлое; Гн – гедонистическое настоящее; Б – будущее; Пп – позитивное прошлое

Таким образом, в результате анализа табл. 3 можно отметить, что:

а) сбалансированность временной перспективы, которая характеризуется расширением перспективы будущего на фоне интеграции прошлого и настоящего, выраженное стремление к формированию определенной совокупности личностно значимых целей, способность планировать, принимая во внимание будущие последствия и учитывать традиции, приводит к более продуктивному планированию профессионального жизненного пути и осознанию своих ожиданий, что эффективно влияет на формирование статуса профессиональной идентичности. Гедонистический фокус на настоящем питает ежедневную жизнь респондентов с достигнутой идентичностью волнением, возбуждением, чувственностью, то есть придает их жизни активности;

б) отсутствие ориентации на будущее, направленности на цель, интереса к будущему, мотивации работать в счет будущего вознаграждения, беззаботное и беспечное отношение ко времени жизни в совокупности с неудовлетворительной оценкой межличностных взаимоотношений в прошлом становится предпосылкой для проявления псевдоидентичности;

в) фаталистическое отношение ко времени своей жизни, гедонистический локус настоящего, волнение, возбуждение и отсутствие заботы о будущих последствиях способствует диффузии профессиональной идентичности;

г) невыраженная темпоральная структура, основанная на пессимистическом и негативном отношении к прошлому ведет к формированию преждевременной идентичности.

Итогом проведенного исследования различных аспектов временной перспективы и ее влияния на статус профессиональной идентичности можно считать следующее:

а) целеустремленность, которая становится наиболее выраженным качеством будущего Я, свойственна лицами с достигнутой идентичностью и мораторием идентичности; испытуемые с псевдоидентичностью в большей степени, чем все остальные стремятся к твердости, личностной зрелости, серьезности и ответственности; испытуемые с диффузией идентичности считают, что и в будущем они будут стоять перед выбором: быть зависимым или принять ответственность за свою самостоятельность, степень же выраженности ответственности в будущем как персональной характеристики альтернативного Я низок; для испытуемых с преждевременной идентичностью наибольшую значимость в будущем приобретает стремление к свободе;

б) среди характеристик эмоционального отношения ко времени на передний план выходит значимость переживания будущего времени как наполненного разнообразными событиями и ожиданиями, что в свою очередь оказывает влияние на возникновение статуса достигнутой идентичности;

в) студенты с гармоничной временной ориентацией, которая характеризуется активностью в настоящем, позитивным отношением к прошлому и стремлением к планированию будущего, оказываются в более благоприятных условиях для достижения профессиональной идентичности, чем те, у которых будущая временная ориентация в общей темпоральной структуре не выражена.

Список використаних джерел

1. Головаха Е. И. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. – К. : Наукова думка, 1984. – 208 с.
2. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Ж. Нюттен / под. ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2004. – 608 с.

Надійшла до редколегії 09.02.12

Н. Мельник, канд. психол. наук, доц.
Севастопольський міський гуманітарний університет, Севастополь

РОЛЬ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ У СТАНОВЛЕННІ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті було розкрито особливості часових перспектив при різних статусах професійної ідентичності. Показано, що зміст прогнозованого Я, емоційне ставлення до часу і структура часової орієнтації впливають на статус професійної ідентичності.

Ключові слова: часова перспектива, професійна ідентичність, образ Я.

N. Melnik, PhD in Psychology
Sevastopol City Humanitarian University, Sevastopol

THE ROLE OF TIME PERSPECTIVE IN THE FORMATION OF PROFESSIONAL IDENTITY OF THE PERSON

It is pointed out that maintenance of forecast I, emotional attitude toward time and temporal orientation influence on status of professional identity.

Key words: temporal perspective, professional identity, self-image

УДК 159.922.2; 316.776

С. Мустафаев
РВНЗ Кримський інженерно-педагогічний університет, Сімферополь

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ НЕВЕРБАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ

У статті наводяться теоретичні обґрунтування і результати емпіричного дослідження особливостей невербальної комунікації підлітків, схильних до інтернет-залежності. Виявлені деякі особливості невербальної комунікації підлітків, схильних до інтернет-залежності.

Ключові слова: інтернет-залежність, невербальне спілкування, підлітки.

Постановка проблеми. Взаємодія людини і техніки в умовах збільшення масштабу впливу сучасних інформаційних технологій є однією з актуально значущих міждисциплінарних наукових проблем людства. Зростаюча включеність людини у віртуальний простір мережі Інтернет ставить перед сучасною психологією завдання всебічного якісного вивчення малодослідженої території психологічної життя і діяльності людини – перебування у віртуальній реальності. Осмислення й оцінка позитивних і негативних наслідків залученості людини в інтернет-середовище, вже наявних в актуально-

му сьогоднішній, і прогнозованих у найближчій та віддаленій перспективах, а також розробка ефективних прикладних програм психологічного супроводу користувача інтернет-ресурсів являють собою першочергові завдання нової області психологічної науки [8].

Однією з загальних проблем сучасності, пов'язаної з залученістю людини в інформаційний простір Інтернету є феномен "інтернет-залежності" (інтернет-адикція), поширення якого в популяції населення цивілізованих країн найбільш широко представлено серед молоді, людей підліткового і юнацького віку [4].

Підлітковий період є сензитивним для формування та розвитку різних аспектів комунікативної компетентності [1], де невербальні засоби спілкування є значущими складовими комунікативних знань, умінь і навичок особистості підлітка, яка інтенсивно формується саме у цей період [6]. Однак ресурси мережі Інтернет позбавлені каналу безпосередньої невербальної комунікації, що видозмінює її структуру, динаміку спілкування а, можливо, і деякі властивості суб'єктів комунікації [5].

Звертає увагу недостатнє висвітлення даного питання в сучасній науковій літературі, зокрема відсутність теоретичних і емпіричних досліджень з проблем невербального спілкування, поведінки, комунікації підлітків, схильних до інтернет-залежності, розгляд яких і став метою нашого дослідження.

Метою цієї роботи є розгляд психологічних особливостей невербального спілкування, комунікації підлітків, схильних до інтернет-залежності.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Родоначалниками психологічного вивчення феноменів залежності від Інтернету вважаються клінічний психолог К. Янг і психіатр І. Гольдберг. І. Гольдберг, який запропонував термін "інтернет-залежність", розумів під цим розлади поведінки в результаті використання Інтернету і комп'ютера, які чинять згубний вплив на побутову, навчальну, соціальну, робочу, сімейну, фінансову сфери діяльності людини [2-4].

На сьогоднішній день багато вітчизняних та зарубіжних дослідників (І. Гольдберг, К. Янг, М. Орзак, А. Є. Арєстова, Л. М. Бабанін, А. Е. Войскунський, А. Ю. Єгоров) займаються вивченням основних ознак інтернет-залежності. Зокрема, М. Орзак виділяє такі психологічні та фізичні симптоми інтернет-залежності:

- гарне самопочуття або ейфорія за комп'ютером;
- неможливість зупинитися;
- збільшення кількості часу, проведеного за комп'ютером;
- нехтування родиною та друзями;
- відчуття порожнечі, депресії, роздратування поза комп'ютера;
- брехня роботодавцям або членам родини про свою діяльність;
- проблеми з роботою чи навчанням.

Серед фізичних симптомів інтернет-залежності виділено:

- синдром карпального каналу (тунельне ураження нервових стовбурів руки, пов'язане з тривалим перенапруженням м'язів);
- сухість в очах;
- головні болі по типу мігрені;
- болі в спині;
- нерегулярне харчування, пропускання прийомів їжі;
- розлади сну, зміна режиму сну;
- нехтування особистою гігієною [4].

Для інтернет-залежних характерні проблема контролю часу в мережі, низька критика до власного стану, порушення соціально-психологічної адаптації, у тому числі поява проблем з навчанням, труднощів у встановленні та утриманні соціальних контактів поза Інтернетом, а також "комплекс недостатності" (низька самооцінка, незадоволеність собою). У порівнянні з перебуванням в Інтернеті реальне життя представляється нудним, порожнім, безрадіним, віддається перевага встановленню нових соціальних зв'язків в інтернет-середовищі [3].

У наш час в психології віртуальної реальності можна виділити такі напрями досліджень, що присвячені феномену інтернет-залежності:

- розробка діагностичних критеріїв інтернет-залежності;

- вивчення ролі і впливу мережі Інтернет, опосередкованої комунікації на особистість користувача Інтернету;

- дослідження ідентичності користувачів Інтернету і процесів їх самопрезентації в мережі;

- вивчення психологічних аспектів комунікативних процесів, що реалізуються за допомогою мережі Інтернет [3].

У цьому дослідженні були вивчені особливості невербальних комунікативних здібностей, зокрема соціально-перцептивних умінь і навичок, невербальної емоційної експресії у підлітків, схильних до інтернет-залежності. Також були розглянуті деякі психологічні аспекти комунікативних феноменів в мережі Інтернет, поширених серед підлітків.

Відомо, що основною групою ризику для розвитку цього виду залежності є представники підліткового і юнацького віку [2-4; 9]. При цьому дослідники відзначають, що велика частина інтернет-залежних (91 %) користується сервісами Інтернет, пов'язаними зі спілкуванням [3, 4].

Однак дане спілкування підлітків в мережі Інтернет багато в чому позбавлено одного з найбільш важливих факторів міжособистого спілкування – невербальної комунікації, що включає в себе такі суттєві елементи:

- здатність до адекватного сприйняття та оцінки елементів і цілісної невербальної поведінки окремої людини, групи людей, включених в комунікативний процес;

- здатність до встановлення зв'язків між невербальною поведінкою та якостями особистості, здатність до оцінки якості, специфіки відносин і взаємин партнерів спілкування;

- здатність до ідентифікації різних психологічних характеристик людини на основі невербальної поведінки і здатності адекватно використовувати її як засіб регуляції відносин у спілкуванні [6].

Дослідження різних аспектів невербальної комунікації систематично проводяться з 1950-х рр., хоча окремі значущі для даної галузі роботи з'являлися на початку ХХ ст. Першопрохідниками досліджень невербальної комунікації як відносно самостійної предметної галузі є М. Мосс, Е. Кречмер, Ф. Александер, а також творці радянської фізіологічної школи О. О. Ухтомський і М. О. Бернштейн [16]. Сучасні дослідження невербальних аспектів комунікації належать таким авторам, як Є. П. Белінська, Н. І. Горелов, В. А. Лабунська, В. П. Морозов. Виявлено соціальні (Г. М. Андрєєва, І. М. Горелов, І. М. Фейснберг), етнокультурні (Дж. Фаст, А. Піз) і біологічні (В. С. Агеєв, В. Біркенбіл, М. Л. Кнапп) джерела сигналів (знаків) невербальної комунікації та розроблена досить ефективна система аналізу їх значення [6].

Однією з основних складових всієї поведінкової взаємодії людини з людиною і з групою людей є соціально-перцептивні здібності, у структуру яких входить здатність до психологічної інтерпретації невербальної поведінки. В. А. Лабунська узагальнила та систематизувала широку область знань щодо невербальної поведінки (спілкування, комунікації), розробивши методологічну і методичну базу для даної області досліджень. Вона детально розглянула соціально-перцептивні здібності особистості, структуру, функції та розвиток в онтогенезі яких залежать від конкретної практики спілкування [6].

В рамках поставленої проблеми вивчення невербальних аспектів комунікації підлітків, схильних до інтернет-залежності, нами були розглянуті особливості соціально-перцептивних здібностей підлітків до інтерпретації невербальної поведінки, а також ступінь використання невербальних експресивних засобів комунікації в міжособистому спілкуванні даною групою підлітків.

У дослідженні ми виходили з припущення, що в умовах високої залученості підлітків у інтернет-середовище втрачають своє значення невербальні засоби комунікації, які відіграють велику роль і широко представлені в

реальному міжособистому спілкуванні. Враховуючи той факт, що даний віковий період, за допомогою провідних форм діяльності, є сензитивним для освоєння різних аспектів комунікації, закономірно припустити, що низька залученість невербальних засобів комунікації може сприяти дефіциту розвитку соціально-перцептивних умінь і навичок, ускладнювати формування відповідних знань в області невербальної комунікації, а в цілому передбачати низьку комунікативну компетентність.

Таким чином, нами була висунута робоча гіпотеза: для підлітків, схильних до інтернет-залежності, характерний низький рівень розвитку соціально-перцептивних здібностей і слабка сформованість невербально-комунікативної компетентності, зокрема, знань про форми презентації невербальних засобів комунікації, (різноманітність, гармонійність і диференційованість) а також умінь і навичок їх використання).

В ході вивчення представленої проблеми нами було проведено емпіричне дослідження специфіки невербальної комунікації схильних до інтернет-залежності підлітків.

Основний матеріал досліджень. У дослідженні взяли участь школярі загальноосвітніх шкіл м. Сімферополя. Вибірку склали учні 8-9-х класів (70 осіб). Вік учнів 14-16 років.

На першому етапі, в результаті проведення опитування на виявлення схильності до інтернет-залежності, були виділені 2 групи. У першу групу ввійшли інтернет-залежні випробувані, вони склали 33 % випробовуваних (28 осіб), 7 % яскраво виражених інтернет-адиктів (5 осіб), у другу групу – не схильні до інтернет-залежності підлітки – 60 % (42 особи).

Далі була проведена діагностика особливостей невербальної комунікації між двома групами підлітків, схильних до інтернет-залежності (експериментальна група), і не схильних до неї (контрольна група). Порівнювалися показники за шкалами методики "Експертна оцінка невербальної комунікації" А. М. Кузнецової і шкалами методики "Діагностика рівня здатності до психологічної інтерпретації невербальної поведінки" В. А. Лабунської.

Методика А. М. Кузнецової дає можливість діагностувати три параметри невербального спілкування:

I параметр: загальна оцінка невербального репертуару людини з точки зору різноманітності, гармонійності, диференційованості.

II параметр: чутливість, сензитивність людини до невербальної поведінки іншої (експерта-спостерігача) і здатність до адекватної ідентифікації.

III параметр: здатність до керування своїм невербальним репертуаром, адекватно мети і ситуації спілкування.

На рис. 1 представлені констатуючі дані по цих параметрах.

Як впливає з малюнка, по кожному параметру значення в експериментальній групі нижче, ніж у контрольній. Однак статистично достовірні відмінності встановлені тільки для першої та другої шкали ($p = 0,01$).

Нижче наведено результат впливу інтернет-залежності на вирішення соціально-перцептивних завдань: на діагностику здатності адекватно визначати якості та відносини людини на основі її пози (1), жестів (2), міміки (3) і встановлення психологічних зв'язків між елементами невербальної поведінки (4).

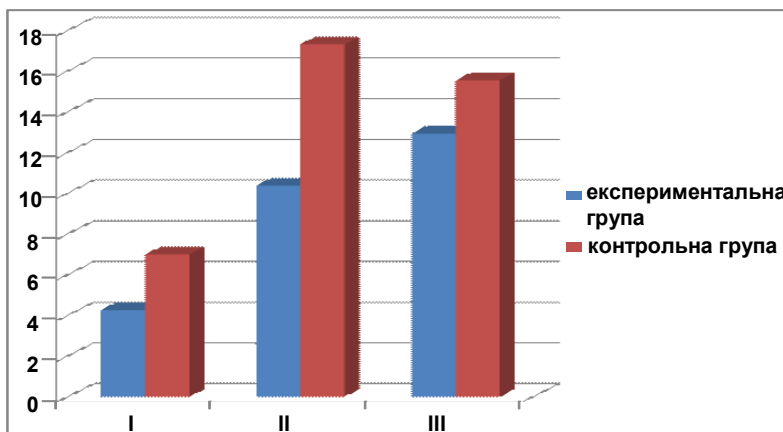

Рис. 1. Порівняльна експертна оцінка невербальної комунікації для двох груп досліджуваних: вісь ординат – значення медіан досліджуваних параметрів; вісь абсцис – структура невербальної комунікації.

Вплив інтернет-адикції на невербальну комунікацію за В. А. Лабунською

Таблиця 1

Завдання за В. А. Лабунською	χ ² - критерій Пірсона			Висновки
	χ ² эмп	χ кр.	p	
Поза	58,18	9,2	0,01	Сильний вплив
Жести	51,08	9,2	0,01	Значний вплив
Міміка	1,28	9,2	0,01	Не виявлено
Зв'язок між елементами	1,38	9,2	0,01	Не виявлено

На підставі даних рисунка і таблиці можна сказати, що висунута гіпотеза частково підтвердилася.

За допомогою спеціального опитувальника були виявлені певні аспекти невербальної комунікації підлітків, що використовуються при спілкуванні в соціальній мережі. Опитувальник включав в себе зображення найбільш часто використовуваних інтернет-мемів "ВКонтакте" (соціальна мережа), і відповідно питання, що стосуються знань і розуміння значень представлених зображень.

За результатами проведеного дослідження було визначено: 68 % респондентів знайомі з запропонованими зображеннями і знають, що вони позначають, 24 % випробовуваних не завжди точно знають їх значення, а 8 % опитаних вказали, що вперше бачать подібні зображення.

Таким чином, отримані результати свідчать про низьке диференціювання знань зображень, відсутності узагальнених понять і правильного розуміння значення кожного зображення. Виявлення знань можливості застосування мем-образів в різноманітних ситуаціях спілкування в Інтернет показало, що використання певних зображень підлітками в соціальній мережі багато в чому опосередковано індивідуальними особистісними характеристиками. Доцільним їх використання вважає 56 % опитаних, причому, лише у соціальних мережах, на різних форумах і чатах для передачі найрізноманітніших емоцій. 68 % підлітків вказують на те, що представлені зображення лише частково відповідають реальному ви-

раженню емоцій людини. Дана обставина не завжди дозволяє правильно і найбільш точно передавати свій емоційний стан співрозмовнику під час спілкування в мережі Інтернет.

Таким чином, отримані результати свідчать про високу значущість комунікативного феномена "інтернет-мем" для підлітків. Однак при цьому виявлена висока ступінь свободи інтерпретації та використання зображень в ситуаційному контексті, що, мабуть, з одного боку, пов'язано з відносною новизною даної течії, а з іншого – є способом проєкції підлітка, його внутрішнього світу, розуміння і використання даного субкультурного феномену в процесі комунікації за допомогою мережі Інтернет.

Відповідно до отриманих результатів була розроблена корекційно-розвиваюча програма, спрямована на розвиток соціально-перцептивних здібностей, підвищення комунікативної компетентності підлітків, емоційну експресію і в цілому, оптимізацію розвитку їх особистості. Основні форми корекційної роботи становили: груповий тренінг, дискусії, рольові ігри, психогімнастика, елементи танцювально-рухової терапії.

Проведення корекційно-розвиваючої програми з підлітками призвело до деякого зниження ступеня прояву інтернет-залежної поведінки та оптимізації комунікативної сфери спілкування. Зокрема, у учасників корекційно-розвивального тренінгу спостерігалось підвищення здатності до адекватного сприйняття та оцінки елементів невербальної поведінки окремої людини, групи людей, включених в комунікативний процес; здатності до встановлення психологічних зв'язків між елементами невербальної поведінки і якостями особистості, бажаннями та намірами учасників, характером міжособистісних відносин. Однак у респондентів зберігалися деякі труднощі в управлінні своїм невербальним репертуаром відповідно до мети і ситуації спілкування, складності в емоційній експресивності в спілкуванні, спонтанності поведінки, трансляції почуттів і тілесного самовираження.

Висновки. Дослідження специфіки невербального спілкування, комунікації в мережі Інтернет дозволяє припустити:

1. Для підлітків, схильних до інтернет-залежності, характерно зниження рівня сформованості соціально-перцептивних здібностей, зокрема, здатності адекватно, ефективно визначати значення, якість відношення людини на основі сприйняття невербальних повідомлень (поз, деяких жестів, мімічних і пантомімічних знаків).

2. Для підлітків, схильних до інтернет-залежності, характерний низький рівень здатності до використання власного експресивного невербального репертуару, зокрема зниження різноманітності використання невербальних засобів комунікації, їх гармонійності і диференційованості, що може бути наслідком низького рівня залученості даних підлітків у щоденну практику безпо-

середнього міжособистісного спілкування, і низькою його значущістю.

3. При загальному зниженні невербального комунікативного потенціалу та компетентності у підлітків, схильних до інтернет-залежності, спостерігаються більш виражені труднощі в реалізації експресивного плану, плану вираження, ніж складності у функціонуванні соціально-перцептивного плану невербальної комунікації. Це, мабуть, пов'язано з достатньою оснащеністю інтернет-ресурсів (фото-, відеоматеріали) можливостями для інтеріоризації внутрішнього плану розуміння та оцінки невербальної поведінки інших людей. Тоді як недостатня повсякденна практика безпосереднього спілкування може сприяти зниженню можливості щодо реалізації в дії – екстеріоризації даних знань, і перетворення їх в ефективні уміння і навички невербальної експресії внутрішнього світу підлітка в спілкуванні.

4. Мережевий феномен "інтернет-меми" стає одним із джерел специфічної (мабуть, багато в чому, компенсаторної) форми невербальної комунікації підлітків: вони актуалізують опосередковану і безпосередню активність, експресію емоційного світу особистості підлітка, сприяють проєкції їх внутрішнього світу, викликають своєрідний катарсис, наповнюючи життєвістю комунікативний процес в мережі Інтернет.

5. Проведення корекційно-розвиваючої програми мало позитивну динаміку в розвитку окремих аспектів невербальної комунікації підлітків, схильних до інтернет-залежності. Однак для більш ефективних результатів необхідна тривала і спрямована профілактична та корекційно-розвивальна програма в рамках поставленої проблеми.

Список використаних джерел:

1. Андреева Г. М. Социальная психология : Учебник для высших учебных заведений. – 5-е изд., испр. и доп. / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 365 с.
2. Арестова О. Н. Коммуникация в компьютерных сетях: психологические детерминанты и последствия / О. Н. Арестова, Л. Н. Бабанин, А. Е. Войскунский // Вестник Московского Ун-та. – 1996. – Серия 14, психология. – № 4.
3. Войскунский А. Е. Актуальные проблемы зависимости от Интернета / А. Е. Войскунский // Психологический журнал. – 2004. – Т. 25. 1.
4. Егоров А. Ю. Особенности личности подростков с интернет-зависимостью / А. Ю. Егоров, Н. А. Кузнецова, Е. В. Петрова // Вопросы психического здоровья детей и подростков. – 2005. – Т. 5. – № 2. – С. 20-27.
5. Жичкина А. Е. Самопрезентация в виртуальной коммуникации и особенности идентичности подростков-пользователей Интернета / А. Е. Жичкина, Е. П. Белинская // Труды по социологии образования. – М., 2000. – Т. 5, вып. 7.
6. Лабунская В. А. Экспрессия человека: общение и межличностное познание / В. А. Лабунская. – Ростов н/Д. : Феникс, 1999. – 608 с.
7. Леонова Л. Г. Вопросы профилактики аддиктивного поведения в подростковом возрасте : Уч.-метод. пособие под ред. Ц. П. Короленко / Л. Г. Леонова, Н. Л. Бочкарева. – Новосибирск : НМИ, 1998.
8. Фатурова В. М. Интернет-средовище як фактор психологічного розвитку комунікативного потенціалу особистості : Автореф. дис. ... канд. психол. наук. : 19.00.07 / В. М. Фатурова; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2004. – 21 с.
9. Янг К. С. Диагноз – Интернет-зависимость / К. С. Янг // Мир Интернет. – 2000. – № 2. – С. 24-29.

Надійшла до редколегії 13.02.12

С. Мустафаев

РВУЗ Крымський інженерно-педагогічний університет, Сімферополь

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НЕВЕРБАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ ПОДРОСТКОВ, СКЛОННЫХ К ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОСТИ

В статье приводятся теоретические обоснования и результаты эмпирического исследования особенностей невербальной коммуникации подростков, склонных к интернет-зависимости. Обнаружены некоторые особенности невербальной коммуникации подростков, склонных к интернет-зависимости.

Ключевые слова: интернет-зависимость, невербальное общение, подростки

S. Mustafayev

RC Crimean Engineering and Pedagogical University, Simferopol

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE NONVERBAL COMMUNICATION PECULIARITIES OF ADOLESCENTS PRONE TO INTERNET ADDICTION

The paper presents the theoretical basis and the results of empirical studies of the nonverbal communication peculiarities of adolescents prone to Internet addiction. The author revealed some features of the nonverbal communication of adolescents prone to Internet addiction.

Key words: Internet addiction, nonverbal communication, adolescents.

УДК 159.922.8; 159.923.3; 316.614

Н. Павлик, канд. психол. наук, докторант
Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир**НЕВРОТИЧНИЙ ХАРАКТЕР ЯК ФАКТОР ПОРУШЕННЯ
СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

Статтю присвячено теоретичному аналізу проблеми негативного впливу невротичного характеру особистості на її соціалізацію. Автором визначено взаємозв'язки між такими психологічними категоріями як "патохарактерологічний розвиток" і "невротичний характер", визначено їх детермінуючу функцію у порушенні процесу соціалізації особистості в юнацькому віці.

Ключові слова: невротичний характер, соціалізація, юнацький вік.

Східна мудрість говорить: високоцивілізоване суспільство виховує своїх громадян так, щоб вони змогли виправити наявні недоліки в самому суспільстві, а слабоцивілізоване суспільство виховує громадян так, щоб вони були в ньому хоча б адаптовані. У сучасному суспільстві під впливом деструктивних кризово-стресових, економічних, соціально-психологічних і духовно-моральних факторів різко зростає відсоток осіб, що страждають нервово-психічними розладами (неврозами, психосоматичними захворюваннями й ін.). З метою адаптації до соціуму в умовах загального падіння моральності особистість змушена шукати адекватні форми взаємодії з навколишнім світом. Насамперед, це стосується молоді, оскільки юність є сензитивним періодом для соціалізації. Але пристосування до морально-патогенних умов викликає особистісні девіації, які зумовлюють різні форми патохарактерологічного розвитку. Проте весь парадокс і полягає у тім, що особливості невротичного розвитку особистості не тільки не сприяють конструктивній комунікації людини з оточуючими але, навпаки, створюють додаткові психологічні проблеми, які, у свою чергу, ще більш стимулюють невротизацію особистості. Таким чином, "порочне коло" замикається. Саме цим зумовлена актуальність вивчення проблеми негативного впливу невротичного характеру на порушення процесу соціалізації особистості в юнацькому віці на процес її соціалізації.

Метою даної статті є теоретичне обґрунтування детермінуючого впливу особливостей невротичного характеру на порушення процесу соціалізації особистості. Предметом дослідження виступає невротичний характер як окремий випадок патохарактерологічного розвитку особистості в юнацькому віці.

Аналіз даної проблеми доцільно розпочати з визначення психологічних категорій "характер", "патохарактерологічний розвиток" і "невротичний характер" і встановлення взаємозв'язків між ними.

Історія психологічного вивчення особливостей характеру і його впливу на різні сфери життєдіяльності людини починається з праць Платона, Теофраста і Гіппократа. У процесі індивідуального розвитку під впливом конституціональних факторів і соціального досвіду в кожній людині формуються характерні для неї стереотипи реагування та особливості поведінки, що сприяє адаптації індивіда до соціуму й підтримки міжособистісних контактів [8].

Згідно з концепціями радянських психологів (Б. Г. Ананьєва, В. М. Мясіщева, С. Л. Рубінштейна), характер є системою ставлень особистості до світу (до самої себе, до людей до діяльності) [14]. Отже, визначимо характер як індивідуальне сполучення властивостей особистості, що виражають ставлення людини до дійсності й проявляються в його поведінці, у вчинках. Дане визначення дає ключ до розуміння структури характеру, як сукупності рис. Риси характеру – це звичні, стійкі форми відносин й реагування, які яскраво проявляються в ситуації вибору. Вони формуються в результаті багаторазового прояву у вчинках людиною своїх

ставлень. Іншими словами, звичка проявляти свої відносини тим або іншим способом визначає набір характерологічних рис. Таким чином, отримуємо систему відносин, що визначають три блоки рис характеру:

- ставлення до самого себе (скромність, самокритичність, гідність, самоповага й протилежні риси: егоцентризм, гордіня, марнославство);
- ставлення до людей визначають моральну спрямованість особистості й такі риси як альтруїзм, чуйність, довіру, повагу або замкнутість, агресивність, індивідуалізм, брутальність, егоцентризм);
- ставлення до праці визначають: працьовитість, сумлінність, відповідальне ставлення до справи, креативність, ініціативність, наполегливість, і протилежні їм риси – лінощі, несумлінність, безвідповідальність, пасивність).

Неважко помітити, що характерологічні риси є дихотомічними, тобто є або позитивними, або негативними за змістом. Їх можна класифікувати відповідно до таких підструктур особистості як моральна, вольова, емоційна й інтелектуальна сфери.

Таким чином, отримуємо групи рис характеру, що утворюють систему взаємозалежних психічних властивостей:

- духовно-моральні (совісність, чуйність, уважність, делікатність тощо);
- вольові (цілеспрямованість, самостійність, рішучість, наполегливість, сміливість, витримка, самовладання, дисциплінованість);
- емоційні (емоційність, вразливість, експресивність, запальність);
- креативно-інтелектуальні (гнучкість, глибина, швидкість мислення, креативність).

Таким чином, характер має структуру (систему або певний набір характерологічних рис і зміст (конструктивні або деструктивні риси).

Показниками гармонійності характеру є якісні характеристики, які відбивають ступінь погодженості системи характерологічних рис особистості. Серед них виділяють такі [15]: моральна вихованість, цілісність характеру (відбиває єдність і несуперечність особистості, погодженість її відносин до миру, єдність слова й справи), урівноваженість характеру (оптимальне співвідношення стриманості н активності, рівність поведінки), силу характеру (це енергія, з якої людина досягає мети, здатність до мобілізації й напруги сил при подоланні труднощів, перешкод). Зазначені властивості характеру перебувають у складному, іноді суперечливому співвідношенні. Наявність гармонійного характеру – це результат правильного виховання й самовиховання, зумовленого відповідною мотивацією.

Однак, як справедливо зауважує С. Г. Лесик, становлення особистості не завжди носить розвиваючий характер, а може здобувати патохарактерологічну форму [4]. При порушенні процесу конструктивного становлення характеру в силу певних факторів відбувається формування особистісних дисгармоній. Таким чином, у контекст аналізу проблеми вводиться поняття "патохарактерологічний розвиток", що призводить до формування дисгармонійної особистості.

Уже з давніх часів ученими описувалися різні варіанти дисгармонії стійких характерологічних рис, що визначають стиль життя й способи ставлення людини до себе й інших людей, які перешкоджають як соціальній адаптації, так і конструктивній самоактуалізації особистості. Цілеспрямоване вивчення патологічних характерів почалося з кінця XVIII ст. Ф. Пінель, Б. Раш описують людей зі зміненням, перекрученим характером. Англійська традиція представлена ім'ям Причарда, який описав "Моральне божевілля". Найбільш повно питання про патологію характеру вивчалось в Росії (С. А. Суханов, Є. К. Краснушкин, В. М. Мясіщев) і в Німеччині (Е. Кречмер, Е. Кан, К. Шнайдер, К. Леонгард). В англійських країнах вчення про психопатії розвивали Б. Карпмен, Д. Гендерсон, К. Маккорд, Х. Клеклі й ін.). У Росії вивчення основних форм особистісних характерологічних дисгармоній почалося після судової реформи 1864 р. У судово-психіатричній експертизі був застосований термін "психопатія" для характеристики відхилень психіки, при яких проявляється патологія характеру, що впливає на поведінку та учинки людини при відсутності грубих психічних порушень. Одним з перших описав типи психопатій П. Б. Ганнушкін. Він наводить опис "антисоціальних психопатів", "патологічних брехунів" й ін., визначених на підставі соціально-поведінкових характеристик. О. В. Кебриков, розвиваючи ідею П. Б. Ганнушкіна, вводить термін "патохарактерологічний розвиток", але не сподівана кончина не дозволила йому довести до кінця розробку своєї концепції [8]. Патохарактерологічний розвиток – це психогенне патологічне формування характеру й особистості в цілому, пов'язане із психотравмуючою ситуацією й неправильним вихованням [12]. Г. В. Морозов вважає, що патохарактерологічний розвиток є становленням незрілої особистості під впливом хронічних патогенних впливів негативних соціально-психологічних факторів (неправильного виховання, тривалих психотравм), що викликають патологічні реакції [9].

На думку В. В. Ковальова, існує два основних психогенних механізми патохарактерологічного розвитку: закріплення особистісних реакцій (протесту, відмови, імітації), що виникли у відповідь на психотравмуючі впливи, і пряме стимулювання неправильним вихованням тих або інших деструктивних рис характеру (збудливості, нестриманості, тривожності). У процесі закріплення відхилень характеру поступово складається певне їхнє сполучення, що умовно можна назвати "патохарактерологічним синдромом". Наприклад, розвиток невротичних рис істеричної особистості (егоцентризму, марнославства, вибуховості) сприяє обстановка обожнювання й замилювання, виконання усіх бажань і примх дитини. Надмірна опіка сприяє підвищеній боязкості, сором'язливості, уразливості [3]. А. Ворошилов говорить про те, що патохарактерологічна особистість розвивається й тоді, коли дитяча психіка запам'ятовує жахи життя своїх батьків: пияцтво, бійки, лайки, відсутність моральних принципів, коли діти тривалий час перебувають у психотравмуючих умовах або в атмосфері суворої байдужості, відсутності турботи, тепла. Тому навіть у зовні благополучних родинах з високим рівнем матеріального стану при відсутності доброти й любові зростає кількість дітей з дефектами характеру [1].

Підставою попереднього й одночасно результатом наступного патохарактерологічного розвитку виступає психопатія – аномалія характеру, що проявляється дисгармонією особистості, патологічними рисами, порушеннями емоційної й вольової сфер, що призводить до порушення адаптації особистості в суспільстві. Дисгармонійність, невірноваженість особистості визначає

особливості психічної діяльності, інтелект при цьому істотно не страждає [13].

При психопатіях, як правило, виникає закріплення функціональних психологічних перекручень, які на думку О. В. Кербікова, можуть бути або вродженими, або набутими й закріпитися протягом життя.

К. Шнайдер пов'язує категорію "психопатія" з поняттям "страждання", оскільки від дисгармонії свого характеру страждає як сама людина, так і навколишнє суспільство. Відповідно до концепції К. Шнайдера, щирісердечні страждання властиві й самої психопатичній (зокрема, невротичній) особистості унаслідок її підвищеної тривожності, нервово-психічної нестійкості, так і оточуючих психопатичного індивіда людей (унаслідок аморального відношення до них) [17]. Звідси витікає, що, показником патохарактерологічного розвитку особистості є дефектність моральної сфери. Ознаками психопатії виступають: їх тотальність, відносна стабільність патологічних рис характеру, а також виразність цих рис до ступеня, що порушує соціальну адаптацію. А. Є. Лічко вважає, що патохарактерологічний розвиток відбувається на базі акцентуованого характеру [5].

Дисгармонійність рис характеру приводить до того, що змінюється вся структура психічної діяльності людини. У виборі своїх учинків вона керується не реалістичними мотивами, а істотно зміненними мотивами психопатичної самоактуалізації, якими є: егоцентризм, прага визнання, завищена самооцінка, тенденція до домінування й володарювання, упертість, уразливість, нетерпимість, схильність до пошуків приводів для розрядки афективної напруги. Переоцінка своїх реальних можливостей призводить до того, що людина ставить собі завдання, що відповідають ілюзорній самооцінці, яка перевищує реальні можливості особистості. Найважливіший мотиваційний механізм тут – прагнення до мініпулювання навколишніми й контролю над ними. Люди з оточення розглядаються лише як засоби до досягнення цілей. Зрозуміло, що така особистість, особливо в юнацькому віці, буде мати проблеми соціалізації в суспільстві.

Згодом термін "психопатія" втратила свій клінічний зміст. Тому К. Шнайдер запропонував знайти цьому терміну належну заміну. Такий новий термін був запропонований в Американській класифікації психічних хвороб DSM-III як "Розлад особистості – якісні порушення в соціальних взаємодіях і стереотипах спілкування, що проявляються при функціонуванні індивідуума в будь-якій ситуації" [7, с. 116]. Сучасні класифікації виходять із того, що основними факторами формування особистісних дисгармоній характеру виступають девіації моральної, емоційної й вольової сфер. Несформованість моральної сфери, проявляється в нечутливості до моральних аспектів, несформованості моральних відносин, слабості моральної саморегуляції, нездатності до несення відповідальності, до здійснення морального вибору, до прояву духовних почуттів – жалю, турботи про оточуючих, що є передумовою порушення відносин людини зі світом і відповідно перешкоджає соціалізації. Емоційні прояви можуть мати амбівалентну енергетичну спрямованість: в одних випадках це активні, стеничні емоції, в інших – їх енергетичний заряд знижений, емоції пасивні, астеничні. Вольові розлади пов'язані з нестійкістю інтересів і прихильностей, частою зміною захоплень, слабовіллям [10]. Ці порушення при розладах особистості первинні, а усі інші особливості психіки пов'язані з моральними, емоційними й вольовими порушеннями.

П. Б. Ганнушкін визначає типи психопатичних особистостей. Поряд з типами, виділеними на підставі психологічних особливостей (нестійкі, астеничні, істероїдні,

циклоїдні), які при впливі тривалих стресфакторів йдуть по шляху невротизації, у класифікації П. Б. Ганнушкіна є групи конституціональних психопатій (шизоїди, циклоїди, епілептоїди, параноїки), що при подальшому патохарактерологічному розвитку набувають ознак психотичного рівня (наприклад, посилення шизоїдних рис може "дорозвинути" до межового стану між психічним здоров'ям і психозом). Насмілюся зробити висновок: у випадку невротичного характеру ми маємо справу з девіаціями переважно емоційної й вольової сфер, а при конституціональних психопатіях (умовно назвемо "психопатичний характер") страждає, насамперед, моральна сфера. Тому Р. Міллер висунув диференційно-діагностичну ознаку між неврозом і психопатією саме за моральним критерієм: "якщо у хворого є совість і почуття провини, то це невроз, у психопата немає совісті й почуття провини, у найкращому разі – тільки почуття незручності від тих або інших проявів психопатичного характеру" [6, с. 36].

Підсумуємо сказане: основою характерологічних дисгармоній є певний тип розладу особистості (психопатія), що буває як вродженим, так і набутим. Д. С. Мелехов відзначає, що при психічному захворюванні особистість проходить ряд рівнів – від дисгармонії, декоординації її структурних частин (акцентуація, невроз) до їхнього розпаду, дезінтеграції, деградації (психоз) [6, с. 30]. Іншими словами, невротичний характер має перекручування у своїй структурі, які перешкоджають повноцінній соціалізації особистості.

Категорія "невротичний характер" зародилася в руслі психоаналізу й розглядалася у зв'язку з порушенням процесу конструктивної соціалізації людини. Так, А. Адлер вважає, що невротичні прагнення ведуть до розширення границь особистості й до зіткнення із труднощами зовнішнього світу, у відносинах людей часто вражає "невротична зчіпка" любовних потягів з різноманітними труднощами, що є показником порушеної соціальної адаптованості людини [10].

Для К. Хорні переконання, що характер є ґрунтом для розвитку неврозу, було аксіомою. Невротичні риси характеру формуються з дитинства у зв'язку з "базальною тривожністю" і служать для її компенсації. К. Хорні розглядає види невротичних потреб: у любові й прихильності, невротичних почуттів провини й страждання, роль суперництва й тривоги в породженні невротичних рис характеру. Говорячи про невротичну особистість, вона має на увазі, що базисні подібності невротичних характерів викликаються труднощами, що існують у західній культурі. На її думку, невротичність особистості полягає в тім, чи збігається образ її життя із прийнятими соціальними зразками поведінки. Вона описала три основних типи невротичних схильностей: "рух від людей", "рух проти людей" й "рух до людей" [16]. Із цього можна зробити висновок, що невротичний характер і порушення соціалізації особистості взаємообумовлюють і підсилюють один одного.

Досить довго невроз і психоз були критеріями розходження між людьми по ступені важкості психічних порушень. Поступово в психоаналізі виникло розмежування між поняттями "симптоматичний невроз" і "невроз характеру" [10].

М. П. Папуш вводить два основних критерії для розрізнення невротичних симптомів і невротичних рис характеру: це системність та еґо-синтонність [11].

Системність – це система симптомів, у якій кожен симптом пов'язаний з іншими, підтримує їх, всі симптоми становлять єдине ціле.

Еґо-синтонність означає, що людина приймає риси свого невротичного характеру, "згодна" з ними, ста-

виться до них поблажливо. У випадку невротичних симптомів, вона не приймає їх у свою особистість і ставить до них критично.

Таким чином, риси невротичного характеру – це система невротичних симптомів, прийнятих людиною як риси власної особистості.

Невротичний характер як розлад особистості стає настільки стійким, що під його впливом відбувається перебудова всієї особистості, у т. ч. й системи її цінностей. Власникові невротичного характеру його поведінка уявляється нормальною, тому що він співвідносить її з образом, у якому вже є патологія [10]. Люди з невротичними рисами характеру примхливі, емоційно нестабільні й дратівливі, нещасливі. А. Ворошилов вважає, що в невротичній особистості патологічна самоактуалізація виражається в збереженні звичного стереотипу дій, у відході від перенапруг і стресів, небажаних контактів. При зіткненні з оточуючими в силу своєї чутливості, низької толерантності до стресу ці люди не отримують позитивного підкріплення, відчувають себе скривдженими [1].

Отже, говорячи про причинно-наслідкову закономірність між невротичним характером і соціалізацією особистості, як й у випадку розгляду питання про те, що первинно – психопатія або патохарактерологічний розвиток, – ми знову повертаємося до ідеї "порочного кола": соціальна дезадаптація сприяє формуванню невротичного характеру, який, у свою чергу, ще більш порушує соціалізацію особистості. Іншими словами, невротичний характер виступає одночасно причиною й наслідком порушення соціалізації особистості.

М. П. Папуш намагається пояснити психологічний механізм даної закономірності таким чином: невротичний характер перебуває на поверхні особистості (це своєрідна "периферія особистості" за допомогою якої людина взаємодіє зі світом). Майже всі люди наближені один до одного своїми невротичними характерами. Тому міжособистісні взаємодії є взаємодією невротичних характерів, які пом'якшені соціальними нормами, установками, дисципліною. Деяка частина взаємодій соціально контролюється, і тільки в області близьких міжособистісних відносин людина проявляє себе справжньою невротичною особистістю. Невротична особистість, як правило, не рефлексує своїх невротичних рис характеру, тому їй відносини із соціумом відрізняються вираженою дисгармонійністю (еґоцентризмом, непослідовністю, імпульсивністю). Наявність невротичного характеру протистоїть бажанню особистості розвиватися, заважає працювати над собою [11].

Г. І. Гурджієв формування невротичного характеру представляє такою схемою: людина як система позитивних задатків має потребу в опосередкованні для того, щоб взаємодіяти з культурно-соціальним середовищем. Такою опосередкованою системою є виховання – введення дитини в контекст культури (соціалізація), що дозволяє їй адекватно поводитися в різних ситуаціях. Виховання може бути двох видів. В одному випадку соціокультурні норми конструктивно погоджують моральні задатки дитини й фактори зовнішнього середовища (при правильному розвитку особистість стає здатною до екзистенціального вибору своєї поведінки). Але в сучасному соціумі так буває рідко, оскільки вихователі самі не є морально здоровими. Тому невротичні характери відбуваються в самому процесі виховання: моральні відхилення вихователя виявляється активним імпульсом, психіка дитини являє собою пасивний об'єкт, а соціокультурне середовище створює узгодження між ними. У результаті формується невротичний характер дитини, що служить не узгодженню особистості із середовищем, а самопідтримці невротичної реальності [2].

Така ситуація створює індивідів, що задовольняють лише зовнішнім соціальним вимогам. Про це пише М. Фельденкрайз: "Сучасний соціум служить не максимальному розвитку особистості, а відтворенню людей-механізмів, необхідних для підтримки цього соціуму" [11]. Коли моральні запити особистості погоджені із соціокультурним середовищем, формується психологічно здорова особистість, а якщо "виховане его" ігнорує запити духовно-моральної сутності, то ми маємо невротичні риси, які поєднуються навколо головної риси в систему невротичного характеру [2]. Звідси висновок: соціалізація в сучасному суспільстві стимулює невротизацію особистості.

Духовними засобами психокорекції невротичного характеру є духовно-моральна самоактуалізація: відновлення й пробудження совісті, осмислення того, що є духовно-моральний ідеал, що є Бог.

Відповідно до концепції Папуша, для психокорекції невротичного характеру особистості крім сильної мотивації особистісного розвитку потрібна рішучість, що береться з особистісної сили. Тому не можна дозволяти собі бути особистісно слабким. Д. Є. Мелехов вважає, що змінювати свій характер можна тільки тривалою роботою над собою, за допомогою системи аскетичних прийомів, що впливають як на психіку, так і на соматіку [6, с. 25-29]. А. Ворошилов порушує питання про доцільність психокорекції невротичного характеру особистості у лоні православної Церкви, оскільки людина покликана до прагнення духовної повноти. Ризик формування агресивного життєвого стилю в підлітків залишається високим доти, доки вони мають вільний доступ до маргінальної культури насильства. Проблема може бути вирішеною шляхом поєднання зусиль Церкви й професійних психологів, психотерапевтів і психіатрів.

Програма з психокорекції невротичного характеру має містити як індивідуальну так і групову роботу, особливо місце повинна посісти логотерапія.

Висновки.

Характер – це структура стійких психологічних властивостей, які детермінуються системою ставлень особистості до себе, до людей, до ситуацій, до справи й визначають особливості її поведінки. Цілісність характеру визначається узгодженістю моральних, емоційних, вольових і креативно-інтелектуальних рис. Характер відіграє важливу роль психологічної передумови й одночасно результатом особистісного розвитку.

Невротичні риси характеру перешкоджають повноцінній соціалізації особистості в суспільстві. Невротичний характер і порушення соціалізації особистості в юнацькому віці взаємообумовлюють і підсилюють один одне.

Н. Павлик, канд. психол. наук, докторант
Житомирский государственный университет имени Ивана Франка, Житомир

НЕВРОТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР КАК ФАКТОР НАРУШЕНИЯ СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ В ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

Статья посвящена теоретическому анализу проблемы негативного влияния невротического характера личности на ее социализацию. Автором определены взаимосвязи между такими психологическими категориями как «патохарактерологическое развитие» и «невротический характер», определена их детерминирующая функция в нарушении процесса социализации личности в юношеском возрасте.
Ключевые слова: невротический характер, социализация, юношеский возраст.

V. Pavlik, PhD
Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr

NEUROTIC CHARACTER AS A FACTOR OF VIOLATION OF SOCIALIZATION IN THE YOUTH AGE

The article is devoted to theoretical analysis of a problem of negative influence neurotic character on the process of personal socialisation. The author establishes interrelations between such psychological categories as "patoharakterologic development" and "neurotic character". There were established their determining function in infringement of process of personal socialisation of youth personality.

Key words: neurotic character, socialization, adolescence

Основним характерологічним фактором соціалізації є фактор духовно-моральної саморегуляції особистості, що містить моральний (емпатія, совісність, чесність, альтруїстичність, доброзичливість) і емоційно-вольовий (організованість, самоконтроль, відповідальність) компоненти.

Духовно-моральна самоактуалізація сприяє психокорекції невротичного характеру й розвитку моральних ставлень особистості до людей, що є основою конструктивної соціалізації в юнацькому віці.

Список використаних джерел

1. Ворошилов А. Формирование личности и коррекция трудных детей в лоне православной Церкви / А. Ворошилов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kds.eparhia.ru/www/script/ps18_12_68589236111.html
2. Гурджиев Г. И. Вестник грядущего добра / Г. И. Гурджиев. – СПб. : Изд. Чернышева, 1993. – 125 с.
3. Ковалев В. В. Патохарактерологическое формирование личности / В. В. Ковалев // Пособие по психиатрии. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.medicus.ru/psychiatry/spec/?cont=nozarticle&art_id=3836
4. Лесик С. Г. Психологические особенности патохарактерологического изменения личности учителя в процессе профессиональной деятельности / С. Г. Лесик. – Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Калуга, 2002. – 22 с.
5. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. – Л. : Медицина, 1983. – 208 с.
6. Мелехов Д. Е. Психиатрия и проблемы духовной жизни / Д. Е. Мелехов // Психиатрия и актуальные проблемы духовной жизни. – М. : Свято-Филаретовская высшая православно-христианская школа, 2003. – С. 12-61.
7. Лексиконы психиатрии ВОЗ : Пер. с англ. / Под общ. ред. В. Б. Позняка. – К. : Сфера, 2001. – 390 с.
8. Михайлов А. Из истории характера / А. Михайлов // Человек и культура: Индивидуальность в истории культуры. – Г., 1990. – С. 43-72.
9. Морозов Г. В. Психогенные патологические формирования личности / Г. В. Морозов. Руководство по психиатрии // Пособие по психиатрии. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.medicus.ru/psychiatry/spec/?cont=article&art_id=2461&toprint=
10. Невроз. Психоз. Пограничное расстройство. Невротический характер. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.neurosis.psy4.ru/neurchar.htm>
11. Папуш М. П. Становление и развитие личности. Концепция невротического характера. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://papush.ru/index.php/personality-structure/194-2009-04-22-08-31-43>
12. Психиатрия детского возраста // Пособие по психиатрии. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://narko-zavisimost.narod.ru/patoharakterologicheskii_tip_deviantnogo_povedeniya/
13. Психопатии. Патохарактерологическое развитие личности / Медкурс // Информационный сервер. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.medkurs.ru/psychiatry/aperiodicities_maturity/section2756/17577.html
14. Психология личности в работах отечественных психологов / Сост. Л. В. Куликов. – СПб. : Питер, 2000. – 480 с.
15. Структура характера. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://spb-tei.ru/2005/08/17/struktura-kharaktera..html>
16. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ / К. Хорни; Пер. с англ. В. В. Старовойтова, общ. ред. Г. В. Бурменской. – М. : Прогресс, 1993. – 478 с.
17. Шнайдер К. Клиническая психопатология / К. Шнайдер. – К. : Сфера, 1999. – 236 с.

Надійшла до редколегії 31.01.12

УДК 159.972; 316.614

Т. Ревука, асп., Е. Крайніков, канд. психол. наук, доц.
С. Прокопович, канд. мед. наук, доц
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ОСОБЛИВОСТІ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСІБ, ХВОРИХ НА ПСИХІЧНІ РОЗЛАДИ

У статті піднімається проблема актуальності розробки та впровадження методів ресоціалізації та реабілітації осіб, хворих на різноманітні психічні розлади. Акцентується увага на необхідності застосування реабілітаційних заходів, що виступає важливою умовою успішного соціального функціонування хворих.

Ключові слова: психічні розлади, реабілітація, ресоціалізація.

Питання розробки та застосування на практиці комплексної системи реабілітаційних заходів на сьогоднішній день є більш ніж просто актуальним. Кількість публікацій, що присвячені її різноманітним аспектам, величезна, але в той же час проблема залишається не до кінця розробленою, не систематизованою, та, як наслідок, досі немає тих позитивних результатів, на які можна було б очікувати.

Перш за все слід зазначити, що концепція реабілітації хворих та інвалідів спочатку виходила з ідеї т. зв. фізичної медицини (F. Krusen, С. Б. Семічов), далі вона була доповнена положеннями соціальної гігієни, психології, педагогіки, соціології та інших дисциплін. Наведемо декілька визначень реабілітації: "Розвиток або поліпшення тих здібностей хворого, які можуть бути використані для його успішної соціальної та трудової діяльності за межами лікарні" (G. Fidler, J. Fidler); "Відновлення хворого як людини (особистості) і як члена суспільства" (H. Gastager); "Спеціальне поле медичної та соціальної активності" (P. Berner, J. Bruck); "Спроба включення неповноцінного індивідуума в соціальне середовище, в якому виявиться можливим оптимальне застосування його залишкових можливостей" (D. Goldberg) [8].

Найбільш всеохоплюючим та послідовним, на нашу думку, є таке визначення: психіатрична реабілітація – система скоординованих соціальних, психологічних, педагогічних та медичних дій, яка робить можливим незалежне існування, соціальну регенерацію та адаптацію психіатричних хворих [11].

Слово "психіатрична" було обрано рядом авторів для визначення причини зниження функціонування – мішені реабілітації. Це не означає, що певні заходи мають проводитися лише психіатром або із застосуванням психіатричних методів лікування. Термін "реабілітація" означає націленість підходу, спрямованого на поліпшення функціонування в умовах особливого оточення. Не дивлячись на те, що в реабілітації осіб з психічними розладами використовується велика кількість різних технологій та організацій (наприклад, тренінг соціальних навичок, спеціальні клуби та ін.), вся реабілітаційна сфера сповідує одну єдину спільну ідеологію [5].

Концепція реабілітації включає в себе і лікування, і пристосування до життя та праці після хвороби, і таке широке поняття як профілактика. Саме вона є невід'ємною складовою реабілітаційного процесу [4, 10]. В залежності від стану здоров'я, наявності факторів ризику чи захворювання вираженої патології, розглядають три її види: первинну, вторинну та третинну. Первинна профілактика включає в себе систему заходів попередження, виникнення і впливу факторів ризику розвитку захворювань (напр., вакцинація, раціональний режим праці і відпочинку, раціональне якісне харчування, фізична активність тощо). До первинної профілактики відносять також соціально-економічні заходи держави по оздоровленню, способу життя, охорони навколишнього середовища, вихованню тощо. Вторинна профілактика містить в собі комплекс заходів щодо усунення виражених факторів ризику, що за певних умов (перенапруга, адаптаційний зрив) можуть привести до виник-

нення (загострення або рецидиву) захворювання. Найбільш ефективним заходом вторинної профілактики є диспансеризація як комплексний метод раннього виявлення захворювання, динамічного спостереження, що спрямований на лікування, раціональне послідовне оздоровлення. Третинна профілактика виступає як комплекс заходів щодо реабілітації хворих, що втратили можливість повноцінної життєдіяльності. Головними цілями третинної профілактики виступають соціальна (формування впевненості у власній соціальній придатності), трудова (можливість відновлення трудових навичок), психологічна (відновлення поведінкової активності особистості) та медична (відновлення функцій органів і систем) реабілітація [14].

Саме третинна профілактика спрямована на попередження формування негативних наслідків при психічних розладах (напр., формування дефекту або процес інвалідизації). Її успіх буде залежати від того, наскільки адекватно будуть враховані функції та здібності, що збереглися в особи з психічним розладом, а також особистісні особливості та ставлення до хвороби [1; 4].

Процес реабілітації психічно хворих осіб має свої певні особливості, які відрізняють її від реабілітації, наприклад, при алко- і наркозалежностях або від реабілітації при серцево-судинних захворюваннях. Ці особливості пов'язані в першу чергу з тим, що саме при психічних захворюваннях відбуваються серйозні порушення соціальних зв'язків та стосунків. Тому реабілітація психічно хворих є, перш за все, їх ресоціалізацією, яка має на меті відновлення (збереження) індивідуальної та суспільної цінності хворих, їхнього особистісного і соціального статусу (М. М. Кабанов).

Особистість хворого, його соціальні зв'язки страждають з самого початку психічного захворювання, – саме особистість, а не тільки окремі функції (мислення, пам'ять, увага тощо), на порушення яких вже вториннохворий може дати і, як правило, дає реакцію. Зняття або корекція особистісної реакції відбуваються в залежності від успіху "основного" комплексу заходів, спрямованого на відновлення або компенсацію порушених функцій.

Розрізняють два рівня компенсації дефекту: високий рівень (активне подолання дефекту) і низький рівень (приспособлення до дефекту). Рівень компенсації залежить не тільки від самого фізичного дефекту, але й від особливостей особистості хворого, від ефективності психотерапевтичної роботи з ним, вміння психолога встановлювати контакт із хворим і допомагати йому в створенні нової життєвої домінанті [13].

Важливим принципом реабілітаційних заходів є включення самого хворого в лікувально-відновний процес, залучення його як можна більше до співучасті у відновленні тих чи інших порушених функцій (напр., пам'яті або уваги) або соціальних зв'язків: трудових, сімейних тощо. Цей принцип реабілітації психічно хворих можна назвати принципом партнерства: ресоціалізація хворого без його активної участі неможлива.

Другий принцип реабілітації психічно хворих – принцип багатосторонності (різноплановості) зусиль (дій

та заходів) щодо реалізації реабілітаційної програми. Він полягає в розумінні реабілітації як складного процесу, що об'єднує зусилля психолога і пацієнта, і спрямованого на різні сфери "психосоціального функціонування" пацієнта. У клінічній практиці вміння направляти систему взаємин в потрібному для реабілітаційних цілей напрямку становить важливе медико-психологічне та одночасно лікувально-відновлювальне завдання. Особистість формується в соціальному спілкуванні, аспекти якого різноманітні і не можуть бути зведені тільки до соціально-трудова реабілітації. Ставлення до себе, своїх вчинків, своєї хвороби, рідних, близьких, своєї кваліфікації та освіти, дозвілля, культурних цінностей, цінностей взагалі і їхня корекція посідають важливе місце в процесі соціалізації і ресоціалізації. Можна сказати, що вміння лікаря (психолога, середнього медичного персоналу) перебудувати систему установок в нові соціально значимі ціннісні орієнтації – найбільш раціональний шлях спрямованості реабілітаційних впливів, який включає можливість усунення емоційних перенавантажень (К. К. Платонов, М. М. Кабанов, С. В. Дніпровська) [8].

Третім принципом реабілітації є принцип єдності психосоціальних і біологічних методів дії. Реабілітація є не тільки соціальною, але і клінічною проблемою, яка вимагає для свого успішного вирішення розуміння як психологічної, так і фізіологічної і патофізіологічної її основи. Не завжди легко провести чітку межу між профілактикою і лікуванням, тим більше важко провести її між лікуванням та реабілітацією. Успіх будь реабілітаційної програми залежить від врахування як клініко-біологічних, так і психосоціальних факторів. Вже давно ні в кого не викликає сумніву, що всі психічні захворювання пов'язані в своєму розвитку з трьома категоріями факторів: клініко-біологічними, особистісними та середовищними.

Четвертий принцип реабілітації можна назвати принципом складності докладених зусиль, здійснюваних дій і заходів. Психосоціальні дії (психотерапевтичні, трудотерапевтичні і т.і.) необхідно призначати в певних дозах, що, як правило, наростають з поступовим переходом від одного реабілітаційної дії до іншої, від однієї форми організації до іншої [1, 5, 8].

Відповідно до вищезазначених принципів виділяють три послідовні етапи реабілітації психічно хворих. Перший названий етапом відновлювальної терапії, другий – етапом реадптації, і третій – етапом реабілітації.

Перший етап – відновлювальна терапія – є початковим етапом складного процесу реабілітації. Головним завданням виступає усунення або пом'якшення проявів хвороби, запобігання формування психічного дефекту, явищ т. зв. шпиталізму, інвалідизації пацієнта. У цьому полягає профілактична спрямованість заходів, які проводяться на першому етапі. Етап відновлювальної терапії характеризується поєднанням медикаментозної терапії з різноманітними психосоціальними інтервенціями.

Завданням другого етапу реабілітації, який має назву реадптації, виступає пристосування хворого до умов зовнішнього середовища, відновлення адаптації, що означає підвищення мотивації пацієнта до праці, до активного способу життя, активних міжособистісних відносин тощо. На цьому етапі переважають психосоціальні інтервенції, серед яких на перше місце висувається стимуляція соціальної активності хворих різними методами. Психотерапевтично орієнтована робота проводиться не тільки з хворими, але і з їх родичами. Медикаментозне лікування на етапі реадптації обмежується, як правило, підтримуючим лікуванням. В деякій мірі цей етап в системі реабілітації відповідає в нейрофізіологічному аспекті рівню функціональної ком-

пенсації, який описував Е. С. Бейн при реабілітації хворих, які перенесли інсульт.

Третій етап реабілітації – реабілітація у власному (прямому) значенні цього слова. Можливе більш повне відновлення в правах, відновлення індивідуальної і суспільної цінності хворого, відновлення відносин з навколишньою дійсністю, які раніше мали місце, – все це складає основний зміст цього етапу. Дуже важкою і в той же час досить важливою справою, яка сприяє успіху реабілітації, є організація правильного ставлення до хворих з боку оточення в родині, з друзями, на роботі. Не менш важливе значення в цьому періоді надається груповій роботі з хворими, що містить елементи "підтримуючої" психотерапії, терапії зайнятості, тренінги [1].

Реабілітація, як динамічна система, спрямована на досягнення певної мети особливим методом, головна суть якого полягає в опосередкуванні через особистість хворого лікувально-відновних впливів і заходів – не тільки медикаментозної терапії, а й психологічних, а також соціальних факторів у процесі саногенезу. За допомогою методів психосоціальної реабілітації досягається більш швидке і ефективне лікування пацієнтів, які перенесли психотичний епізод, повернення їх у суспільство, підвищення рівня якості їхнього життя.

Психотерапія виступає важливим та невід'ємним засобом в процесі реабілітації. При цьому її мішенню, на відміну від біологічних методів лікування, як зазначає В. М. Мясичев, є не сам патологічний процес (хоча його залежність від емоційних факторів та діяльності людини безперечна), а особистість пацієнта та система її ставлень до дійсності. Психотерапія сприяє пом'якшенню проявів захворювання та його перебігу, розширенню можливостей надання кваліфікованої допомоги пацієнтам [8].

Питання про співвідношення індивідуальної та групової психотерапії при проведенні реабілітації залежить від інтенсивності та якості самої організації роботи. Індивідуальна робота з хворим важлива для виявлення нею основної внутрішньої та міжособистісної проблематики, формування мотивації до ефективної участі в групових заняттях, корекції реакцій на ситуації групової взаємодії. Групова психотерапія може розглядатися як найбільш адекватний метод реабілітації (ресоціалізації) хворих не тільки невротиками, але й психозами. В умовах групи досягається більш глибока перебудова найважливіших властивостей особистості, до яких належать усвідомленість, соціальність та самостійність. Групова психотерапія сприяє відновленню системи відношень хворих з мікросоціальним оточенням, приведенню ціннісних орієнтацій у відповідності з образом життя, тобто рішенням тих першочергових задач, без яких неможливо соціальне функціонування пацієнта. Можна виділити два види групових методів психотерапії та соціотерапії в реабілітації: 1) терапевтичні втручання, що направлені на соціальну поведінку хворого, його комунікабельність, здатність до самореалізації, вирішенню психологічних та подоланню соціальних конфліктів (вони поєднують такі групи: розмовні, проблемні дискусії, психомоторні, комунікативні, арт- і музичну терапії, а також сімейну психотерапію); 2) оптимальна організація соціальної структури колективу пацієнтів, що має в своїй основі т. зв. середовищні групи (рада та збори хворих, функціональні групи, колективні екскурсії, клуб пацієнтів та ін.).

В даний час встановилася стійка тенденція розглядати проблеми психічного захворювання та психіатричної інвалідизації в контексті найближчого оточення пацієнта. Сім'я є найбільш значущим джерелом підтримки в досягненні успішного соціального пристосування і ефективного функціонування хворого. Сімейна психотерапія допомагає пацієнтові і його близьким родичам зрозуміти точку зору

один одного. Вона, охоплюючи, як правило, роботу з самим хворим, його батьками, сестрами і братами, чоловіком чи дружиною, дітьми, може бути використана як для мобілізації сімейної допомоги хворому, так і для підтримки членів сім'ї, які перебувають у важкому душевному стані. Існують різні рівні сімейної терапії, від однієї-двох бесід до регулярно організованих зустрічей. У межах сімейної терапії на ранньому етапі хвороби зусилля концентруються на проблемних моментах у взаєминах між членами родини, тому що "нездорові" відносини можуть вплинути на хворого і навіть викликати погіршення його стану. При цьому на найближчих родичів покладається велика відповідальність, оскільки в їх руках опиняється можливість суттєво допомогти хворому, поліпшивши якість життя як його самого, так і всіх оточуючих його людей [1, 5, 13].

Згідно з визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, психосоціальна реабілітація дає можливість людям зі слабким здоров'ям або особам, що отримали інвалідність у результаті психічних розладів, досягти свого оптимального рівня незалежного функціонування у суспільстві. До цього визначення слід додати, що це постійний, безперервний процес, який об'єднує комплекс медичних, психологічних, педагогічних, соціально-економічних та професійних заходів.

В залежності від стадії розвитку, типу перебігу та форми психічного захворювання змінюється співвідношення сомато-біологічних та індивідуально-психологічних факторів у формуванні картини захворювання. В різному ступені страждають здібності хворого до самореалізації та до встановлення адекватних міжособистісних відношень. Відповідно цьому повинно змінюватися не тільки місце психосоціальних методів в структурі реабілітації, але й самі методи.

Заходи з психосоціальної реабілітації змінюються залежно від потреб пацієнтів, місця, де відбувається реабілітаційний вплив (суспільство чи медичний заклад), а також від культурних та соціально-економічних умов держави, де проживають хворі. Основу таких заходів, як правило, складають:

- трудова реабілітація;
- працевлаштування;
- професійна підготовка та перепідготовка;
- соціальна підтримка;
- освіта;
- психіатрична та психологічна просвіта (навчання тому, як справлятися з симптомами, підвищення загального психологічно-культурного рівня, набуття навичок відновлення та збереження психічного здоров'я);
- набуття та відновлення навичок спілкування;
- набуття навичок незалежного життя;
- реалізація духовних потреб, інтересів та організація дозвілля.

Вищенаведений перелік заходів свідчить, що психосоціальна реабілітація – це процес комплексний і спрямований на відновлення та розвиток різних сфер життєдіяльності людини.

Існує багато моделей психосоціальної реабілітації та поглядів на методи її проведення. Однак всі вчені та практики сходяться на думці, що результатом реабілітаційних заходів повинна бути реінтеграція психічно хворої особи у суспільство. При цьому самі пацієнти повинні відчувати себе не менш повноцінними членами суспільства, ніж інші громадяни. Отже, метою реабілітації є на сам перед поліпшення якості життя та соціального функціонування людей з психічними розладами через подолання ними соціальної відчуженості, а також підвищення активної життєвої та соціальної позиції [4].

Будь-які реабілітаційні заходи мусять відповідати таким задачам:

- зменшення проявів психопатологічних симптомів за допомогою лікарських препаратів, психотерапевтичних методів лікування та психосоціального впливу;

- підвищення соціальної компетентності психічнохворих шляхом розвитку навичок спілкування, трудової діяльності, вміння долати стреси;

- зменшення дискримінації та стигми;

- підтримка сімей, в яких є хворі з психічними розладами;

- створення та збереження довготривалої соціальної підтримки, задоволення базових потреб психічнохворих осіб, до яких належать забезпечення житлом, працевлаштування, організація дозвілля;

- підвищення автономії психічнохворих, покращення їх самодостатності та самозахисту.

На сьогоднішній день в нашій країні в межах реабілітації психічнохворих досить успішно працює Центр медико-соціальної реабілітації (ЦМСР) на базі Київської міської клінічної психіатричної лікарні № 1. Клієнтами Центру є пацієнти, які направляються лікарями-психіатрами амбулаторної служби, а також пацієнти стаціонарних відділень лікарні.

Метою роботи з клієнтами в реабілітаційній програмі є формування вміння підтримувати стан якісної клінічної ремісії. Досягнення цього завдання проходить у кілька етапів, які включають побудову відносин між клієнтом та психологом на високому рівні довіри, встановлення та підтримання терапевтичної зв'язку на першому етапі. Надалі ведеться робота, спрямована на усвідомлення захворювання і необхідності підтримуючого лікування. Це найбільш важливі аспекти реабілітації, оскільки саме вони забезпечують можливість домогтися стану якісної ремісії, відповідно зменшуючи кількість шпиталізацій і адаптацію в соціумі.

На наступному етапі, з урахуванням потреб і можливостей клієнтів, проводиться робота з пошуку можливостей для трудової зайнятості або навчання, а також консультативний супровід після працевлаштування або вступу на навчання.

На всіх етапах реабілітації пацієнтів здійснюється психоедукативна і психотерапевтична робота з оточенням хворого, його родичами, друзями, сусідами, спрямована на оптимізацію взаємовідносин та залучення до лікувально-реабілітаційний процес.

Загалом в Центрі застосовують різноманітні форми роботи з пацієнтами, такі як:

- терапія зайнятості – постає невід'ємною частиною реабілітаційного процесу та виконує такі завдання: терапевтичну (розвиток моторики, покращення концентрації, переключення та стійкості уваги, розвиток образного мислення), та психосоціальної (підвищення самооцінки та впевненості в собі, розвиток комунікативних навичок та творчих здібностей, поліпшення емоційного фону).

- індивідуальне консультування, одна із основних форм реабілітаційного процесу. Питання, які пацієнти можуть вирішувати за допомогою відвідування індивідуальних консультацій мають такі напрямки: прийняття захворювання; усвідомлення необхідності підтримуючого лікування та підтримки регулярних контактів з лікарем; особливості працевлаштування; підвищення рівня соціальної активності та вирішення соціальних проблем; психологічна підтримка та вирішення міжособистісних проблем; організація та проведення вільного часу; консультування відносно здорового способу життя та ін.

- групова робота, яка спрямована на покращення загального самопочуття пацієнтів, підвищення соціальної активності та інтересу, розвиток та відновлення комунікативних навичок, розвиток самопізнання, вирішення соціальних проблем та багато іншого.

• сімейне консультування дає змогу пацієнтові та його родині знайти "спільну мову". Такі зустрічі мають два напрямки: з боку пацієнта – налагодження взаємин, вирішення існуючих конфліктів, зниження агресії по відношенню до рідних та ін., з боку сім'ї – підвищення рівня розуміння стану хворого, самої хвороби, пошук покращення взаєморозуміння та ін.

• заняття лікувальною фізкультурою, що позитивно впливає як на фізичний стан пацієнтів, їхню фізичну активність та самопочуття загалом, так і на психоемоційний настій учасників.

• майстерня "Петриківський розпис". Відвідування занять сприяє розвитку творчого мислення пацієнтів, покращенню настрою, організації вільного часу, підвищення самооцінки.

• комп'ютерний клас. Пацієнти мають можливість оволодіти навичками користування ПК, що в майбутньому може полегшити пошук роботи.

• швейна майстерня пропонує бажаним в'язанням кривкою, на спицях, вишивка серветок, ремонт одягу, пошиття покривал та ін. Такі заняття дають можливість отримати спеціальні навички по роботі "руками", що сприяє їх працевлаштуванню та поліпшити їхні навички виконання домашньої роботи.

Терапевтичне середовище реабілітаційного Центру покращує соціальне функціонування, а саме виробляються адекватна самооцінка і рівень домагань, з'являються навички успішної взаємодії, формуються нові інтереси, розширюється коло занять, відбувається вихід з ізоляції і реалізація творчого потенціалу, гармонізація сімейних стосунків та в окремих випадках – створення сім'ї. Для пацієнтів з вираженими порушеннями психічної діяльності значущим досягненням є відновлення втрачених побутових навичок, самообслуговування та догляду за собою. Поліпшення соціального функціонування пов'язане і з підвищенням вірогідності працевлаштування або вступу на навчання.

Таким чином, питання ресоціалізації та реабілітації осіб, хворих на психічні розлади, є однією з центральних проблем в психіатрії, а у державному масштабі є первинним медико-соціальним завданням. Її успіх залежить від особливостей психічної хвороби (її нозологічної приналежності, форми, тяжкості перебігу), віку хворих до моменту захворювання, структури преморбідної особи і властивих для неї установок, від професійних навичок, якими хворі володіли до початку захворювання, від функціональної оцінки можливостей самих хворих, а також рівня їхньої адаптації і реадaptaції.

Проблеми соціального функціонування психічно хворих вказують на необхідність проведення широкого кола психосоціальних заходів як невід'ємної частини психіатричного лікування, поряд з медикаментозною терапією. Необхідна спеціальна підготовка персоналу, клінічних психологів, оволодіння ними професійними навичками і знаннями. Найбільший ефект в лікуванні психосоціальної реабілітація дає за умови довіри пацієнта до психолога, їх активної співпраці (партнерства), і багато в чому залежить наскільки сам хворий залучений в лікувально-відновний процес.

На основі роботи Центру медико-соціальної реабілітації на базі Київської міської психіатричної лікарні № 1 ми могли переконатися про доцільність розробки та впровадження програм психологічної та соціальної реабілітації, що ефективно сприяли процесу ресоціалізації хворих на психічні розлади. Відновлення навичок в подоланні психотравмуючих ситуацій, вирішення особистісних проблем, труднощів в повсякденному житті, самообслуговування, певні професійні навички, все це сприяло б підвищенню функціонального потенціалу хворих та забезпечувало б ефективність їх реалізації.

Список використаних джерел

1. Абрамов В. А. Медико-социальная реабилитация больных с психическими расстройствами : Руководство для врачей-психиатров, психологов и социальных работников / В. А. Абрамов, И. В. Жигулина, Т. Л. Ряполопова. – Донецк : Каштан, 2006. – 268 с.
2. Авруцкий Г. Я. Лечение психически больных : Руководство для врачей / Г. Я. Авруцкий, А. А. Недува. – М. : Медицина, 1988. – 217 с.
3. Блейлер Э. Руководство по психиатрии / Э. Блейлер. – М. : Пен-ринт, 1993. – 220 с.
4. Внебольничная помощь и психиатрическая реабилитация при тяжелых психиатрических заболеваниях. – Киев : Сфера, 2000. – 600 с.
5. Ентони В. Психиатрична реабілітація / В. Ентони, М. Коен, М. Фаркас / Пер. з англ. В. Штенгелова. – К. : Сфера, 2001. – 298 с.
6. Загальна та медична психологія (практикум) / Під заг. ред. І. Д. Спіріної, І. С. Вітенка. – Дніпропетровськ : АРТ ПРЕС, 2002.
7. Основи загальної та медичної психології (практикум) / За ред. І. С. Вітенка, О. С. Чабана. – Тернопіль : Укрмедкнига, 2003.
8. Кабанов М. М. Реабилитация психически больных / М. М. Кабанов. – Изд. 2-е, доп. и перераб. – Л. : Медицина, 1985. – 216 с.
9. Клиническая психология : Учебник для студентов медицинских вузов и факультетов клинической психологии / Под ред. Б. Д. Карвасарского. – СПб., 2002.
10. Лакошина Н. Д. Учебное пособие по медицинской психологии / Н. Д. Лакошина, Г. К. Ушаков. – М. : Медицина, 1976. – С. 5-57.
11. Марценковский И. А. Программно-целевое обслуживание пациентов с психозами / И. А. Марценковский, В. Я. Пишель, Я. Б. Бикшаева. – К., 2005.
12. Менделевич В. Д. Клиническая и медицинская психология / В. Д. Менделевич. – М. : Медпрес, 2001.
13. Поляков В. Ф. Место психологической коррекции в процессе реабилитации больных шизофренией / В. Ф. Поляков, Л. П. Хломов, Ю. А. Слоневский // Журн. невропатол. и психиатр. – М., 1987.
14. Сидоров П. И. Введение в клиническую психологию : Учебник для студентов медицинских вузов : Т. I / П. И. Сидоров, А. В. Парняков. – М. : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2000. – 416 с.

Надійшла до редколегії 10.02.12

Т. Ревука, асп., Э. Крайников, канд. психол. наук, доц.
Прокопович Е., канд. мед. наук, доц
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ОСОБЕННОСТИ РЕСОЦИАЛИЗАЦИИ И РЕАБИЛИТАЦИИ ЛИЦ ПРИ ПСИХИЧЕСКИХ РАССТРОЙСТВАХ

В статье поднимается проблема актуальности разработки и внедрения методов ресоциализации и реабилитации лиц, больных на различные психические расстройства. Акцентируется внимание на необходимости применения реабилитационных мероприятий, выступает важным условием успешного социального функционирования больных.

Ключевые слова: психические расстройства, реабилитация, ресоциализация.

T. Revuka, Post-graduate, E. Krainikov, PhD, Assoc. Prof.
E. Prokopovich, PhD., Assoc. Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

FEATURES OF RE-SOCIALIZATION AND REHABILITATION OF PERSONS SUFFERING FROM MENTAL DISORDERS

The article raises the problem of the relevance of the development and implementation of methods of resocialization and rehabilitation of patients with various mental disorders. It focuses on the need for rehabilitation measures, what is the important condition for successful social functioning of patients.

Key words: mental disorders, rehabilitation, re-socialization.

УДК 159.9.019.4; 316.614

Л. Терлецька, канд. психол. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ТЕРАПІЯ РУХОМ У РОБОТІ ПРАКТИКУЮЧОГО ПСИХОЛОГА ЯК ЗАСІБ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Проаналізовано підходи різних шкіл тілесної психології до процесу терапії рухом як основи самопізнання на шляху до становлення особистості.

Ключові слова: соціалізація, тілесність, терапія рухом.

Актуальність дослідження. Сучасні дослідження показують, що соціалізація людини – поняття дуже широке: від глибокої обізнаності і освіченості людини до світоглядної зрілості, а від неї до суспільної активності. Таким чином, у соціалізації людини розрізняють два взаємопов'язані основні структурні компоненти: соціалізацію свідомості і соціалізацію діяльності.

Терапія тіла є одним з основних напрямків сучасної практичної психології, її називають також "соматичною психологією". Це синтетичний метод "зцілення душі через роботу з тілом", з відбитими в тілі переживаннями і проблемами людини.

Метою дослідження є визначення місця і ролі тілесних відчуттів і станів, роботи з ними задля розширення психотерапевтичного простору і можливостей практикуючого психолога в процесі розкриття переживань людини.

Тіло є фундаментальною цінністю людини і має першорядну значущість у життєвих процесах. Тіло – споконвічна даність у бутті народженої дитини. Розвиваючись, дитина насамперед відокремлює з реальності своє тіло. Пізніше тіло стає основою особистості і свідомості і сприймається як "Я". Саме тілесно-почуттєвий досвід стає фундаментом психічного розвитку і самопізнання. Це вірно й у філогенетичному, і в онтогенетичному аспекті. Відомо, що кожна дитина має багатий спектр відчуттів, її можливості жити і відчувати колосальні. У процесі розвитку її тіло формується як універсальне, загальнолюдське єство, що виражає і передає почуття і відношення до інших людей.

Але в багатьох випадках впливи виховання, складності дорослішання і пережиті стреси в процесі соціалізації поступово приводять дитину до придушення почуттів і відчуттів тіла (частіше негативних, руйнівних чи недоречних), до втрати глибини переживань, до збідніння діапазону емоцій (чи до посилення їхньої хаотичності й інтенсивності, яка руйнує особистість).

Розвиваючи здатність усвідомлювати свою тілесно-почуттєву природу, – будуючи в такий спосіб міст між думками, діями й емоціями, – тілесна терапія запускає процес їх усвідомлення і трансформації, їх поєднання в єдине ціле, що дозволяє знайти внутрішні ресурси для необхідних змін. Тілесно-почуттєве усвідомлення є ключем до пошуку життєвих змістів, до знаходження себе, до повноцінної самореалізації, до соціалізації свідомості людини.

Більшість людей робить спроби поліпшити або виправити щось у собі. Звичайна людина задоволена своїми досягненнями і думає, що їй досить декількох гімнастичних вправ для виправлення тілесних недоліків, отримання здоров'я, рятування від болю. Насправді процес терапії тіла містить у собі багато різних аспектів.

Ще в античні часи, коли ідеал людини не мислився поза цілісністю й гармонією, існували терапевтичні методи, пов'язані з рухом, диханням, масажем і психологічним впливом на людську душу. У минулому столітті ставлення до культури тіла та його вдосконалення за допомогою рухів зазнало впливу, і в першу чергу по-стало завдання подолати байдужість, а інколи навіть і ворожість до власного тіла. Сучасні методики використовують різноманітні засоби: музичної педагогіки, вокального виховання, ритміки, танцю, гімнастики, у тому числі й дихальної, техніки розслаблення та масажу.

Крім того, на сучасні методи впливають або знаходять у них своє пряме продовження й різні системи навчання акторській майстерності (терапевтичний театр, терапія, заснована на танці, музиці тощо).

Як і інші форми гуманістичної психотерапії, терапія В. Райха стверджує, що первісно всім людям притаманний стан повного здоров'я та гармонії. Проте в ранньому дитинстві, часто при народженні або навіть раніше, починається деструктивний процес, який приводить у майбутньому до таких порушень: напруження м'язів або, навпаки, їхня млявість, поверхневе дихання, розумові розлади, низький поріг чутливості, застій енергії, низький рівень комунікативних навичок, невдоволеність сексуальним життям, відсутність творчого підходу до життя й роботи. М'язове напруження формує в тілі стійкий паттерн, що захищає від відчуття болю при нестерпному стражданні. В. Райх називав це напруження "панциром", а відповідні установи – "панциром характеру" [2]. Розглядаючи тіло й свідомість як єдине ціле, ми можемо знайти приклади, що ілюструють цю єдність – наприклад, упертість, що є водночас і свідомою установкою, і фізичним вираженням: в упертих напружена шия. Існує ціла низка виразів, що виступають несвідомими чи напівсвідомими "доказами" (наприклад, "товстошкірий", "розрив серця", "я не можу це переважити"), що ілюструють цю єдність душі й тіла, а також тілесні й ментальні складові "панцира".

В. Райх розглядав наявність панцира як системну характеристику. Якщо, наприклад, потрібно стримати сльози, то людина цілком може напружити м'язи навколо очей, горла, грудної клітки й навіть діафрагми та живота. У багатьох чоловіків грудна клітка є розширеною й ригідною, начебто "залізною". Жінки можуть навчитися не розширювати грудну клітку, що веде до відсутності впевненості в собі, у власних силах, неможливості виказати негативні емоції. Такий панцир може викликати захворювання, і саме цим ділянкам напруження хвороба завдає удару. І це є наслідком нашого безправ'я, відсутності можливості бути собою, того, що нас не підтримують у наших почуттях, думках і рухах. Панцири служать засобом захисту від ворожості світу, подолання проблем чи порятунку від них, тобто засобом виживання насамперед в дитячому віці.

На думку Райха, людський характер має три складові. Глибоко всередині нас існує ядро, з якого випромінюється наша енергія. Воно, так би мовити, "любляче, турботливе, природне", готове до співробітництва, а якщо знадобиться, здатне й до гніву. Пригнічення цього ядра спричиняє злість, вибуховість, ненависть – у т. ч. й до себе. А це неприпустимо, і тоді ми прикриваємо його третьою складовою – зовнішнім флером чемної товариськості, пристойності – всього лише відлунням і блідим відбиттям нашого справжнього внутрішнього ядра.

Пострайхянська терапія намагається відновити нашу природну здатність до того, що Райх називав "саморегуляцією", спонукаючи нас до здорового дихання, послабляючи м'язове напруження, кидаючи виклик ригідним розумовим паттернам і відчувачи емоції, що часто при цьому й виявляються. Коли під час сеансу терапії ці емоції виплескуються, на людину найчастіше сходить спокій, і вона відчуває, як в її тілі струменіє енергія. Цей потік енергії проривається також і під час

здорового дихання і при сексуальному збудженні. Це важливий сигнал про стан здоров'я.

Від сучасних методів тілесної психології відбрунькувалися такі, які в більшості випадків можна охарактеризувати, як сомато-терапевтичні остільки, оскільки всі вони ґрунтуються на розробленій Райхом вегетотерапії, заснованій на характерологічному аналізі; а також на концепціях тих авторів, хто може тією чи іншою мірою вважатися послідовниками Райха. Двоє з них – А. Лоуен і Дж. Пірракос – запропонували біоенергетичний аналіз. А. Янов, творець первинної терапії, що відома як "плазменна терапія", також спирається на концепції цих учених. Розбіжності між методами основного напрямку найчастіше дуже незначні, хоч в якихось аспектах вони дистанціюються один від одного. Проте існують і досить сильні взаємовпливи, тому спільність вихідної позиції для всіх методів тілесно-орієнтованої терапії стає очевидною: методи роботи з тілом більшою чи меншою мірою є наступниками психоаналізу, і терапевтичного руху, заснованого на контактах у групі [3].

Інші джерела тілесної психотерапії можна знайти у практиці йоги, особливо прихильників хатха-йоги, а через її посередництво в китайській системі тай-цзи (великому переділі) аж до дзен-буддизму з його різними методами медитації та масажу. Поряд із цим існує низка еклектичних методів, спроб синтезувати й об'єднати різні комбінації.

У багатьох видах психотерапії, у тому числі й групової, інтерес до тіла обмежується або здобуванням додаткової інформації для вербальної й психічної роботи ("Зараз у мене болить голова. Що це означає?"), або фізичним підтвердженням вербальних процесів ("Так, мабуть, воно і є. У мене перестала боліти голова"). У даному разі тіло – це, так би мовити, постачальник інформації. Проте власне психотерапевтичні процеси ніби підпорядковуються психічним, наприклад, вдумливий інтерес або міркування. Ці останні можуть супроводжуватися потім фізичними відчуттями, наприклад полегшенням, що оцінюється як підтверджуюча ознака. Якщо тіло "вводиться в дію" саме таким чином, воно стає наче засобом для досягнення мети, тобто об'єктивується. Наголос робиться на психічне, тілесне ж розуміється як явище, що супроводжує душевні процеси.

У процесі роботи з клієнтами Райх встановив, що індивідуальність однаковою мірою виявляється як фізично, так і психологічно. Це означає, що психологічний захист, що розвивався в ранньому дитинстві, відбивається на фізичній будові тіла. Райх був першим ученим, що об'єднав тіло, свідомість та емоції в єдиний об'єкт наукового пізнання.

Згідно з Дж. Пірракосом [4], тілесна терапія базується на трьох принципах:

- 1) особистість є психосоматичною єдністю;
- 2) усе суще утворює єдність, що рухається в бік творчої еволюції як цілого, так і його незліченних компонентів;
- 3) джерело видужання міститься всередині, а не в зовнішньому агенті – будь то лікар, терапевт, Бог або космічна сила.

Під роботою з тілом мається на увазі безпосередній терапевтичний вплив на нього, наслідком чого є психічне лікування або зміни. Тут ідеться про прямиий вплив на тіло психічного переживання. "Тіло як рятувальник душі" чи "терапія душі через роботу з тілом" – ці слова винесено на титульній аркуші книги з біоенергетики Лоуена. "Зцілити душу через тіло" – таку назву має уведення в біодинаміку Г. Бойсена [1]. Таким чином, вплив на людину здійснюється через тіло, наприклад, безпосередньо через дихання або скорочення м'язів, що, у свою чергу, зумовлює супутні психічні зміни. Із "фізичним визволенням" пов'язують очікування душевної релаксації.

Якщо в онтогенетичному процесі інтеграційні механізми психіки з'являються у певній послідовності відпо-

відно до ходу психічного й соціального розвитку, то кожному етапу психічного розвитку відповідає домінуючий механізм інтеграції, що виконує на даному етапі провідну роль. Ці інтеграційні механізми закладені споконвічно, і їх послідовне розгортання – самостійний процес розвитку, в якому можна виділити кілька стадій:

- тілесної інтеграції (основні механізми: дихання, сон, фізична активність, взаємозв'язок з природою);
- емоційної інтеграції (емоції й емоційна пам'ять, переживання);
- розумової інтеграції (мислення, інтелектуальна активність);
- творчої інтеграції (творчість);
- соціальної інтеграції (соціальні механізми, спілкування);
- особистісної інтеграції (екстеріоризація особистісного досвіду, усвідомлення);
- духовної інтеграції (любов, духовність).

Кожен новий рівень розвитку інтеграційних механізмів не скасовує попередніх, утворюючи цілісну систему інтеграції зі своїм функціональним поділом, домінуванням і компенсаторними механізмами, і розвивається на основі попередніх, ніби надбудовуючись над ними. За негативного чи недостатнього розвитку попередніх рівнів неможливий розвиток наступних.

Отже, процес самопізнання та самоусвідомлення може відбуватися за певною ієрархією стадій у структурі самосвідомості особистості (рис. 1).

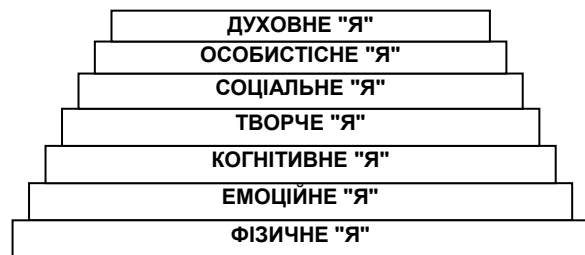

Рис. 1. Схема ієрархії стадій у структурі онтогенезу самосвідомості

Залежно від структури цієї моделі комплекс інтегрованої тренінгової роботи практикуючого психолога може бути побудовано з таких психологічних технологій: тренінг тілесної терапії (фізичний аспект), тренінг особистісного психосинтезу (емоційний аспект), тренінг казкотерапії (творчий аспект), тренінг "Хто Я" (когнітивний аспект становлення професійної самосвідомості особистості), соціально-психологічний тренінг (соціальний аспект становлення професійної самосвідомості особистості), тренінг трансактного аналізу (особистісний аспект становлення професійної самосвідомості особистості), тренінг трансперсонального психосинтезу (духовний аспект).

Розглянемо фундамент ієрархічної структури моделі тренінгової програми розвитку самосвідомості особистості у груповій роботі.

Це шабель 1 – організм як інструмент "Я".

Девіз цього рівня роботи – єдність розуму і тіла. Завданням цього шабля є дослідження "Я" (якостей особистості) через пізнання свого тіла й особливостей його функціонування. Цей шабель включає методи, що ґрунтуються на визнанні існування тісного зв'язку між психічними і фізіологічними процесами (відображення особистісних характеристик у рухах, поставі, позах, жестах, міміці тощо). Головний акцент у роботі груп 1-го шабля лежить у площині вивчення тілесних відчуттів і роботи з тілом, що приводить до вивільнення витиснутих і подавлених емоцій, супроводжуючись змінами поведінки людини.

Висновок: отже, реакції окремої особистості на проблему або ситуацію супроводжуються фізичними відчуттями, які й необхідно виявити насамперед. У кожній людині вони свої й відчуваються в різних діля-

нках тіла: у хребті, вилицях, спині, сонячному сплетенні, печінці, шлунку тощо. Ці відчуття супроводжують певні почуття, що пов'язані з подіями минулого й тодішніми реакціями на них людини.

Усвідомивши наявність певних відчуттів і пов'язаних з ними почуттів, людина може дозволити їм вільно розвиватися, не намагаючись їх відігнати або витиснути в несвідоме. Для такого усвідомлення корисними є запитання: "Коли я вперше відчув такі почуття?", "Що тоді відбулося?", "Хто міг їх викликати зараз в мені?" тощо.

Якщо отримана через усвідомлення інформація є дуже хворобливою для сприйняття розумом або тілом, виникає опір і відкидання відчуттів, почуттів, суджень.

Л. Терлецкая, канд. психол. наук, доц.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ТЕРАПИЯ ДВИЖЕНИЕМ В РАБОТЕ ПРАКТИКУЮЩЕГО ПСИХОЛОГА КАК СРЕДСТВО СТАНОВЛЕНИЯ СОЦИАЛИЗАЦИИ СОЗНАНИЯ ЛИЧНОСТИ

Проанализированы подходы различных школ телесной психологии к процессу терапии движением как основы самопознания на пути к становлению личности.

Ключевые слова: социализация, телесность, терапия движением.

L. Terletska, PhD, Assoc. Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

MOVEMENT THERAPY AS THE METHOD OF SOCIALIZATION FORMATION OF PERSONALITY CONSCIOUSNESS IN THE WORK OF PRACTICING PSYCHOLOGIST

There have been analysis the approaches of different bodily psychology schools as for the process of therapeutic of motion what basis of self-knowledge as way to personality formation.

Key words: socialization, corporality, movement therapy.

УДК 159.944; 159.98

Т. Хенкіна
Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків

ПСИХОДІАГНОСТИКА ГОТОВНОСТІ ДО НАВЧАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АБІТУРІЄНТІВ ВНЗ МВС ТА ФАКТОРИ УСПІШНОСТІ ОСВІТНЬОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Психологічна діагностика готовності до навчально-професійної діяльності абітурієнтів ВНЗ МВС має наукове та прикладне значення і вирішується методами і засобами багатьох галузей психології. Проблема успішності освітньої соціалізації – поєднання психологічних характеристик особистості та соціальної складової.

Ключові слова: навчально-професійна діяльність, освітня соціалізація, психодіагностика.

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується зростанням ролі наукових досліджень, які вирішують проблеми та завдання діалектично об'єднуючи методично-емпіричні напрями, що потребують вирішення методами та засобами багатьох наук. Проблеми, що постають перед науковцями, мають як наукове, так і прикладне значення та потребують для вирішення методичне забезпечення декількох галузей психологічної науки дотичних до цього процесу.

Найбільш повну і об'єктивну характеристику освітньої соціалізації можна отримати лише в результаті міждисциплінарного дослідження цього процесу. Привертає увагу коротке визначення: освітня соціалізація є набуттям специфічно-рольового знання. Інтегративне розширення освітнього простору орієнтують вищу школу не тільки на підготовку професіонала, але й висувають в якості найважливішої задачі збагачення сфери освоюваних індивідом соціальних ролей, навчають і орієнтують в оволодінні базовими соціальними здібностями і уміннями та підвищують значимість соціальної складової.

Підвищення суспільних вимог до професіоналізму особистості працівника органів внутрішніх справ потребує особливої уваги в питаннях психологічної надійності та готовності персоналу до кваліфікованих дій із забезпечення правопорядку. Робота з персоналом є одним з основних напрямків роботи в ОВС. Необхідність науково-методичного обґрунтування та недостатня розробленість теми поряд з багаточисельними розробками в даній галузі обґрунтовують актуальність дослідження психологічної

Якщо ж інформацію може бути успішно пророблено, прийнято особистістю, виникає відчуття інсайту, ідентифікації, прийняття й навіть катарсису, який доказує ефективність роботи практикуючого психолога з клієнтом.

Список використаних джерел

1. Лоуэн А. Терапия, которая использует язык тела / А. Лоуэн. – СПб., 2000. – 271 с.
2. Первин Л. Психология личности: Теория и исследования / Л. Первин, О. Джон / Под ред. В. С. Магуна. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 607 с.
3. Психотерапевтическая энциклопедия / Под ред. Б. Д. Карвасарского. – СПб.: Питер Ком, 1998. – 752 с.
4. Руководство по телесно-ориентированной терапии. – СПб., 2000. – 247 с.

Надійшла до редколегії 07.02.12

діагностики готовності до навчально-професійної діяльності на прикладі абітурієнтів ВНЗ МВС, що проводилось на етапі медико-психологічної експертизи в Центрі ПД та ППВ ГУ МВС України в м. Києві.

Методологічні засади дослідження ґрунтуються на: теорії єдності психіки та діяльності (С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв); розробок створеної С. Д. Максименком наукової школи генетичної психології та концепції системогенезу професійної діяльності В. Д. Шадрікова; структури особистості (Б. Г. Ананьєв, К. К. Платонов); індивідуально-типологічних особливостей (Б. М. Теплов, В. С. Мерлін, В. Д. Небиліцин, Л. М. Собчик); психологічної діагностики (Л. Ф. Бурлачук, К. М. Гуревич); абітурієнтів ВНЗ МВС (В. І. Барко, С. І. Яковенко).

Головним джерелом розвитку особистості, згідно з теорією єдності психіки та діяльності (С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв), є діяльність, яка розуміється як складна система взаємодії суб'єкта (активної людини) зі світом (суспільством), в процесі якої і формуються властивості особистості.

Процеси вторинної соціалізації, в даному випадку соціалізації освітньої, детерміновані попередньою первинною соціалізацією, і успішність освітньої соціалізації залежить як від первинної соціалізації, так і від психологічних властивостей особистості. Проведене дослідження здійснювалося в контексті цілісного розуміння особистості як єдності біологічних і соціальних факторів, на основі ідей Л. С. Виготського і С. Л. Рубінштейна, які вважали, що інтеріоризація соціального досвіду і

інформації про навколишній світ опосередковується індивідуально окресленим стилем.

Дослідження психологічної діагностики готовності до навчальної та професійної діяльності і, зокрема, придатності до її освоєння і подальшої практичної реалізації, тісно пов'язані з проблемами психології особистості. Багато дослідників відзначають, що саме в ситуаціях цілеспрямованої поведінки, характерних, в першу чергу, для навчальної та професійної діяльності, проявляються протиріччя між особистісними утвореннями і зовнішніми діяльними і соціальними чинниками, які виступають у ролі вимог до особистості як стимулів розвитку особистості, формування тих її рис і якостей, які найбільш адекватні конкретним формам поведінки і діяльності в освітній соціалізації та, в цілому, соціально-психологічній адаптації.

В психології склався підхід, орієнтований на цілісне розуміння особистості як єдності біологічних, психологічних і соціальних факторів. В основі – положення С. Л. Рубінштейна, згідно з яким формування психіки під впливом соціального досвіду відбувається опосередковано, переломлюючись через індивідуально окреслені внутрішні умови людини.

Методологічною основою досліджень індивідуально-психологічних особливостей особистості вважають теоретичні концепції системного, діяльносного та особистісного підходів до аналізу особистості в діяльності.

Індивідуально-типологічні властивості особистості в значній мірі детермінують якість професійної діяльності суб'єкта, є важливим її чинником, що впливає на готовність до навчально-професійної діяльності та навчально-професійну адаптацію, освітню соціалізацію. Інформація про особистісні особливості людини, що характеризують пізнавальну сферу як одну з найбільш професійно значущих характеристик, може, з одного боку, сприяти диференційованому підходу до оцінки професійних можливостей особистості, а з іншого – оцінці і прогнозу специфіки поведінкового реагування у складних ситуаціях.

Дослідження ґрунтується на теорії провідних тенденцій Л. М. Собчик, в якій індивідуально-типологічною ознакою є присутність на всіх рівнях особистості типологічного динамічного вектору. Провідна тенденція в руслі даної концепції є стійкою, стрижньовою якістю особистості, яка корінням уходить в тип вищої нервової діяльності, в конституціонально задані властивості нервової системи, і визначає індивідуальні властивості адаптаційних механізмів, стиль мислення, міжособистісної поведінки, силу мотивації і тип реакції на стрес.

Ці стійкі провідні індивідуально-особистісні тенденції впливають на формування більш високих рівнів особистості – соціальної спрямованості, ієрархії цінностей, свідомої мотивації, моральних орієнтирів. Інтегративним центром цього конструкту є самосвідомість, яка включає в себе усвідомлене "Я" у взаємодії соціальних відносин.

Згідно з Л. М. Собчик, індивідуальний стиль має такі підструктури особистості: мотиваційна сфера (мотиваційна направленість, мотиваційні стратегії); емоційні особливості (стиль переживання); когнітивний стиль (інтелектуальні здібності, способи осмислення та узагальнення, переробки та відтворення інформації); комунікативні властивості (індивідуальний стиль міжособистісної поведінки) [6].

В дослідженні були застосовані такі психодіагностичні методики:

- особистісний рівень – комп'ютерна версія ММРІ-СМІЛ (МБДО – "метод багатофакторного дослідження особистості");

- рівень інтелектуального розвитку і продуктивність інтелектуальної діяльності – Прогресивні матриці Равена;

- емоційний статус – Метод кольорових виборів М. Люшера.

Перелік методик, за якими проводилось дослідження охоплює основні структури (рівні) особистості:

- індивідуально-типологічні особливості – одержуємо багатофакторний портрет особистості, що включає спектр таких структурних компонентів, як мотиваційна направленість, самооцінка, стиль міжособистісної поведінки, статево-рольовий тип соціальної адаптації, риси характеру, тип реагування на стрес, психологічні захисні механізми, когнітивний стиль, фон настрою, ступінь адаптованості індивіда і можливий тип дезадаптації, наявність психічних відхилень, вираженість лідерських рис, схильність до суїциду, схильність до алкоголізму та ін., а також кількісні та якісні характеристики стійких професійно важливих якостей. Наявність в структурі методики шкал достовірності, що дозволяє визначити не тільки надійність результатів, а також установку обстежуваного на саму процедуру обстеження, дає можливість інтегрувати одержані дані через призму виявлених за допомогою шкал достовірності тенденцій до перебільшення наявних проблем або до зменшення їх актуальності [6, с. 91–92];

- когнітивна сфера особистості – рівень інтелектуального розвитку, здатність до навчованості при виконанні тесту, адже прогресивні матриці мають поступове ускладнення завдань по серіям та показник швидкості виконання абстрактно-логічних операцій, продуктивність інтелектуально-практичної діяльності;

- емоційна сфера – неусвідомлювані переживання, що пов'язані як з ситуативно обумовленим станом, так і з базовими індивідуально-типологічними особливостями [6, с. 249].

Результати проаналізовано математико-статистичними методами: проведено порівняння узагальнених профілів і рівнів інтелектуального розвитку вибірок абітурієнтів та одержано 5 факторів, які характеризують вибірку, що з необхідністю детермінує методичні рекомендації, відкриває можливість оптимізувати критерії висновку і прогнозу.

Означення факторів, що одержані в результаті факторного аналізу значень методик МБДО та Прогресивні матриці Равена:

Ф1 – конкордантність: збалансованість різноспрямованих тенденцій;

Ф2 – розвинуте почуття відповідальності, усвідомлене відчуття справедливості, емоційна напруженість;

Ф3 – висока мотивація досягнень, захопленість надцінною ідеєю самореалізації при залежності від значимого оточення;

Ф4 – рівень інтелектуального розвитку;

Ф5 – демонстрація відповідності критеріям референтної групи.

Поєднання різноспрямованих тенденцій є показником конкордантності (Л. М. Собчик) [6, с. 153], внутрішньоособистісної врівноваженості та адаптованості, адже тільки внутрішні протиріччя, які бачимо в зведеному профілі підвищенням шкал різних регістрів, досягають збалансованості особистості та є потенціалом в процесі навчальної, професійної та соціально-психологічної адаптації. Всі організовані структури підпорядковуються закону симетрії. Загальна симетрія є навіть там, де виявляється якась асиметричність, що надає будь-чому особливі риси. Якщо слідувати закономірностям симетрії, то кожній базовій властивості для здійснення гармонії та рівноваги відповідає властивість протилежного знака, кожній індивідуально-особистісної тенденції – антитенденція. Рівновага і стійкість – явища, що пов'язані з протистоянням полярних за своєю суттю тенденцій. Порушений в ту чи іншу сторону баланс створює умови для нестійкості у зв'язку з перевагою певної тенденції, що робить структуру особистості менш адаптивною. Ступінь дезадаптації залежить від того, наскільки виражена асиметрія полярно спрямованих особистісних тенденцій [6, с. 39–40]. Отже, чим більше діапазон різноспрямованих тенденцій та їх врівноваженість, тим більше можливостей для успішної освітньої соціалізації та соціально-психологічної адаптації.

Таким чином, успішність освітньої соціалізації залежить від соціальних та особистісних чинників. Дослідження проблеми психологічної діагностики готовності до навчально-професійної діяльності абітурієнтів, придатності до її освоєння та успішної адаптації в освітньому просторі тісно пов'язані з проблемами психології особистості, соціалізації особистості, освітньої соціалізації.

Список використаних джерел

Барко В. І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект): Монографія / В. І. Барко. – К.: Ніка-Центр, 2002. – 296 с.

Бурлачук Л. Ф. Психодіагностика: учебник для вузов / Л. Ф. Бурлачук. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Питер. – 2009. – 384 с.
 Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Смысл, Академия, 2005. – 352 с.
 Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К.: ТОВ "КММ", 2006. – 240 с.
 Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
 Собчик Л. Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Л. Н. Собчик. – СПб.: Издательство "Речь", 2008. – 624 с.
 Шадриков В. Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности / В. Д. Шадриков. – М.: Наука, 1982. – 185 с.

Надійшла до редколегії 27.01.12

Т. Хенкина

Харьковский национальный университет внутренних дел, Харьков

ПСИХОДИАГНОСТИКА ГОТОВНОСТИ К УЧЕБНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АБИТУРИЕНТОВ ВУЗОВ МВД И ФАКТОРЫ УСПЕШНОСТИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ

Психологическая диагностика готовности к учебно-профессиональной деятельности абитуриентов вузов МВД имеет научное и прикладное значение и решается методами и средствами многих отраслей психологии. Проблема успешности образовательной социализации – сочетание психологических характеристик личности и социальной составляющей.

Ключевые слова: учебно-профессиональная деятельность, образовательная социализация, психодиагностика

T. Khenkina

Kharkiv National University of Internal affairs, Kharkiv

PSYCHODIAGNOSTIC OF PREPAREDNESS FOR TRAINING AND PROFESSIONAL ACTIVITIES OF POLICE ACADEMY APPLICANTS, AND FACTORS OF SUCCESSFUL EDUCATIONAL SOCIALIZATION

Psychological diagnosis preparedness training and professional students university MIA has scientific and practical importance and solved methods and means of many branches of psychology. The problem of success of educational socialization is a combination of psychological characteristics and social component.

Key words: educational and professional background, educational socialization, psychological testing.

ПЕДАГОГІКА

УКД 37.013

Л. Курило, канд. пед. наук, доц.
Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків

НОВІ ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ НАВЧАЛЬНОЇ РОБОТИ В УНІВЕРСИТЕТАХ УКРАЇНИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

В статті на основі використання архівних матеріалів, оригінальних дореволюційних історико-педагогічних видань здійснено спробу проаналізувати розробку та впровадження класичними університетами України у XIX – на початку XX ст. нових форм організаційної навчальної роботи, які мали чітко окреслене педагогічне спрямування.

Ключові слова: колоквиум, навчальна робота, семінар.

Крім активного використання у педагогічному процесі та у просвітницькій діяльності лекцій, поглибленні їх змісту та дидактичних вимог до них, класичними університетами України у XIX ст. було вироблено і впроваджено такі нові організаційні форми навчальної роботи, як: практичні і семінарські заняття, просемінарії, колоквиуми, спецсемінари, спецкурси, репетиції і співбесіди. Зазначені форми організації навчального процесу надавали йому педагогічної спрямованості.

Вивчення історико-педагогічної літератури дає підстави для висновку, про те, що кращі педагоги університетів України у XIX – на початку XX ст. творчо підходили до питання вибору і застосування організаційних форм і методів викладання. Вони вважали, що кожен із методів не може бути "універсальним" і повинен використовуватися в комплексі з іншими. Викладачі університетів наполегливо боролися за вдосконалення науково обґрунтованої педагогічної системи навчання у вищих навчальних закладах, утвердження в них курсової системи, яка з врахуванням історико-педагогічного досвіду виявилася найдоцільнішою.

Потрібно підкреслити, що важливою формою самостійного, поглибленого вивчення природничих та гуманітарних дисциплін в університетах підросійської України у процесі становлення вищої вітчизняної педагогічної освіти стали практичні заняття. Ординарний профе-

сор університету св. Володимира В. Іконников вказував на те, що практичні заняття з різних предметів, які викладались в університетах, вирости саме "на університетському ґрунті" [1]. Згідно циркулярів та розпоряджень Міністерства освіти, студенти зобов'язані були брати участь у практичних заняттях. На думку дореволюційних дослідників, значення практичних занять полягало у "вивченні тієї ж самої теорії науки, якій присвячені і лекції, але шляхом власної роботи розуму студента" [2]. Предметом практичних занять повинно було стати "вивчення та аналіз кращих наукових праць з відповідних галузей наукових знань" [3].

Треба зазначити, що у першій половині XIX ст. практичні заняття в університетах України ще не мали регулярного характеру. Проте практичні заняття на історико-філологічному факультеті Харківського університету були організовані вже у перші роки створення вищого навчального закладу. Як засвідчують історико-педагогічні видання, вони були проведені різними викладачами із "застосуванням наукових прийомів та методів" [4]. Зокрема, практичні заняття з педагогіки полягали в читанні студентами 3 та 4 курсів педагогічних лекцій. При виборі змісту лекцій проф. М. Лавровський ознайомлював студентів з кращими методами та засобами викладання, переважно в нижчих та середніх навчальних закладах, враховуючи досягнення сучасної педагогіки. З цією ж

метою студенти 4-х курсів виконували різні письмові вправи, в процесі яких розглядалися і обговорювалися важливі, а нерідко і дискусійні дидактичні питання [5].

В якості різновиду практичних занять в університетах України у XIX ст. виникає гнучка семінарська форма організації навчання. Семінар (від лат. *seminarium*), означає розсадник. Семінари як один з видів групових занять використовувалися для трактування текстів і першоджерел з гуманітарних наук західноєвропейськими університетами вже з XVII ст. На Україні вони з'явилися дещо пізніше, лише в XIX ст. разом з відкриттям Харківського та Київського університетів. Поступово семінарські заняття набули практичного характеру. За своєю сутністю це були наукові школи того чи іншого вченого, під керівництвом якого відбувалося вивчення та дослідження проблем певної науки. Згодом формується загальноприйнята форма семінару: викладач повідомляє про тему заняття, проводить підготовчу роботу та обговорює зі студентами їх доповіді. Створюються два напрямки методики проведення семінарського заняття – демократичний, який передбачає активність студентів, і авторитарний, за якого викладач сам визначає напрям діяльності тих, хто навчається [6]. Наприклад, у 1811–1816 рр. в Харківському університеті та педінституті працювали педагогічний та філологічний семінари, які вів проф. Х. Роммель. За його свідченням, вони сприяли виробленню у студентів практичних і методичних навичок, пов'язаних з їх майбутньою учительською діяльністю [7]. В їх роботі, як правило, брали участь студенти старших курсів, які самостійно готували реферати, різноманітні письмові роботи, знайомилися зі статтями педагогічного змісту, що друкувалися на сторінках педагогічної преси. Діяльність цих семінарів було поновлено у 1835 р. з ініціативи проф. А. Валицького. Слід зазначити також, що досить активно працював у 50-ті роки педагогічний семінар під керівництвом проф. М. Лавровського [8].

У другій половині XIX ст. у зв'язку з розвитком університетської педагогічної освіти в Росії гостро постало питання про місце і значення лекцій та практичних занять у навчальному процесі. Частина університетських викладачів виступила з критикою існуючої системи викладання, в якій лекція займала провідне положення. Зокрема, професор Санкт-Петербурзького університету В. Григор'єв стверджував, що лекцію потрібно усунути з академічної чи університетської системи навчання. Адже, на його думку, студенту, який починає вивчення науки, ця праця нагадує працю писаря, який бездумно переписує чужий твір [9].

Заперечуючи роль лекції як найважливішої форми педагогічного процесу в університеті, він вважав, що основою навчання у вищій школі повинна бути самоосвіта. Важливі питання, пов'язані з необхідністю реформування університетського викладання, висвітлювалися на сторінках журналу міністерства народної освіти. Зокрема, автор однієї із статей, вказував на те, що читання лекцій було позитивною необхідністю лише на початку XIX ст., коли були відсутні підручники і навчальна література, а студент для отримання знань не мав "іншого джерела, крім лекцій свого професора" [10]. В умовах швидкого розвитку науки лекції професора являють собою лише "загальний огляд" стану сучасної навчальної та наукової літератури і тим самим не відповідають меті університетського викладання. Тому більш раціональним є видання лекційних курсів. На думку автора, замість читання лекцій професорам краще здійснювати безпосереднє керівництво науковими заняттями студентів, на яких вони могли б пояснювати, інтерпретувати зміст та основні ідеї власних лекційних курсів та посібників [11]. Відомий вчений і педагог М. Пирогов, захищаючи ідею розвитку самостійності студентів, також

наголошував на необхідності обмежувати кількість лекцій в університетському навчанні і частіше їх поєднувати з практичними заняттями [12].

У другій половині XIX ст. українські університети, скориставшись статутом 1863 р., збільшили кількість практичних занять. У щорічних звітах міністра народної освіти про стан галузі спеціально повідомлялося про організацію практичних занять та семінарів на різних факультетах [13]. У 1870 р. було, зокрема, запроваджено семінари на історико-філологічному факультеті Харківського університету. У зв'язку з великою кількістю студентів та неможливістю забезпечення практичних занять викладачами та приміщеннями, організація семінарів на юридичному факультеті була поставлена дещо гірше [14].

Як свідчать архівні матеріали у Новоросійському університеті з другої половини XIX ст. було започатковано проведення практичних занять зі слов'янської філології та загальної історії [15].

Активно впроваджували практичні заняття у навчальний процес фізико-математичні факультети університетів. В одному із офіційних звітів Новоросійського університету за 1871/72 навчальний рік підкреслювалося: "На фізико-математичному факультеті практичні заняття студентів є необхідною умовою серйозного вивчення науки. При вивченні математики та механіки вони полягали переважно у вирішенні завдань, що мали відношення до викладеної теорії та творах студентів, мета яких полягала в ознайомленні з прийомами наукових досліджень" [16].

Важливу рису практичних занять з математичних та історичних дисциплін, які викладались у класичних університетах України в другій половині XIX ст. було поглиблення їх змісту та посилення педагогічної спрямованості. Як засвідчують архівні матеріали, під час проведення практичних занять в університеті св. Володимира у зазначений період університетські викладачі приділяли особливу увагу питанням розумового та морального розвитку своїх вихованців, виявленню у них педагогічних здібностей [17]. Так, на семінарських заняттях з історії проф. О. Ставровський, наприклад, аналізував зі студентами ті "педагогічні засоби та особливості, які обумовлюють успішне викладання історії" [18].

В другій половині XIX ст. в класичних університетах України виникає така нова форма практичних занять як колоквиуми. У вивчених нами архівних матеріалах вказується на те, що колоквиуми, зокрема, проводились для майбутніх вчителів на історико-філологічному факультеті з метою обговорення педагогічних творів студентів. Одним з керівників такого педагогічного колоквиуму наприкінці 60-х – початку 70-х рр. XIX ст. був проф. С. Гогоцький [19].

Практичні заняття в університетах з природничих наук проводили переважно у кабінетах та лабораторіях. Бурхливий розвиток природничих наук у XIX ст. вимагав пошуку таких форм навчальної діяльності, які б істотно пов'язували наукову теорію з практикою, залучали студентів до самостійних пошуків та досліджень. Саме тому у класичних університетах України запроваджуються лабораторні заняття. Наприклад, у 1870/71 навчальному році у хімічній лабораторії університету св. Володимира при виконанні практичних вправ з органічної хімії та з "якісного хімічного аналізу" працювало 33 студенти. У мінералогічному кабінеті під час практичних занять брали участь 40 чол. За свідченням вченої ради університету, результати цих практичних занять були задовільними [20].

Проведення лабораторних занять з фізики започаткував у 1875 р. професор М. Авенаріус, який вважається основоположником експериментальної фізики в Україні. Студенти Київського університету одночасно зі слуханням лекцій самостійно проводили фізичні експерименти в спеціально обладнаних приміщеннях [21]. Лабораторні заняття як активна форма самостійної роботи студентів

сприяли якісно новим змінам у розвитку організаційних форм навчання, відкривши широкі можливості для активізації пізнавальної діяльності студентів.

Практичні семінари та наукові лабораторії діяли також у Львівському та Чернівецькому університеті. Однак стан оснащення лабораторій був незадовільним [22].

Потрібно зазначити, що у 80-х роках XIX ст. було досягнуто обов'язкового включення практичних та семінарських занять до програм викладання всіх факультетів університетів Російської імперії, що було прогресивним явищем в організації навчального процесу. Участь студентів в роботі семінару вважалася не менш важливою, ніж відвідування лекцій [23].

Професор Харківського університету В. Бузескул вказував, зокрема, на те, що після прийняття університетського статуту 1884 р. практичні заняття, які проводилися у вищому навчальному закладі, "посіли чільне місце в системі викладання: вони отримали подальший розвиток і стали одним із головних засобів засвоєння навчальних предметів та знайомства з методами і прийомами викладання" [24]. В якості особливої навчально-допоміжної установи для організації навчального процесу в університеті на історико-філологічному факультеті було відкрито кабінет практичних занять [25].

У Новоросійському університеті наприкінці XIX – на початку XX ст. семінарські заняття проводилися з логіки, класичної філософії, руської мови та словесності, руської історії [26].

Однією з особливостей педагогічного процесу в університеті св. Володимира на початку XX ст. стало посилення уваги історико-філологічного факультету до практичних занять з психолого-педагогічних дисциплін. Аналіз архівних джерел свідчить про відкриття у 1903 р. на факультеті психологічного семінару під керівництвом проф. В. Челпанова. В його роботі приймало участь 11 студентів [27]. Високим науково-педагогічним рівнем відзначалися практичні заняття з психології, які вів на початку XX ст. у Київському університеті приват-доцент В. Зеньковський. На цих заняттях студенти виступали з рефератами, присвяченими психологічним проблемам навчального процесу та приймали участь у їх обговоренні [28].

На межі XIX–XX ст. в університеті св. Володимира було впроваджено у навчальний процес таку особливу форму семінарських занять як просемінарії. Професорські семінарії були невід'ємною частиною здобуття фахового рівня студентами і важливою формою науково-педагогічного досвіду. Так, ординарний професор російської історії М. Довнар-Запольський на початку XX ст. вів просемінарії, присвячений вивченню спільно зі студентами юридичних пам'яток московського періоду. У навчальному плані історико-філологічного факультету для нього було виділено 2 год. на тиждень [29]. Проф. І. Кулаківський запровадив на факультеті просемінарії з латинської мови [30].

Слід підкреслити, що до педагогічно ефективних форм навчальної роботи, які розробляли і використовували університетські викладачі протягом XIX – початку XX ст., слід віднести також репетиції і співбесіди. Їх головна мета полягала в активізації та контролі за навчальною діяльністю студентів, посиленні їх самостійної роботи на протязі всього навчального року, а не лише напередодні екзаменів та заліків. З середини 30-х років XIX століття репетиції та співбесіди було внесено до розкладу занять в університетах підросійської України. Як свідчить звіт університету св. Володимира за 1835 р., в цей період кожного тижня університетськими викладачами проводилися "вибіркові і короткотермінові" репетиції. Т. зв. "головні і загальні" репетиції були проведені ними в кінці навчального року [31].

У Харківському університеті репетиції проводилися у вигляді діалогу між викладачами і студентами щотиж-

нево і "по третинах року". Щотижневі репетиції проводили студенти-кандидати або ад'юнкти і магістри, "по третинах року" – ті викладачі і професори, які читали теоретичні курси. На репетиціях перевірялися конспекти студентів, засвоєння ними однієї або кількох тем теоретичних курсів, забезпеченість їх літературою та знаннями рекомендованої літератури, відвідування студентами бібліотеки [32].

Важливе місце в активізації навчальної діяльності студентів університетів в імперську добу займала і така форма роботи, як співбесіди, мета яких полягала в тому, щоб "привчати студентів до вільного викладу думки" на початку XIX ст. співбесіди як і репетиції, які проводилися у Харківському університеті, мали епізодичний характер. Проте з 1835 р., коли ректор університету проф. І. Кронберг склав "Проект про вчені співбесіди між студентами та викладачами", співбесіди отримали відповідний педагогічний статус і стали систематичними. У порівнянні з репетиціями вони носили більш комплексний характер, проводилися один-два рази на місяць протягом 2-4-х академічних годин, як правило у "сократичній формі". Їх проведення було обов'язковим не тільки для всіх професорів, але і навіть для ректора університету.

Як свідчить вивчення звітів викладачів за 1835–1849 рр., під час співбесід студенти виступали з аналітичними повідомленнями про новини педагогічної та спеціальної літератури, читали і обговорювали свої реферати і рецензії на різні роботи, висловлювали свої побажання щодо організації та змісту навчальних занять. Співбесіди допомагали викладачам вивчати інтереси, здібності, індивідуальні особливості студентів. Репетиції, які розглядалися класичними університетами України як один із дійових засобів об'єктивного контролю за успішністю студентів, впроваджувалися у навчальний процес до 1849 р. і були відновлені лише після прийняття університетського статуту 1863 р.

Список використаних джерел

1. Інститут рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського (далі – ІР). – ІР. – Ф. 46. – Спр. 46. – Арк. 1. – Архів В. С. Иконникова. "Практические занятия" (при изучении истории), 1876 г.
2. Юбилейный акт Императорского университета св. Владимира. – К., 1885. – С. 166.
3. Загурский Л. Н. Опыт истории юридического факультета Харьковского университета. – Х., 1908. – С. 19.
4. Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905 гг.) / Под ред. Д. И. Багалея, И. П. Осипова. – Х., 1911. – С. 81.
5. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования. 1805–1905 / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. – Х., 1908. – С. 86.
6. Гунда Г. В. Организационные формы навчання вищої школи в Україні в контексті їх розвитку (XVII–XIX ст.) / Г. В. Гунда // Проблеми освіти : Наук.-метод. збірник. – К., 1997. – Вип. 8. – С. 59.
7. Роммель Х. П. Пять лет из истории Харьковского университета: (Воспоминания о своем времени, о Харьковском университете) / Х. П. Роммель. – Х., 1868. – С. 15.
8. Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині : Монографія. – Х., 1992. – С. 295.
9. Григорьев В. Устранение чтения лекций в академической и университетской системе преподавания наук / В. Григорьев. – СПб., 1881. – С. 14.
10. Варадинов Н. Необходимость реформ в нашем университетском преподавании / Н. Варадинов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1870. – Ч. 160. – С. 1.
11. Там само. – С. 11.
12. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Н. И. Пирогов. – М., 1985. – С. 141.
13. РДІА. – Ф. 733. – Оп. 345. – Спр. 59. – Арк. 15-16. – Отчёт министра народного просвещения за 1865 г.
14. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. – Х., 2004. – С. 170.
15. Краткий отчет императорского Новороссийского университета в 1871/72 академическом году. – Б.м. и г.и. – С. 8.
16. Там само. – С. 9.
17. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. ЦДІА. – Ф. 707. – Оп. 24. – Спр. 322. – Арк. 14. – Сведения о практических упражнениях казеннокоштных студентов по математике; Ф. 707. – Оп. 24. – Спр. 322. – Арк. 79 зв. – Отчёт ординарного профессора П. Павлова о практических упражнениях студентов по предмету всеобщей истории, 12 декабря 1859 г.

18. ЦДІА. – Ф. 707. – Оп. 24. – Спр. 322. – Арк. 77. – Отчёт о практических занятиях по истории со студентами университета св. Владимира историко-филологического факультета экстраординарного профессора А. Ставровского, 1859 г.

19. Державний архів м. Києва. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 889. – Арк. 71. Протоколы заседаний деканата историко-филологического факультета Университета св. Владимира и материалы к ним, 1869 г.

20. Краткий отчет Университета св. Владимира за 1870-71 учебный год. – К., 1871. – С. 21.

21. Гунда Г. В. Организационні форми навчання вищої школи в Україні в контексті їх розвитку (XVII–XIX ст.) / Г. В. Гунда // Проблеми освіти: Наук.-метод. збірник. – К., 1997. – Вип. 8. – С. 59-60.

22. Курляк І. Е. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX століття). Историко-педагогічний аспект / І. Е. Курляк. – Тернопіль, 2000. – С. 115.

23. Правила для студентов и сторонних слушателей. – СПб., 1885. – С. 15.

24. Бузескул В. История Харьковского университета при действии Устава 1884 г. (с 1884 по 1905 г.) / В. Бузескул. – Х., 1905. – С. 47.

25. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1915 год. / Сост. В. Н. Мочульский. – Одесса, 1916. – С. 131-139.

26. Учёные общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905 гг.) / Под ред. Д. И. Багаля, И. П. Осипова. – Х., 1911. – С. 81.

27. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 322. – Арк. 7. – Отчёт о состоянии историко-филологического факультета Императорского университета св. Владимира за 1904 г.

28. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 894. – Арк. 89. – Отчёт о практических занятиях по психологии в весеннем семестре 1913-1914 гг. приват-доцента В. В. Зеньковского.

29. ЦДІА. – Ф. 707. – Оп. 162. – Спр. 39. – Арк. 87 зв. – Обзорение преподавания в Университете св. Владимира на 1912-1913 уч. г.

30. ЦДІА. – Ф. 707. – Оп. 162. – Спр. 39. – Арк. 92 зв. – Расписание лекций историко-филологического факультета Императорского университета св. Владимира в осеннем полугодии 1912 г.

31. Троцко Г. В. Професійно-педагогічна підготовка студентів до виховної роботи в школі / Г. В. Троцко. – Х, 1995. – С. 38.

32. Российский государственный исторический архив в г. Санкт-Петербурге. – РГИА. – Ф. 733. – Оп. 49. – Спр. 1055. – Арк. 34. – "Проект об ученых беседах" между студентами и преподавателями, составленный профессором И. Я. Кронебергом, 1836 г.

Надійшла до редколегії 09.02.12

Л. Курило, канд. пед. наук, доц.

Харьковский национальный университет внутренних дел, Харьков

НОВЫЕ ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ФОРМЫ УЧЕБНОЙ РАБОТЫ В УНИВЕРСИТЕТАХ УКРАИНЫ (XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)

В статье на основе использования архивных материалов, оригинальных дореволюционных историко-педагогических изданий предпринята попытка проанализировать разработку и внедрение классическими университетами Украины в XIX – начале XX в. новых форм организационной учебной работы, которые имели четко очерченное педагогическое направление.

Ключевые слова: колоквиум, учебная работа, семинар.

L. Kurylo, PhD, lecturer

Kharkiv National University of Internal affairs, Kharkiv

NEW ORGANIZATIONAL FORMS OF ACADEMIC WORK AT THE UKRAINE UNIVERSITIES (XIX–XX CENTURIES)

In the article on the basis of usage of the files archives, original historical and pedagogical issues before revolution the attempt was carried out to analyze the work and to provide new organizational forms of educational work by classical universities of Ukraine in the XIX–XX century which have outlined pedagogical direction.

Key words: colloquium, job training, workshop.

СОЦІАЛЬНА РОБОТА

УДК 159.922.2

Б. Барчі

Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, Київ

СОЦІАЛЬНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПОРУШЕННЯ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ У КЛІЄНТІВ ЦЕНТРІВ ЗАЙНЯТОСТІ

У статті висвітлено результати емпіричного дослідження соціальних і психологічних чинників порушення процесу соціалізації у клієнтів центрів зайнятості. Виявлено, що під час тривалого перебування людини у ситуації невизначеності, тривоги та вибору порушується процес її соціалізації. Це виражається у зміні зовнішньої поведінки, оцінки норм і шаблонів моралі, а також у нерозумінні та неприйнятті того, що відбувається, у відмові від опанування нових видів діяльності тощо. Константовано наявність гендерних особливостей у порушенні процесу соціалізації респондентів різного віку.

Ключові слова: професійна сфера, соціалізація, центр зайнятості.

Ті соціальні зміни, що відбуваються у всьому світі, є характерними й для українського суспільства. Передусім, це поява багатьох ефектів соціальної трансформації (вимушена міграція, звільнення з роботи, необхідність сумісництва різних видів і форм зайнятості тощо). Варто зазначити, що психологічний аспект одних явищ (міграція, етнокультурні процеси тощо) досліджено у більшій мірі, а інших (безробіття, вимушена трудова мобільність, бідність, часткова зайнятість тощо) – в меншій. Поява зазначених явищ спонукає науковців до вивчення їх психологічних наслідків. Зокрема, досліджуються питання: як відбувається сприйняття й осмислення людиною цих явищ, чи прагне людина протистояти труднощам і яким чином, як вибудовує нові стосунки із світом тощо.

Аналіз наукових джерел свідчить, що в сучасну епоху існує чимало праць психологів [1-12], присвячених висвітленню означеної проблеми. Однак науковці зусилля одних дослідників [2-9] зосереджені на розгляді даної проблеми як частини суміжних проблем, а інших [1;

10-12] – на розробці пояснювальних моделей копінг-поведінки людини в ситуації втрати нею роботи, наслідків міжорганізаційних переходів.

Втім, зібраний цікавий емпіричний матеріал і запропоновані моделі зарубіжних колег не можна автоматично перенести на особистість нашого суспільства, бо виконані вони в іншому соціальному, економічному та культурному контексті. Та й, як зазначають Д. Летек, К. Хейніш та ін., ще недостатньо вивчені спеціальні форми копінг-поведінки особистості у сфері зайнятості.

В межах даної статті буде висвітлено психологічну інтерпретацію соціально-психологічних чинників порушення процесу соціалізації у клієнтів центру зайнятості.

Отримані нами дані вказують на те, що тривале перебування людини у ситуації невизначеності, тривоги та вибору позначається на процесі її соціалізації. Це виражається у зміні зовнішньої поведінки, оцінки норм і шаблонів моралі, а також у нерозумінні та неприйнятті того, що відбувається, у відмові від опанування нових

видів діяльності тощо. І, як результат, завдання, які має виконувати соціалізація:

- 1) інтеграція індивіда у суспільство та різні типи соціальних спільнот через засвоєння ним елементів культури, норм і цінностей;
- 2) сприяння взаємодії людей внаслідок прийняття ними соціальних ролей;
- 3) збереження суспільства, вироблення і передача культури поколінням через переконання і показ відповідних зразків поведінки, – не виконуються у повному обсязі.

За результатами проведеного дослідження, констатовано, що відсутність постійної роботи і пов'язані з цим життєві проблеми викликають зміни у самосвідомості та самоставленні такої категорії клієнтів центру зайнятості, як безробітні. Зокрема, найбільш типовими поведінковими проявами безробітних незалежно від статі стають: зловживання алкогольними напоями, безвідповідальність, не дотримання обіцянок, бездіяльність, ледарство, занурення у віртуальне життя або у фантазії (див. табл. 1).

Таблиця 1

Особливості самоставлення безробітних (частота відповідей у % від загальної кількості досліджуваних у вибірках)

Поведінкові прояви	Чоловіки	Жінки	p
Зловживаю алкоголем	17,3	3,2	0,01
Безвідповідальний, не тримаю обіцянок	22,0	4,9	0,01
Нічого не роблю, лінивий	16,7	15,5	-
Активність, не пов'язана з пошуком праці	6,6	18,2	0,01
Живу віртуальним життям або у фантазіях	7,2	20,5	0,01

Як видно з табл. 1, за більшістю характеристик отримано статистично значимі відмінності. У чоловіків найбільш часто згадуваними поведінковими проявами були безвідповідальність, недотримання обіцянок (17,3 %) та зловживання спиртними напоями (22,0 %). Щодо жінок, то для них більш характерне занурення у світ фантазій та Інтернету (20,5 %), а також хаотична поведінкова активність (18,2 %). При цьому однаково часто спостерігались як у чоловіків (16,7 %), так і у жінок (15,5 %), характеристики, пов'язані з бездіяльністю та ледарством. Це відповідає

про надмірний перегляд телебачення, читання художньої літератури, роздуми про життя тощо.

Емпірично виявлено, що приблизно третина чоловіків, переважно середнього і старшого віку, вказали на переживання апатії (30,1 %) та самотності (28,2 %), що слід вважати астенічним способом реагування на складну життєву ситуацію (див. табл. 2). Для безробітних жінок також характерним є депресивний фон настрою (20,3 %), апатія (19,2 %), переживання самотності, власної непотрібності (14,5 %).

Таблиця 2

Особливості самоставлення безробітних (частота відповідей у % від загальної кількості досліджуваних у вибірках)

Психічний стан	Чоловіки	Жінки	p
Байдужий, пасивний, апатичний	30,1	19,2	0,05
Печальний, сумний	10,0	20,3	0,01
Роздратований, злий	24,4	7,0	0,01
Самотність, нікому не потрібен	28,2	14,5	0,01
Втомлений	5,5	10,3	0,05

Четверта частина чоловіків (24,4 %), переважно віком до 35 р. вказали на домінування у них роздратованості та злості. Психологічно, це стеничні емоції, спрямовані на активне подолання кризових ситуацій, однак спрямованість цих емоцій не дає позитивного прогнозу, чоловіки зляться здебільшого на державу взагалі.

Велику частину відповідей склали інші особистісні характеристики і риси. Чоловіки (17,5 %) та жінки (12,4 %) підкреслювали власну товариськість, прагнення до дружнього спілкування, вказуючи, що їм цього не вистачає. Загалом у відповідях чоловіків відмічена більша частота згадувань характеристик цього блоку: нещасливий, невезучий (13,5 %), жадібний, дріб'язковий, економний (13,0 %), максималіст, прагну більшого, перфекціоніст (13,0 %), егоїст (8,5 %).

Узагальнення результатів вивчення появи проблем і погіршення функціонування безробітного у різних сферах життя через втрату роботи, показало, що безробітні чоловіки віком до 25 р. (1 група) майже не відчують проблем у соціальній сфері, середній показник знаходиться на низькому рівні сформованості (14,40 ± 4,27). Щільність їх товариських контактів практично не порушена, вони в ці-

лому ведуть соціально активний спосіб життя. Це, на нашу думку, прямо пов'язано із високим показником незадоволеності власним функціонуванням у взаєминах із родичами (26,70 ± 5,79). Показник усвідомлення проблем у професійній сфері у цій групі чоловіків також сформований на низькому рівні (18,13 ± 5,34). Можна стверджувати, що вони недостатньо глибоко переживають стан безробіття, вважаючи свій потенціал та можливості високими для подальшого успішного життя, а наявні проблеми з роботою вважають тимчасовими (див. табл. 3).

Відсутність самореалізації у професійній сфері стає для представників 2 групи досліджуваних (чоловіки 25-35 років) домінуючим чинником незадоволеності власним життям (29,15 ± 8,94), що статистично значимо більше, ніж в інших групах (p ≤ 0,001 при порівнянні з першою та p ≤ 0,05 при порівнянні з третьою групою). На другому місці за усвідомленістю наявних труднощів знаходиться подружнє життя (25,82 ± 7,27), в аспекті обмеженість фінансових можливостей для його повноцінного забезпечення. Водночас, досліджувані в цілому задоволені власним функціонуванням у відносинах із родичами і батьками (20,60 ± 8,31).

Таблиця 3

Порівняльна характеристика задоволеності безробітних чоловіків власним функціонуванням у різних сферах життя (хср ± σ, балів)

Джерела проблем	Чоловіки (групи за віком):			t, p		
	1	2	3	1-2	2-3	1-3
Подружнє життя	-	25,82 ± 7,27	30,01 ± 6,01	-	2,02*	-
Взаємини з родичами	26,70 ± 5,79	20,60 ± 8,31	28,05 ± 4,30	1,90*	2,11*	0,44
Професійна сфера	18,13 ± 5,34	29,15 ± 8,94	22,21 ± 6,33	3,40**	2,60*	1,70
Соціальна сфера	14,40 ± 4,27	19,72 ± 8,59	13,46 ± 7,40	1,66	1,98*	0,31

Примітка: * p ≤ 0,05; ** p ≤ 0,001.

Чоловіки третьої вікової групи, старші за 35 р., оцінюють власне функціонування майже у всіх сферах життя як незадовільне. Особливо велику кількість проблем вони вбачають у сімейному житті ($30,01 \pm 6,01$) – у виді конфліктів не лише з дружиною, а й досить дорослими дітьми; вживання алкогольних напоїв; зниження своєї самооцінки; погіршення стану здоров'я, що пов'язано із припиненням активної трудової діяльності. Такі ж проблеми ці чоловіки переживають і у відносинах із родичами ($28,05 \pm 4,30$), через це часто намагаючись звузити з ними контакти. Особливо це стосується родичів, які підтримують позицію дружин у сім'ях. Наслідком такої

тотальної незадоволеності власним функціонуванням у різних сферах життя є "втеча" деякої частини старших чоловіків у різні види соціальної активності, де вони вбачають найменше проблем ($13,46 \pm 7,40$). Серед різних видів соціально адекватної компенсаторної поведінки цієї групи досліджуваних слід відмітити активну роботу на присадибних ділянках, ручний труд, спілкування з однолітками.

Результати вивчення ступеня задоволеності власним функціонуванням у різних сферах життя у групі жінок, представлені у табл. 4.

Таблиця 4

Порівняльна характеристика задоволеності безробітних жінок власним функціонуванням у різних сферах життя (хср \pm σ , балів)

Джерела проблем	Жінки (групи за віком):			t, p		
	1	2	3	1-2	2-3	1-3
Подружнє життя	-	$22,20 \pm 12,25$	$17,15 \pm 6,70$	-	$2,46^{**}$	-
Взаємини з родичами	$16,10 \pm 8,92$	$25,00 \pm 7,72$	$23,02 \pm 5,33$	$3,90^{**}$	$1,40$	$3,23^{**}$
Професійна сфера	$18,00 \pm 7,27$	$32,40 \pm 9,70$	$27,70 \pm 7,02$	$6,70^{**}$	$2,42^*$	$4,30^{**}$
Соціальна сфера	$24,10 \pm 8,25$	$27,30 \pm 7,18$	$30,00 \pm 8,18$	$0,90$	$1,21$	$2,22^*$

Примітка: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,001$.

Аналізуючи дані, наведені в табл. 4, привертає увагу той факт, що досліджувані жінки віком 18-25 р. (1 група) в цілому задоволені власним функціонуванням в них, майже усі показники сформовані на низькому рівні. Безробітні дівчата відмічають наявність у них фінансових проблем, що призводить до проблем у соціальній сфері ($24,10 \pm 8,25$), зокрема до самообмежень у сфері дозвілля.

Жінки другої вікової групи (від 25 до 35 р.) зазначали, що особливу напруженість у них викликає відсутність постійної роботи і пов'язані з цим проблеми ($32,40 \pm 9,70$). Їх переживання спричинені залежністю від чоловіка, прагненням побороти інфантилізм, який розвивається від постійного знаходження поряд із дитиною, побоюванням за погіршення власної фізичної привабливості та професійних навичок. Відсутність роботи викликає у жінок усвідомлення власної неспроможності встановлювати і підтримувати товариські зв'язки, вести соціально активний спосіб життя ($27,30 \pm 7,18$). Крім того, констатовано незадоволеність безробітних жінок віком 25-35 р. відносинами з родичами ($25,00 \pm 7,72$). Досліджувані вказували на конфліктність відносин із батьками, які вимагають виходу на роботу. В той же час, їх чоловіки також схильні займати позицію батьків, тому відносини з ними оцінені в цілому як проблемні ($22,20 \pm 12,25$).

У жінок третьої вікової групи найбільше труднощів виявлено у соціальній сфері ($30,00 \pm 8,18$), показник сформований на високому рівні. Відносини з чоловіками оцінені досліджуваними як безпроблемні ($17,15 \pm 6,70$). Значна частина жінок цієї вікової групи – з великим стажем безробіття, тому чоловіки звикають до цього, і безробіття дружин не стає причиною сімейних конфліктів. Але пасивність таких жінок не вичерпується професійною сферою, вони перестають цікавитись життям взагалі. Наявні в сім'ях таких жінок проблеми типово пов'язані з скудністю сімейного спілкування, наявністю інтимних зв'язків чоловіків із більш професійно-активними жінками за місцем роботи. Непоодинокі випадки того, що подружжя не мають спільних тем для спілкування, крім побуту. Слід також вказати, що терапевтичну функцію для таких жінок часто виконують родичі, взаємини з якими оцінені як найбільш сприятливі серед інших сфер життя ($23,02 \pm 5,33$).

Узагальнюючи показники задоволеності власним функціонуванням у різних сферах життя безробітними чоловіками та жінками, можна констатувати наявність гендерних особливостей проблем у житті безробітних різного віку. У

першій віковій групі чоловіки вбачають більше проблем у відносинах з родичами, ніж жінки ($26,70 \pm 5,79 > 16,10 \pm 8,92$; $p \leq 0,001$). Безробітні жінки більшою мірою, ніж чоловіки, незадоволені власною соціальною активністю ($24,10 \pm 8,25 > 14,40 \pm 4,27$; $p \leq 0,001$).

У другій віковій групі, від 25 до 35 р., найбільшу незадоволеність досліджуваних викликало власне функціонування у професійній сфері, обидва показники сформовані на високому рівні, статистично значимих відмінностей не виявлено. Наслідком цього є наявність у них проблем у інших сферах життя: у чоловіків переважно у подружніх стосунках ($25,82 \pm 7,27 > 22,20 \pm 12,25$; $p \leq 0,05$), а у жінок в сфері взаємин із родичами ($25,00 \pm 7,72 > 20,60 \pm 8,31$; $p \leq 0,05$) та у сфері соціальної активності ($27,30 \pm 7,18 > 19,72 \pm 8,59$; $p \leq 0,001$).

У третій віковій групі (старше 35 р.), чоловіки значно більшою мірою, ніж жінки цього ж віку, незадоволені власним функціонуванням у подружньому житті ($30,01 \pm 6,01 > 17,15 \pm 6,70$; $p \leq 0,05$) та взаєминах із родичами ($28,05 \pm 4,30 > 23,02 \pm 5,33$; $p \leq 0,05$). Слід відмітити, що переважна більшість досліджуваних чоловіків цієї групи не є хронічними безробітними, мова йде скоріше про нестійкість та нестабільність їх професійної діяльності, що викликає невдоволеність дружин і рідних. Жінки даної вікової групи показали більшу, ніж чоловіки, незадоволеність власним функціонуванням у професійній ($27,70 \pm 7,02 > 22,21 \pm 6,33$; $p \leq 0,05$) та соціальній сферах ($30,00 \pm 8,18 > 13,46 \pm 7,40$; $p \leq 0,05$).

Виходячи з означеного, відмітимо, що людина не може існувати без спілкування і діяльності. У сфері спілкування відбувається поглиблене розуміння себе та інших учасників комунікативного процесу, збагачення змісту взаємодії і сприйняття людьми один одного. У діяльності людина виражає себе як суспільний індивід, проявляє особистісні смисли, самостійність, ініціативу, творчість і професіоналізм, опановує нові види прояву власної активності. Сфера самосвідомості передбачає становлення "Я-концепції" індивіда, осмислення свого соціального статусу, засвоєння соціальних ролей, формування соціальної позиції, моральної орієнтації людини. Тому слід унеможливити появу соціальних і психологічних чинників, що призводять до порушення процесу соціалізації у клієнтів центрів зайнятості.

Список використаних джерел

1. Водопьянова Н. Е. Копинг-стратегии как фактор профессиональной адаптации / Н. Е. Водопьянова, Е. В. Жукина // Психологические проблемы самореализации личности. – Вып. 8 / Под ред. Л. А. Коростелевой. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2004. – С. 242-254.

2. Волошина И. А. Групповая работа как форма психологической поддержки человека в ситуации безработицы / И. А. Волошина, О. В. Галицына, В. А. Гребенников, Т. А. Знакова // Вопросы психологии. – 1999. – № 4. – С. 43-51.
3. Глуханюк Н. С. Психология безработицы: введение в проблему / Н. С. Глуханюк, А. И. Колобова, А. А. Печеркина. – М.: Изд-во МПСИ, 2003. – 84 с.
4. Леана К. Как справиться с потерей работы / К. Леана, Д. Фельдман. – М.: Нива России, 1995.
5. Магун В. С. Мотивы граждан, обращающихся в органы по трудоустройству населения / В. С. Магун, К. А. Ибрагимов // Мотивация и поведение человека в сфере труда / Под общ. ред. Е. Г. Антосенкова. – М.: Госком СССР по тр. и соц. вопросам, 1990. – С. 73-84.
6. Мудрик А. В. Социализация человека / А. В. Мудрик. – М.: Академия, 2006.
7. Осницкий А. К. Саморегуляция активности субъекта в ситуации потери работы / А. К. Осницкий, Т. С. Чуйкова // Вопросы психологии. – 1999. – № 1. – С. 92-104.

8. Пельцман Л. Стрессовые состояния у людей, потерявших работу / Л. Пельцман // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13. – № 1. – С. 126-130.
9. Фельдштейн Д. И. Социализация и индивидуализация – содержание процесса социального взросления / Д. И. Фельдштейн // Социальное развитие в пространстве-времени детства. – М., 1997. – С. 67-80.
10. Barber A. E. Job search activities: An examination of changes over time / A. E. Barber et al. // Pers. Psychology. – 1994. – Vol. 47. – № 4. – P. 739-765.
11. Kanfer R. Job search and employment: A personality-motivational analysis and meta-analytic review / R. Kanfer, C. R. Wanberg, T. M. Kantrowitz // J. Appl. Psychology. – 2001. – Vol. 86. – № 5. – P. 311-342.
12. Latack J. C. An integrative process model of coping with job loss / J. C. Latack, A. J. Kinicki, G. E. Prussia // Acad. Manag. Rev. – 1995. – Vol. 20. – № 2. – P. 311-342.

Надійшла до редколегії 01.02.12

Б. Барчи

Институт психологии им. Г.С. Костюка АПН Украины, Киев

СОЦИАЛЬНЫЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ НАРУШЕНИЯ ПРОЦЕССА СОЦИАЛИЗАЦИИ У КЛИЕНТОВ ЦЕНТРОВ ЗАНЯТОСТИ

В статье отражены результаты эмпирического исследования социальных и психологических факторов нарушения процесса социализации у клиентов центров занятости. Обнаружено, что при длительном пребывании человека в ситуации неопределенности, тревоги и выбора нарушается процесс его социализации. Это выражается в изменении внешнего поведения, оценки норм и шаблонов морали, а также в непонимании и неприятии происходящего, в отказе от овладения новых видов деятельности и т. п. Констатируется наличие гендерных особенностей в нарушении процесса социализации респондентов разного возраста.

Ключевые слова:

B. Bartschi

G.S. Kostyuk Institute of Psychology, Kyiv

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS OF VIOLATION OF SOCIALIZATION PROCESS OF THE EMPLOYMENT CENTERS CLIENTS

The article highlights the results of an empirical study of social and psychological factors disrupting the socialization of clients employment centers. Found that during a long stay human in a situation of uncertainty, anxiety and disturbed selection process of socialization. This is reflected in the change of the external behavior, the norms and patterns of morality, as well as misunderstanding and rejection that occurs in the rejection of mastering new activities and more. Ascertained the presence of gender-specific socialization process in violation of the respondents of all ages.

Key words: professional sphere, socialization, employment

УДК 159.922.2

А. Голубничий,
Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Харків

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ, ДОВІРА Й КОНТРОЛЬ У ПРОЦЕСІ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

У статті розглядається взаємозв'язок довіри, контролю, корупції. Зокрема, їх вплив на ефективність взаємодії з засудженими інформаційних технологій, засобів масової інформації та інших соціальних інститутів, організацій.

Ключові слова: засуджені, інформаційно-комунікативні технології, ресоціалізація.

У наш розроблено безліч теорій покарання (ретрибутивізм, консеквіонізм, аболіціонізм, соціальні медіації тощо), які прагнуть виправдати систему покарання і реформувати її з метою підвищення її ефективності та рівня запобігання злочинності. Одні з них затверджують, що злочинцям необхідно відплачувати по заслугах; інші стверджують, що причина злочину не тільки в правопорушнику, але й у системі виховання, соціалізації в самому суспільстві; треті намагаються вирішити проблему злочинності, виходячи з економічної доцільності [1]. Крім того, дані теорії системи покарання пов'язані з певною соціальною політикою держави в цілому.

Але на даний момент всі ці теорії, переходячи до практики, необхідно переглянути, враховуючи глибоку інформатизацію населення, тому що глобальна інфраструктура інформаційних і інформаційно-комунікативних технологій (далі – ІТ і ІКТ) перетворилася в технологічне обґрунтування для більш ґрунтовних трансформацій у повсякденному житті людей і суспільств. Крім небачених раніше можливостей для підвищення матеріального добробуту людства, сучасні ІТ привели до появи й інтенсивного поширення принципово нових моделей соціальної інтеграції, взаємодії, комунікації, суспільно-політичної активності, способу життя, устрою тощо. Особливо резонансні зміни пов'язані з

"новими медіа", які функціонують у Web 2.0, що приводить до глибоких змін у структурах інформаційного споживання населення й до появи багатомільйонних глобальних "мережних співтовариств". У зв'язку із значенням, у науково-експертному середовищі все частіше дискутується проблема кристалізації специфічних "цифрових" (не локалізованих територіально й соціально) індивідуальних і групових ідентичностей, а також низької прогностичності, напрямків подальшого соціокультурного (а можливо, і суспільно-політичного) розвитку людства. Величезний потенціал – як позитивний, так і негативний – соціокультурної складової процесів "інформаційної технологізації" вже давно усвідомлений у розвинених країнах, і не тільки на науково-експертному, але й на політичному рівнях. "Інформаційне суспільство" у цих країнах "першого світу" сприймається й розцінюється насамперед як гуманітарна категорія, що описує якісні суспільні трансформації, зсув акцентів з виробничої в невиробничу сфери, зміну характеру інформаційних потоків, групових і індивідуальних ідентичностей [2].

Щодо пенітенціарної системи, ІТ дають можливість розбудовувати взаємодію між соціальними інститутами, організаціями, з одного боку, та засудженими, з іншого боку, на новому рівні для запобігання злочинності, ре-

цидивів. А ефективність взаємодії цікаво розглянути через введення в це обговорення поняття довіри, тому що в процесі глобалізації саме його нестача стає відчутною в соціальних інститутах, особливо в діяльності системи покарання в процесі ресоціалізації засудженого.

Довіру можуть розуміти, як механізм, що спрощує соціальну складність, який локалізується у відносинах між людьми, та є властивістю соціальних систем. Довіра є передумовою для функціонування суспільства, без нього колективна дія або соціальний інститут, такий як пенітенціарна служба, працював би непередбачено.

Але під впливом глобалізації наростаюча складність структури суспільства, різних форм взаємодії, що обумовлені розвитком, роблять весь світ важкопередбачуваним. Це викликає, з одного боку, накопичення інститутів контролю, розвиток формалізму, появу нових способів керування. А з іншого боку, місце контролю посідають альтернативні механізми координації діяльності суспільства, і відбувається процес децентралізації [3]. У цьому випадку слід врахувати, що збільшення контролю приводить до зменшення довіри, і навпаки. Відсутність контролю приводить до безладдя. Також слід додати, що довіра забезпечує мотивацію до співробітництва, збільшує комунікацію й скорочує невпевненість і непередбачуваність. Таким чином, гармонійне використання довіри й контролю сприяють стабільному розвитку системи, заощадженню витрат на механізми керування й контролювання [4]. Тому необхідні ефективні джерела довіри й контролю у важкорозв'язних, невпевнених ситуаціях в організаціях з авторитарним управлінням.

Із засудженими в процесі ресоціалізації в основному взаємодіють: православна церква, різні релігійні, благодійні організації, Центр зайнятості, пенітенціарна служба, Центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (далі ЦСССДМ), соціальний інститут охорони здоров'я, освіти, ІТ і пов'язаних з ними засобів масової інформації (далі ІТ/ЗМІ), спеціальні відомчі ЗМІ (газета "Закон і обов'язок"), які є потенційними джерелами довіри й контролю. Але сучасний розвиток ІТ/ЗМІ є найбільш перспективним джерелом, оскільки він здатний забезпечувати віру в складний Всесвіт, в його широких просторових і тимчасових масштабах. Тобто, у нашому прикладі пенітенціарної служби, специфіка діяльності якої включає централізований контроль, діяльність ЗМІ буде сприяти децентралізації даної системи на основі формування довіри до неї й залученню громадськості й громадських організацій до співробітництва з метою підвищення її ефективності. Але той же інтернет-ресурс сприяє поширенню тюремної субкультури й еволюції нових форм злочинної поведінки, негативно відображається на режимі утримання й ефективності ресоціалізації засуджених. Виникає необхідність в аналізі соціальних інститутів, організацій, що взаємодіють у процесі ресоціалізації із засудженими, у вигляді можливих потенційних джерел довіри й контролю й виявлення найбільш ефективних з них.

Звідси витікає мета дослідження: виявити взаємозв'язок довіри, контролю, корупції, і їх вплив на ефекти-

вність взаємодії із засудженими ІТ/ЗМІ і інших соціальних інститутів, організацій, що взаємодіють у процесі ресоціалізації засуджених. Завдання: співвіднести оцінки довіри, контролю, корупції; виявити, наскільки ефективні як джерела довіри й контролю ІТ/ЗМІ відносно інших соціальних інститутів і організацій.

Методика

У якості об'єкта в даному дослідженні виступають засуджені – дорослі люди, що мають кілька судимостей. Шанси на виправлення в них досить невпевнені. У процесі ресоціалізації засуджених беруть участь: православна церква, різні релігійні, благодійні організації, Центр зайнятості, пенітенціарна служба, ЦСССДМ, соціальний інститут охорони здоров'я, освіти, ІТ/ЗМІ, відомча газета "Закон і обов'язок".

Обсяг вибірки склав 22 особу, у неї увійшли засуджені чоловіки у віці від 25 років.

Методи дослідження: оцінка довіри, контролю, корупції кожного соціального інституту, організації, що взаємодіють у процесі ресоціалізації засуджених.

Стимульний матеріал методики є списком з усіх соціальних інститутів, організацій, що взаємодіють у процесі ресоціалізації засуджених: пенітенціарна служба, релігійні організації, православна церква, благодійні організації, ЦСССДМ, Центр зайнятості, відомча газета "Закон і обов'язок", ІТ/ЗМІ, – випробувані пропонувалося оцінити по 10-ти бальній шкалі рівень довіри до кожного з них, контролю з їхнього боку, і корумпованості в реальному житті.

Результати

У результаті проведеного аналізу виявлено, виходячи із середніх оцінок, що отримані у ході дослідження (табл. 1), взаємозв'язок контролю, довіри, корупції. Найбільш високий рівень довіри в засуджених до православної церкви. Найбільший контроль засуджені на собі відчувають із боку пенітенціарної служби, ІТ/ЗМІ. Найбільше корумповані є на думку засуджених релігійні, благодійні організації, інститут охорони здоров'я. Якщо брати за показник ефективності контролю позитивну різницю показників контролю й корупції, то найбільш ефективний контроль православної церкви, ІТ/ЗМІ, пенітенціарної служби. Якщо ж брати за показник повноти впливу суму показників довіри й контролю, то найбільш повним для засуджених є вплив інституту освіти, пенітенціарної служби, центру зайнятості, православної церкви. Якщо ж за показник ефективності взаємодії із засудженими брати позитивну різницю довіри й контролю, то найбільш ефективним є взаємодія православної церкви, ЦСССДМ, інституту освіти. Інші вимагають доробки й модернізації методів формування позитивного ставлення до себе, враховуючи приклад роботи тих, у кого позитивний рівень довіри серед засуджених. Що стосується ІТ/ЗМІ, низький рівень довіри до них також може бути пов'язаний зі змушеною ізоляцією засуджених, яка обумовлена нормативною базою системи покарання.

Таблиця 1

Середня оцінка	Довіра	Контроль	Корупція
Православна церква	6,36	3,9	3,81
Релігійні організації	1,27	4	8,18
Цивільні благодійні організації	2,55	2,9	7,18
ЦСССДМ	5,27	3,09	5,09
Інститут охорони здоров'я	4,9	4,18	8
Інститут освіти	6,18	4,91	6,91
Пенітенціарна служба	5	5,73	5,73
Центр зайнятості	5,46	4,91	5,73
ІТ/ЗМІ	4,27	5,36	4,63
Газета "Закон і обов'язок"	3	4	4,73

У цілому можна зробити висновок, що хоча засуджені виключені з культурного контексту, зневажають цінностями метауровня, не бачать змісту в розвитку пізнавальної сфери й у творчій реалізації, і в їхній системі цінностей довіра не є значимою [6], все ж таки необхідно подальше її дослідження у взаємодії соціальних інститутів, організацій, що залучені до процесу ресоціалізації засуджених. Також необхідно проводити подальші дослідження ІТ/ЗМІ не в якості джерела довіри й контролю, а як посередника між ними (соціальними інститутами й організаціями) та засудженими.

Список використаних джерел

1. Duff R. A. Punishment, communication and community / R. A. Duff. – N.Y. : OXFORD University press, 2001.

А. Голубничий

Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина, Харьков

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ, ДОВЕРИЕ И КОНТРОЛЬ В ПРОЦЕССЕ РЕСОЦИАЛИЗАЦИИ ОСУЖДЕННЫХ В МЕСТАХ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ

В статье рассматривается взаимосвязь доверия, контроля и коррупции. В частности, их влияние на эффективность взаимодействия с осужденными информационных технологий, средств массовой информации и других социальных институтов, организаций.

Ключевые слова: осужденные, информационно-коммуникационные технологии, ресоциализация.

A. Golubnichy

V.N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv

INFORMATION TECHNOLOGIES, TRUST AND CONTROL IN CONVICTED RE-SOCIALIZATION PROCESS IN PRISON

In the paper the interrelation of trust, control, corruption is considered. In particular, their influence on efficiency of interaction with the prisoners of information technologies, mass media and other social institutes, the organizations.

Key words: convicted, information and communication technology, re-socialization

УДК 316.614.5

Н. Максимова, д-р психол. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПРИЙОМНА СІМ'Я ЯК ІНСТИТУТ ВТОРИННОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДИТИНИ

Стаття присвячена розгляду проблеми соціалізації дитини-сироти у прийомній сім'ї. Показано, що відсутність показників ступеню готовності батьків та дітей до цієї по суті вторинної соціалізації є перешкодою для впровадження в Україні інституту прийомної сім'ї. Визначено параметри, на основі яких можлива побудова системи оцінки ступеню готовності батьків та дітей до створення прийомної сім'ї.

Ключові слова: вторинна соціалізація, опікуни, прийомна сім'я.

Низький рівень реалізації державної програми деінституалізації виховання дітей-сиріт та дітей, що позбавлені батьківського піклування, зумовлений низкою причин, серед яких значне місце належить відсутності психологічного забезпечення цього процесу. Наукових досліджень, що присвячені соціально-психологічним аспектам проблеми вторинної соціалізації у прийомній сім'ї, в Україні вкрай мало.

Разом з цим, не підлягає сумніву той факт, що не кожна сім'я здатна належним чином виховати дитину – в іншому випадку, така міра, як позбавлення батьківських прав, просто б не мала місця. Безперечно, також, що виховання чужої дитини, сполучене з більшою (у порівнянні, з кровною) кількістю труднощів. Укупі, це висуває прийомній сім'ї певні вимоги, які і виступають перешкодою у процесі вторинної соціалізації.

Зараз критерії відбору кандидатів у прийомні сім'ї включають тільки формальні параметри: наявність житла, роботи, відсутність судимості, психічних розладів тощо. Зазначені критерії, проте, є недостатніми для повноцінного розвитку дитини. При визначенні придатності сім'ї до виховання прийомної дитини поряд з названими критеріями слід також враховувати і виховні можливості сім'ї. Саме виховні можливості і виступають психологічними критеріями підбору батьків для прийомної сім'ї.

Мета дослідження: визначити соціально-психологічні параметри готовності батьків та дітей до вторинної соціалізації у прийомній сім'ї.

2. Ожеван М. А. Информационные технологии как фактор социальных перемен в Украине / М. А. Ожеван, С. Л. Гнатюк, Т. О. Ісакова // Зб. аналіт. доп. ; за заг. ред. Д. В. Дубова. – К. : НІСД, 2011. – 96 с. ISBN 978-966-554-149-3

3. Stefan W. Trust and Cooperation as Requirements for Maintaining Environmental Governance Capacity / Walter Stefan // Environmental Sociology European Perspectives and Interdisciplinary Challenges 10.1007 (2009-2010) : 2010927480.

4. Антоновский А. Ю. Массмедиа – трансцендентальная иллюзия / А. Ю. Антоновский, Н. Луман. // Реальность массмедиа. – М. : Праксис, 2005.

5. Голубничий А. С. Роль ценностно-смысловых образований личности в адаптации к хроническому стрессу (на примере осужденных) / А. С. Голубничий // Социальная работа. Социология : VI Международная научно-практическая конференция "Университетская наука-2010" : Сб. статей / Отв. ред. В. В. Харабет. – ПГТУ, 2010. – С. 65-72.

Надійшла до редколегії 08.02.12

Соціалізація – це процес входження індивіда в суспільство, активне засвоєння ним соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, що необхідні для успішної життєдіяльності в даному суспільстві. У процесі соціалізації в людини формуються соціальні якості, знання, вміння, відповідні навички, що дає їй можливість стати дієздатним учасником соціальних відносин. Соціалізація людини розгортається за конкретних умов життєдіяльності індивіда. Цей процес охоплює всі аспекти залучення особистості до культури, навчання й виховання, за допомогою яких людина набуває здатності брати участь у суспільному житті. Прийомна сім'я – форма життєвладштування дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків, на підставі акту органу опіки і піклування і договору про передачу дитини (дітей) на виховання в сім'ю між органом опіки і піклування і прийомними батьками. Громадяни (подружжя або окремі громадяни), які бажають узяти на виховання дитину (дітей), що залишилася без піклування батьків, іменуються прийомними батьками; дитина (діти), що передається на виховання в прийомну сім'ю, іменуються прийомною дитиною, а така сім'я – прийомною сім'єю.

Дитина (діти) в прийомній сім'ї має право на підтримку особистих контактів з кровними батьками, родичами, якщо це не суперечить інтересам дітей, їх нормального розвитку, вихованню. Контакти батьків з дитиною (дітьми) допускаються з відома прийомних батьків. У

спірних випадках порядок спілкування між дітьми, їх батьками, родичами і прийомними батьками визначається органами опіки і піклування. На липень 2011 р. на Україні існувало 977 прийомних сімей, в яких виховувалися 1513 дітей.

Часто прийомну сім'ю плутають з сім'єю, де живуть усиновлені діти або діти, узяті під опіку. Насправді це зовсім інша форма сімейного устрою. Наведемо основні особливості прийомних сімей:

- дитина в прийомній сім'ї зберігає статус сироти і користується відповідними пільгами (на відміну від усиновленої дитини);
- дитина знаходиться в прийомній сім'ї до 18-річчя або до закінчення вищого навчального закладу;
- прийомні батьки і батьки-вихователі дитячих будинків сімейного типу (ДБСТ) отримують від держави щомісячну винагороду на утримання прийомних дітей. Але ця винагорода не повинна перевищувати п'ять прожиткових мінімумів;
- прийомні батьки і батьки-вихователі дитячих будинків сімейного типу повинні пройти обов'язкове навчання і тренінги перед створенням прийомної сім'ї. Таке навчання повинне проводитися кожні 2 роки;
- прийомна сім'я за весь час свого існування супроводжується соціальними працівниками, що допомагають вирішувати психологічні і інші труднощі;
- відсутня "таємниця усиновлення"; прийомні діти можуть вільно спілкуватися зі своїми біологічними батьками, якщо це не завдає шкоди;
- у разі відновлення батьківських прав біологічних батьків діти можуть бути вилучені з прийомної сім'ї або дитячих будинків сімейного типу.

До прийомної сім'ї більше уваги з боку держави, вона регулярно зустрічається з соціальним працівником, працює по наміченому плану над рішенням проблем дитини, отримує консультації соцробітника. Прийомна сім'я підписує договір з держорганами про взаємні зобов'язання. З прийомної сім'ї дитина може бути усиновлена без згоди прийомних батьків. Прийомна сім'я розглядається як тимчасова форма життєвласнування дітей. Опікун же має право зняти дитину з обліку дітей, що підлягають усиновленню. Експеримент по створенню прийомних сімей в Запорізькій і декількох інших областях України почався в 1998 р. Тоді, багато в чому завдяки команді згори, було створено 20 сімей. З них в самому Запоріжжі на липень 2007 р. існувало дві прийомних сім'ї. До теперішнього часу в області існує 17 прийомних сімей і 4 дитячих будинки сімейного типу. Три прийомні сім'ї розпалися. Наприклад, в одній з сімей дитина вважала за краще повернутися в інтернат, оскільки не хотіла виконувати роботу по самообслуговуванню – мити посуд і т.і. Подальший розвиток прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу гальмувався тим, що районні адміністрації не хотіли фінансувати такі форми сімейного устрою, а просто направляли дітей в інтернати, що фінансуються з області, а не з району. Органи опіки практично ніяких зусиль не робили для розвитку прийомних сімей.

Численні дослідження, досвід в області виховання прийомних дітей, накопичений і в нашій країні і за кордоном, показує, що успішність виховання визначається такими факторами, як: особисті якості батьків; внутрісімейні взаємини; виховні установки батьків. Не менш важливим критерієм підбору прийомної сім'ї є також мотиви, якими керуються сім'ї, приймаючи на виховання дитину, що залишилася без піклування батьків.

Природно, що на формування особистості дитини значний вплив мають особистісні якості батьків. Такий вплив може бути як позитивним, так і негативним. Наяв-

ність у батьків таких якостей, як сенситивність і гіперсоціалізація, на думку А. Захарова [2], призводить до розвитку у дитини неврозу. Під сенситивністю розуміється підвищена емоційна чутливість, вразливість, образливість, виражена схильність все приймати близько до серця; під гіперсоціалізацією – загострене почуття обов'язку, надмірна відповідальність, труднощі компромісів.

Благополучно дитина розвивається у батьків, що володіють такими якостями як емпатійність, відкритість, емоційність, комунікативність, врівноваженість, гнучкість, впевненість у своїх силах, адекватна самооцінка, здатність до розвитку і змін.

Виховна установка батьків – це комплексна сумарна оцінна реакція, що включає в себе емоційне ставлення до дитини, уявлення про неї і сформовану систему виховних впливів (контроль, покарання, заохочення, ступінь відкритості у відносинах з дитиною). Найважливішою складовою виховної установки батьків є їх уявлення про дитину. Неадекватне уявлення про дитину поділяється на приписування дитині "слабкості" (хворобливості), аморальності і інвалідацію – примусове знецінення всього, що може робити дитина.

Успішність чи неуспішність існування прийомної сім'ї багато в чому залежить від мотиву, яким керувалися батьки. Деякі мотиви продиктовані особистісною проблемою (комплекс неповноцінності, потреба в постійному соціальному схваленні) або порушеними відносинами між подружжям.

Однак, як показує практика, деякі мотиви прийомними батьками не називаються, хоча мають місце. Частково це відбувається тому, що прийомні батьки розуміють – з таким мотивом дитини їм ніхто не дасть, або тому, що прийомні батьки і самі його не усвідомлюють. Що це за мотиви? Бажання зберегти сім'ю, утримати чоловіка (дружину), самоствердитися в очах оточуючих, отримати увагу і соціальне схвалення за хороший вчинок, "вилікувати" чоловіка від алкоголізму.

Мотив "хочу реалізувати себе в якості батька або матері, підготувати дитину до життя" – природне бажання кожного з батьків, і добре реалізується, якщо при вихованні дитини враховуються її особистісні особливості і визнається її індивідуальність. Буває, однак, що за заявою "хочу реалізуватися як мати/батько" стоїть невротичне бажання втілити в ході виховання яку-небудь надцінну ідею, або реалізувати через дитину свою потребу в досягненні і соціальному визнанні. Такі батьки мають жорсткий образ того, яким повинен бути "їхній" син/донька і будуть прагнути підганяти дитину під ці уявлення. Страждати при цьому будуть обидві сторони – і батьки, чиї очікування швидше за все не виправдаються, і дитина, яка не відчуває себе прийнятою.

Мотив "знаходження сенсу життя" має на увазі наявну втрату сенсу життя, що може бути зумовлене різними причинами. Як гострим горем, ситуативним стресом, порушеними відносинами в родині, так і погано сформованими комунікативними навичками, або самотністю, за якою іноді приховані особистісні порушення. Тому цей мотив вимагає ретельного дослідження, виявлення проблем, які стоять за ним і вирішення їх адекватно. Створення прийомної сім'ї в даному випадку проблему не ліквідує, хоча і може викликати почуття суб'єктивного полегшення. Невирішена особистісна проблема в подальшому може бути причиною встановлення патологічних взаємин з дитиною, що, в свою чергу, негативно позначиться на її особистісному розвитку.

Іноді мотив "знаходження сенсу життя" вказують сім'ї, які переживають нормативну кризу, внаслідок неможливості сім'ї перейти на наступний етап розвитку. Сімейна система об'єктивно готова до наступного етапу життєвого циклу, який, однак, не може наступити унас-

лідок відсутності дітей. У цій ситуації, якщо наявна здатність любити дитину, і особистість прийомних батьків патологічно не деформована, створення прийомної сім'ї насправді зніме проблему.

Таким чином, найбільш сприятливий прогноз хорошого функціонування прийомної сім'ї буває у випадках, коли батьки беруть дитину, тому що хочуть її любити, піклуватися про неї, дати їй сім'ю, підготувати її до дорослого життя. В інших випадках, треба щоразу декларований мотив зв'язати зі здатністю любити дитину і готовністю зробити все, щоб дитина росла в благополучних умовах, не відчуваючи себе при цьому жертвою обставин.

Мотиви, які спонукають людей стати прийомними батьками, при тому, що вони мають кровних дітей, також різні. Найбільш поширеним мотивом є бажання дати прийомній дитині сім'ю, любов, турботу і увагу. Зазвичай, кандидати у прийомні батьки міркують так: "Ми – хороша сім'я. Відбулися як батьки: у нас ростуть хороші діти. Матеріальний достаток дозволяє нам зробити хорошу справу – підняти на ноги дитину, яка батьків не має. І взагалі, ми любимо дітей. Чому б нам не стати прийомною сім'єю?" Особистісна зрілість, мудрість, зваженість при прийнятті такого рішення, досвід виховання власних дітей, дозволяє уникнути не виправдано високих очікувань від прийомних дітей та у більшості випадків призводить до гарних результатів. З'являється прийомна сім'я, здатна замінити дитині втрачену біологічну сім'ю.

Визначення придатності сім'ї до виховання прийомної дитини відбувається в процесі перших зустрічей з нею. Фахівці, що займаються питаннями усиновлення, як правило, мають свою схему проведення перших зустрічей, засновану на особистому досвіді і розумінні проблем прийомних сімей. Однак, незалежно від порядку обговорення питань, в ході перших зустрічей з кандидатами у прийомні батьки, спеціалісту необхідно вирішити такі завдання.

1. Установити з кандидатами у прийомні батьки довірливі відносини.

2. Виявити у кандидатів у прийомні батьки мотиви, які спонукають їх до створення прийомної сім'ї.

3. Визначити психологічну готовність кандидатів у прийомні батьки до виховання дітей.

4. Ознайомити кандидатів в прийомні батьки з психологічними особливостями дітей, яких планують передати на виховання в сім'ю.

5. Інформувати про правові питання створення прийомної сім'ї.

Критеріями зрілості рішення про усиновлення можуть бути: достатній за часом термін обмірковування свого кроку (рік і більше); продумана аргументація мотивів "за усиновлення"; хороша інформованість з проблем усиновлення; несуперечність думок з цього питання в обох з подружжя; відсутність "гарячкості" або незручності в викладі своєї точки зору.

Несвідоме емоційне ставлення до дитини, що дозволяє підтвердити або спростувати названі усиновлювачами мотиви, може бути виявлено за допомогою проєктивних методів, зокрема за КТС (Кольоровий тест ставлень М. Люшера).

Готовність дітей до життя в прийомній сім'ї до цього часу взагалі не є предметом вивчення. Априорно дорослі вважають, що всі діти хочуть жити у прийомній сім'ї, але наші дослідження свідчать, що це не завжди так.

В умовах інституалізації у дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, формується особлива внутрішня позиція – психологічне капсулювання, яке складається у відчуженому ставленні до інших і до себе (сприйняття себе нічим, відсутності самостійності і

відповідальності за свою поведінку, часової обмеженості життєвих планів. Стан психологічного капсулювання призводить до прагнення дитини перебувати в освоєних стереотипах життєдіяльності в умовах обмеженого соціального простору, який визначає його розвиток, перш за все, як соціальної одиниці, націленої на реалізацію найпростіших соціальних очікувань.

Практично всі діти, що виховуються в умовах інтернатного закладу або неблагополучної сім'ї, мають проблеми емоційно-вольового розвитку, які виражаються в низькій або неадекватній самооцінці, невпевненості в собі, невміння організувати себе, нездатності побудувати нормальні взаємини з оточуючими, спланувати свою діяльність. Їм властивий знижений настрій, бідна гама емоцій, одноманітність емоційно-експресивних засобів спілкування, схильність до швидкої зміни настрою, одноманітність і стереотипність емоційних проявів, відсутність емоційної глибини. На зауваження та схвалення ці діти частіше реагують неадекватно: або пасивно і байдуже, або агресивно і вороже. Основною спрямованістю позитивних емоцій є отримання все нових і нових задоволень. Вони погано розуміють емоційний стан іншої людини. Домагання в середовищі однолітків найчастіше реалізуються за допомогою фізичної сили, агресії чи асоціальної поведінки. Діти, які живуть в інтернаті, можуть жорстоко поводитися зі своїм однолітком або дитиною молодшого віку.

Недостатньо задовольняється потреба у спілкуванні, що змушує дітей шукати способи вступу в контакт з дорослими. В залежності від освоєних ними прийомів емоційного зв'язку з дорослим наявні такі типи дітей:

- гіперсоціальні;
- допускають соціальні провокації;
- добре пристосовані;
- заміщають задоволенням фрустрацію соціальних потреб.

Разом з тим, багато дослідників підкреслюють, що зазначені особливості розвитку психіки дитини не фатальні і можуть бути скориговані в умовах сім'ї, в атмосфері любові, визнання, стабільності і захищеності.

Нагальна проблема визначення змісту та умов формування психологічної готовності дітей, які залишилися без піклування батьків до життя у прийомній сім'ї, як умови буття і розвитку особистості, є гостро актуальною в психології розвитку. Недостатня теоретична розробленість і незабезпеченість вирішення практичних завдань визначають актуальність наукового дослідження для сфери підтримки та надання допомоги дітям даної категорії.

Висновки:

Влаштування дитини у прийомну сім'ю є серйозним етапом в її житті, що за своєю сутністю дорівнює вторинній соціалізації.

Готовність майбутніх батьків до створення прийомної сім'ї включає різнопланові мотиви, які не завжди адекватні наявним завданням.

Необхідно визначити науково обґрунтовані критерії психологічної готовності дитини та батьків до вторинної соціалізації у прийомній сім'ї.

Список використаних джерел

1. Захаров А. И. Неврозы у детей и психотерапия / А. И. Захаров. – СПб., 1998.
2. Красницкая Г. С. Усыновление: вопросы и ответы / Г. С. Красницкая. – М., 1997.
3. Фурманов И. А. Дети, лишённые родительского попечительства / И. А. Фурманов. – Мн., 1997.
4. Фурманов И. А. Психологические особенности детей, лишённых родительского попечительства / И. А. Фурманов. – Мн.: Тесей, 1999.

Надійшла до редколегії 15.02.12

Н. Максимова, д-р психол. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПРИЕМНАЯ СЕМЬЯ КАК ИНСТИТУТ ВТОРИЧНОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ РЕБЕНКА

Статья посвящена рассмотрению проблемы социализации ребенка-сироты в приемной семье. Показано, что отсутствие показателей степени готовности родителей и детей в этой по сути вторичной социализации является препятствием для внедрения в Украине института приемной семьи. Определены параметры, на основе которых возможно построение системы оценки степени готовности родителей и детей к созданию приемной семьи.

Ключевые слова: вторичная социализация, опекуны, приемная семья.

N. Maximova, Dr. Sc in Psychology, Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

FOSTER FAMILY AS AN INSTITUTION OF SECONDARY SOCIALIZATION OF A CHILD

The article is sanctified to consideration of problem of socialization of children-orphans in receiving family. It is certain that absence of indexes of degree of readiness of parents and children to it on a creature secondary socialization is an obstacle for introduction in Ukraine of institute of receiving family. Parameters on the basis of that possible construction of the system of estimation of degree of readiness of parents and children to creation of receiving family are certain.

Key words: secondary socialization, guardians, foster family.

УДК 316.614.4

Т. Мельничук, асп.
Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, Київ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПОРУШЕННЯ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПРИ УСИНОВЛЕННІ В УКРАЇНІ

У статті окреслені загальні соціально-психологічні проблеми усиновлення дитини. На підґрунті теоретичного та практичного аналізу, власного соціального досвіду охарактеризовані чинники, що впливають на процес соціалізації сімей які усиновили дітей, а також шлях їх підтримки.

Ключові слова: усиновлення, сирітство, соціалізація.

Постановка проблеми. Одним із головних завдань сучасної соціальної психології є вирішення проблем соціалізації особистості задля поліпшення її життєдіяльності й становлення у соціальному середовищі. Вирішення проблеми соціалізації у суспільстві, з одного боку – дитини-сироти та дитини, що залишилася без батьківського піклування, з іншого – сім'ї, яка, не маючи дитини, вважає себе неповноцінною, є на сьогоднішній день вкрай необхідним. За оцінками Всесвітньої організації охорони здоров'я, від 60 до 80 мільйонів пар у світі мають проблеми із безпліддям. Феномен безпліддя розглядався сьогодні в науці як соціальне, психологічне, соціально-психологічне і біологічне неблагополуччя сім'ї [14]. В нашій культурі безпліддя вважається як якась неповноцінність сім'ї чи її "Божа кара". Безплідні пари відчувають себе неповноцінними. У різних суспільних культурах думка по відношенню до усиновлення чи прийняття у родину сторонньої дитини є неоднозначна. На жаль, на теренах пострадянського суспільства укоринилося твердження, що усиновлення це щось другосортне в порівнянні з кровними зв'язками, тому в порівнянні із біологічною дитиною усиновлена буде якоюсь неповноцінною та обов'язково гіршою від біологічної. Страх перед суспільною думкою щодо наслідків після усиновлення, можливе неприйняття нею дитини та, як правило осудом з боку спільноти, в якій мешкають усиновителі, "підігріває" і закріплення ще й на законодавчому рівні збереження таємниці усиновлення, зокрема Сімейним кодексом України.

Однак, проблема явища соціалізації саме при усиновленні дітей-сиріт переважно розглядалося у педагогічній та соціологічній традиції, проте саме соціально-психологічні чинники висвітлювалися недостатньо. Очевидна актуальність цих проблем, їхня соціальна значущість і зумовили вибір теми даної публікації.

Аналіз закордонного й вітчизняного історичного досвіду соціальної допомоги дітям, що залишилися без піклування батьків, показує, що найбільшу ефективність дає виховання їх у прийомній сім'ї, оскільки йому властиві безперервність, тривалість, стійкість, можливість забезпечення безпеки, захищеності дитини (2; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15 тощо).

У той же час за останні роки вдвічі скоротилося число сімей, що бажають усиновити дитину, дати їй дах, їжу, затишок, любов. У чотири рази менше стало й число іноземців, готових забрати у свою родину українських сиріт для виховання. Проте збільшилася кількість родин, що відмовляються від усиновлених дітей. Усе це разом узятє свідчить про необхідність надання допомоги сім'ям, які бажають усиновити дитину. Здійснення аналізу психологічної теорії й практики, методики й технології соціально-психологічної роботи з ними, а також аналіз відповідних науково-психологічних джерел, спеціальної літератури, реальної практики свідчить про те, що проблема всиновлених дітей, осмислення умов успішності усиновлення в нинішній життєвій ситуації недостатньо освітлені в науці. Таким чином, можна виділити кілька протиріч:

- між зацікавленістю суспільства в тому, щоб діти, що залишилися без піклування батьків, зростали в родині, та слабкою вивченістю умов, які сприяли б успішності їх соціальної адаптації до нового способу життя;
- між потребою певної частини дорослих людей у реалізації своїх батьківських і материнських функцій завдяки всиновленню дітей та недостатньою розробленістю технології успішного виховання прийомних дітей у таких родині;
- між потребою соціальних служб допомоги родинам науково-методичними рекомендаціями та їх практичною відсутністю в сучасній соціально-психологічній літературі;
- між дослідженням феномена всиновлення в юриспруденції, психіатрії педагогіці та ступенем її вивченості в психології.

Мета дослідження: дослідити соціально-психологічні чинники, що впливають на процес соціалізації сімей, які усиновили дітей, та на процес соціалізації усиновлених дітей.

Виходячи з мети дослідження, були поставлені такі завдання:

1. Проаналізувати та узагальнити теоретико-методологічні підходи до проблеми соціалізації сімей, які усиновили дітей, та на процес соціалізації усиновлених дітей.

2. Визначити й охарактеризувати комплекс соціально-психологічних умов і засобів успішного зростання всиновленої дитини у родині.

Об'єкт дослідження: родини з усиновленими дітьми.

Предмет дослідження: процес соціалізації сімей, які усиновили дітей, а також процес соціалізації усиновлених дітей.

Теоретико-методологічною основою даного дослідження є:

- загальнофілософські й психологічні концепції про фактори і закономірності розвитку особистості, природної, культурної, соціальної обумовленості цього процесу (Б. Г. Ананьєв, О. Г. Асмолов, Г. С. Батшцев, Л. П. Буєва, Г. М. Бевз, Б. С. Гершунський, Б. М. Кедров, В. І. Слободчиков, М. Мід та ін.);

- соціологічні й психолого-педагогічні теорії про роль родини в соціальному розвитку людини, механізмах його соціалізації (І. В. Дубровіна, І. С. Кон, А. В. Мудрик, П. Сорокін, М. І. Рижков та ін.);

- системний підхід як методологічна підстава вивчення будь-якого соціально-психологічного процесу (А. Н. Авер'янов, В. М. Афанасьєв, І. В. Блауберг, Л. І. Новікова, Л. Ф. Спрін, Ю. П. Сокольников, Є. М. Юдин та ін.);

- гуманістичні ідеї вітчизняних і закордонних учених про особистісну цінність дитини та соціальну взаємодію в родині в процесі соціалізації (Ш. А. Амонашвілі, Л. В. Байбородова, Е. В. Бондаревська, І. П. Іванов, Я. Корчак, А. В. Сухомлинський тощо).

Хід проведення дослідження. На основі аналізу соціологічної, психолого-педагогічної літератури із проблем родини й сімейного виховання можна переконатися в їхній значимості в справі соціалізації нових поколінь, підготовки їх до життя й успішної діяльності в конкретному суспільстві.

Відповідно до численних досліджень родини (Ю. П. Азаров, Т. М. Афанасьєва, А. М. Бардіан, М. І. Бешкетніков, І. В. Гребенніков, В. І. Гуров, А. Г. Харчев, Г. Т. Хоментаскас та ін.), її роль у забезпеченні фізичної, психологічної й соціальної безпеки дітей ні в кого не викликає сумніву. Дійсно, сім'я, завдяки багатим емоціям, близькості взаємин дорослих і дітей, різноманітності спілкування й спільної діяльності, допомагає краще пізнати світ, зрозуміти себе, зберегти своє здоров'я, засвоїти традиції й правила соціальної поведінки, задовольнити свої матеріальні й духовні потреби, реалізувати себе. Хоча родині приділяється особлива увага в соціальній політиці будь-якої держави, її проблеми неухильно ростуть. Розпад родини, погіршення її соціально-психологічного клімату, згорання репродуктивної функції – усе це вказує на наростання кризових явищ у цьому соціальному інституті.

Результати порівняльно-зіставного вивчення даних статистики дозволяють відзначити, що у міру збільшення внутрішньосімейних протиріч зростає число дітей, які з'являються за межами родини. Їх прийнято називати соціальними сиротами. Проблеми даної категорії вивчаються не тільки медиками, юристами, педагогами, але й психологами.

У ході проведеного дослідження встановлено, що для повноцінного розвитку дитини необхідно, щоб вона була оточена із самого моменту народження до повноліття турботою, увагою у родині. Тому всіма міжнародними й вітчизняними законодавчими актами затверджується цінність виховання дитини, що залишилася без піклування батьків, у сімейному оточенні. Найбільш успішною формою прийомної родини признається всиновлення, як юридичний акт, який устанавлює факт цивільного споріднення.

Усиновлення, як впливає з аналізу літератури, нашого досвіду, досить складний і не завжди результатив-

ний процес. Для того щоб він давав очікувані наслідки, сприяв нормальному розвитку особистості дитини, прийомним батькам необхідна відповідна соціально-психологічна допомога. Отримані нами дані вказують, що більш ефективною її формою є соціально-психологічний супровід. Соціально-психологічний супровід має своєю метою допомогу тим, хто зазнає труднощів морального або матеріального характеру для того, щоб не допустити виштовхування всиновленого дитини із прийомної родини. Об'єктом соціально-психологічного супроводу, таким чином, стають усиновлені, усиновителі й нова родина.

Психологічний супровід базується на принципах обдуманості дій, конфіденційності, довіри одне до одного, взаєморозуміння, диференціації допомоги, гнучкості підходів і технологій, адресності, на функціях наглядовості, контролю, що розбудовує, соціалізує і здійснюється по чотирьом основним напрямкам: психолого-педагогічна освіта, гармонізація дитячо-батьківських відносин, подружніх взаємин, внутрішнього світу усиновителів [10].

У вибудуванні нами моделі соціально-педагогічного супроводу основними компонентами є цільовий, змістовний, технологічний і результативний та припускає кілька етапів (ухвалення рішення про всиновлення претендентами на цю роль; перша зустріч із прийомною дитиною, прийняття дитини в родину, "входження" дитини у родину, прийняття нею традицій нової родини). На кожному етапі є власні труднощі, допомога в подоланні яких передбачає певні дії, встановлені у ході нашого дослідження й перевірені на власному досвіді.

Для їхньої реалізації нами в процесі дослідження були виявлені такі умови: потенційна готовність майбутніх усиновителів до приймання дитини в родину; наявність розумної адресної допомоги членам нового сімейного об'єднання; такої організації виховного процесу в прийомній сім'ї, при якій можливі поступове ускладнення, збагачення його змісту, стимулювання розвитку, формування готовності до соціальної взаємодії.

Таким чином, у ході дослідження було встановлено, що нормальний розвиток усиновленої дитини в прийомній сім'ї можливий при наявності грамотного соціально-педагогічного супроводу у формі патронажу з боку довіреної особи, що чітко представляє собі специфіку виховання прийомної дитини, змісту, що володіє технологією і є авторитетним посередником між усиновителями й усиновленими, між прийомною сім'єю, суспільством і державою [10].

Спираючись на аналіз наукової літератури [8; 9; 10; 12; 13; 15 тощо], результати нашої роботи, власний багаторічний досвід роботи з усиновителями, ми виділили ряд показників, що характеризують успішність такої соціально-психологічної діяльності. До них ми віднесли задоволеність сторін атмосферою в родині й своїми взаєминами, а також особистісне зростання дитини.

Усиновлення (удочеріння) є найбільш переважною та ефективнішою формою пристрою дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків, оскільки усиновлення – це перехід прав й обов'язків від біологічних батьків дитини до усиновителів, при якому дитина в правовому відношенні повністю прирівнюється до біологічних дітей усиновителів (А. Дзугаєва). При цьому юридично втрачаються усі права й обов'язки рідних (біологічних) батьків дитини. Під усиновленням розуміються й суспільні відносини, суть яких зводиться до того що в родину приймається стороння дитина з метою виховання її як своєї рідної на правах сина чи дочки. Тому у багатьох суспільствах культурах усиновлення не є таємницею і сприймається як повноцінний спосіб створення сім'ї, діти там входять в більш широку групу дорослих та отримують повноцінну любов і догляд від її членів, а не тільки від тих, з ким вони пов'язані крєвно.

Родичі, друзі повинні підтримувати сім'ї, які виявили бажання усиновити дитину, але, як правило, виходить навпаки. При проведенні співбесіди з кандидатами в усиновителі виявлявся факт несхвалення їхніми батьками та іншими родичами прийнятого ними рішення про майбутнє усиновлення. Навіть в тих випадках коли сім'я роками проходила безрезультатні лікування від безпліддя, близькі їх відмовляють від такого "ризикованого кроку" як прийняття дитини з іншою, чужою генетикою. Сучасна культура декларує, що свої гени набагато кращі, ніж чужі, хоча небагато родин чи сімей знають свою генетичну історію, хіба що два чи три покоління назад. Але навіть якщо і досліджують генеалогічне древо свого роду, знаходять різні відхилення у здоров'ї минулих поколінь, як психічному так і фізичному (шизофренія, депресія, алкоголізм...). Але на це не зважають. Навіть якщо факт усиновлення відбувся і сім'я, незважаючи на різні переконання та відмовки родичів, усиновила дитину, то чи дружина чи чоловік при невеличких проблемах у вихованні дитини чи негараздах починають нагадувати одне одному як і при яких обставинах дитина з'явилася у сім'ї: "у неї гени не наші, тому невихована...", дитина з нашого роду мала б гарні здібності музикальні, а так відсутній слух та голос, і т. і.". Друзі або родичі, яким стало відомо про усиновлення, також намагаються якось підкреслити факт, що дитинна не рідна, починають шукати подібність між усиновителями та дитиною у зовнішності або характері з підкресленням у інтонації, що дитина не біологічна, але стає уже чимось схожою на батьків, хоча такою хорошою, якби була біологічною, вона не буде.

Крім того, в зв'язку із пропагуванням усиновлення значна частина нашого суспільства почала приймати усиновлення, але, як правило, це стосується більшою мірою сімей, що проживають у міській місцевості, тобто великими суспільними групами. Але є ще багато родин, які хотіли б усиновити дитину, але бояться опинитися у тій групі людей, яку будуть обговорювати, засуджувати. Особливо це більшою мірою стосується подружніх пар із сільської місцевості, які живуть, як правило, однією громадою. І кожен із цієї громади може та вважає, що має право повчати, звертатися із надокучливими питаннями або розказувати про негатив усиновлення. Засуджуючи усиновлення чи обговорюючи негатив у генетиці дітей-сиріт та дітей, що залишилися без батьківського піклування, ніхто не вважає що із кровними дітьми у сім'ях також можуть виникнути проблеми. Сім'ї не застраховані від поганої поведінки та навчання, конфліктних ситуацій, проблем із здоров'ям своїх біологічних дітей. То чому ж оточуючі не обговорюють це, не засуджують сім'ї, у яких є такі проблеми із рідними дітьми, а заострюють увагу на усиновлених дітях? Старше покоління вважає та впевнене, як повинні "правильно" створюватися сім'ї та як з'являються "правильні" діти. Для оточуючих усиновлення фактом чужорідного вторгнення, а біологічний зв'язок із дитиною – це визначеність у майбутньому, ілюзія спокою, впевненості, навіть якщо і біологічна дитина дуже далеко від ідеалу.

Тому значна кількість подружніх пар погоджується тільки на т. зв. "повне" усиновлення, коли забезпечується повна гарантія збереження таємниці усиновлення. На т. зв. "повне" усиновлення зорієнтоване чинне законодавство, воно передбачає створення для дитини іншого родинного середовища. Закономірно, у більшості випадків є прагнення усиновлювачів до того, щоб ніхто, у т. ч. й сама усиновлена дитина, не знали, що батьки не рідні. Сім'ї в такому випадку стараються імітувати вагітність, переїздити на інше місце проживання, купувати довідки у пологових будинках про народження ними дитини для подальшого їх демонстрування. Як правило, усиновлення дитини вони здійснюють у іншо-

му місці і в рішенні суду міняють не тільки ім'я, прізвище і по батькові, але і дату народження та місце. Батьки-усиновлювачі вважають, що діють виключно тільки в інтересах дитини, щоб захистити її, щоб вона не відчувала себе "відторгнутою" серед однолітків, щоб ніхто зі сторони родичів, друзів не могли обізвати її та постійно наголошувати, що вона не рідна. Але, ідучи на такий крок, батьки несвідомо (хоча й керуючись тільки гарними мотивами), можуть більше нашкодити дитині, ніж її захистити. З часом така таємниця може розкритися, а для усиновленої дитини, особливо у підлітковому віці, це може стати великою трагедією. Усиновлені діти дуже гостро реагують на те, що їх обдурювали. В таких випадках вони вважають себе зрадженими двічі: коли їх кинула мама та коли усиновили. Усиновлення в їхній уяві порівнюється як свідомий, жорстокий обман. Жодні батьки не хочуть спричинити біль та страждання своїй дитині. Але розказати дитині про її походження і про те, що вона не рідна, дуже важко. В першу чергу, усиновителі повинні зрозуміти, що будувати відносини у сім'ї потрібно тільки на довірі, а роблячи усиновлення таємницею, вони більше шкодять дитині, ніж її захищають. Батькам непотрібно наголошувати що дитина не біологічна, що не рідна, а просто констатувати факт, яким чином дитина з'явилася у сім'ї.

Звичайно, без відповідної психологічної чи педагогічної підготовки знайти період, коли про це можна буде говорити з дитиною і в якій формі, дуже важко. Тому майбутнім батькам-усиновителям потрібна не тільки моральна та юридична підготовка до усиновлення (підготовка документів, приготування кімнати для дитини, покупка для неї речей іграшок), але і психологічна. При усиновленні дитини саме для її інтересів бажано відкинути думки про збереження таємниці усиновлення, а пройти бесіди із психологом, соціальними працівниками, пройти відповідні курси, бажано також зустрітися із подружніми парами, що вже усиновили дитину та мають позитивний досвід її адаптації у родину. При можливості, можна провести зустріч також із сім'ями, що мали проблеми з адаптацією після усиновлення дитини. На етапі підготовки до усиновлення такі зустрічі будуть дуже важливим моментом. Кандидати в усиновителі зможуть безпосередньо зустрітися із учасниками процесу усиновлення. Поставити запитання щодо всього процесу усиновлення та в подальшому разом із психологом розібрати негативи та позитиви при усиновленні, адаптації дитини у сім'ї, поведінки батьків чи дитини на різних етапах адаптації одне до одного. Такі тренінгові заняття є однією із позитивних форм підготовки майбутніх усиновителів, вони активізують емоційно-дійові спонуки батьківства, що призводить в подальшому до перебудови структури мотиваційно-ціннісного ставлення до дитини, бачення перспектив її особистісного росту, а також впевненість у вдалій соціалізації вже повної сім'ї, разом із усиновленою дитиною.

Але, на жаль, в Україні не практикується така психологічна підготовка кандидатів в усиновителі. Хоча в Європі, зокрема в Італії, Швеції, Бельгії, такі зустрічі та тренінги практикуються та постійно організовуються соціальними службами, психологами що готують сім'ї до усиновлення та в подальшому здійснюють нагляд після усиновлення [16]. Саме спеціальна тренінгова підготовка створює передумови для осмислення внутрішніх потенцій реалізації батьківства, виступає складовим компонентом відображення цієї потреби на чуттєвому та когнітивному рівнях, що призводить до виникнення бажання спрямовувати і регулювати взаємодію з усиновленою дитиною на рівнях, адекватних ситуації її розвитку та адекватно реагувати на сприйняття оточуючими їхньої сім'ї після усиновлення [10].

Відтак, зростання всиновленої дитини в родині в певних ситуаціях сполучене із труднощами, головними відмітними рисами яких є "стрес нового способу життя", соціально-психологічна відчуженість поведінковій реакції, що обумовлюють негативні риси дитини та призводять до погіршення атмосфери сімейних відносин. Для подолання зазначених труднощів необхідні: розвиваюче середовище, персоніфікований життєвий простір, що відповідають таким провідним потребам дітей, як потреби в любові, безпеці, захищеності, враженнях, спілкуванні, соціальних контактах, руховій активності, комфортності, динамічності, відкритості [4].

Як відмічалось вище, сім'я проживає у соціумі, де вона не одна, навколо є її родина, батьки, сестри, брати є її друзі. Звичайно, багато хто із них буде проти усиновлення. Тому проводити підготовку самої сім'ї до усиновлення без врахування її відносин у родині, відношення та ставовища її у суспільстві також неможливо.

Тож, поява всиновленої дитини в родині приводить до істотних змін у її статусі й динаміці розвитку, до переплетення етапів її життєдіяльності й ускладненню міжособистісних зв'язків, відносин [15]. Ця обставина вимагає, з одного боку, продуманої системи заходів щодо підготовки майбутніх батьків до реалізації в природних умовах сімейного виховання своїх нових обов'язків. З іншого боку, соціально-педагогічними основами виховання будуть збережено-відбудована діяльність у прийомній сім'ї, розвиток індивідуальності дитини в спеціально створюваних освітньо-виховних ситуаціях; формування в усиновленого персональної лінії відповідальної поведінки; розширення й збагачення його життєвого досвіду.

Перспективи дослідження. Наша робота є одним із етапів, спроб дослідити соціально-психологічні чинники, що впливають на процес соціалізації сімей, які усиновили дітей, та на процес соціалізації усиновлених дітей. Надалі необхідний більш ретельний аналіз.

Висновки. Зростання всиновленої дитини в родині в певних ситуаціях сполучене із труднощами, головними відмітними рисами яких є "стрес нового способу життя", соціально-психологічна відчуженість поведінкової реакції, що обумовлюють негативні риси дитини та призводять до погіршення атмосфери сімейних відносин. Для подолання зазначених труднощів необхідні: розвиваюче середовище, персоніфікований життєвий простір, що відповідають таким провідним потребам дітей, як потреби в любові, безпеці, захищеності, враженнях, спілкуванні, соціальних контактах, руховій активності, комфортності, динамічності, відкритості.

Тож, поява всиновленої дитини в родині приводить до істотних змін у її статусі й динаміці розвитку, до переплетення етапів її життєдіяльності й ускладненню міжособистісних зв'язків, відносин. Ця обставина вима-

гає, з одного боку, продуманої системи заходів щодо підготовки майбутніх батьків до реалізації своїх нових обов'язків. З іншого боку, соціально-педагогічними основами виховання будуть збережено-відбудована діяльність у прийомній сім'ї, розвиток індивідуальності дитини в спеціально створюваних освітньо-виховних ситуаціях; формування в усиновленого персональної лінії відповідальної поведінки; розширення й збагачення його життєвого досвіду.

Адже, про успішність виховання всиновлених дітей можна судити по задоволеності всиновлених і усиновителів дитячо-батьківськими відносинами, інтегруванням дитини в мікросоціум, сформованості в неї первинних соціальних навичок.

Родини з усиновленими дітьми потребують соціально-психологічного супроводу, під яким розуміється надання їм адресної допомоги і підтримки як від родини, друзів, так й від оточуючого соціуму. Соціально-психологічний супровід включає цільові, змістовні, технологічні і процесуальні компоненти.

Список використаних джерел

1. Абрамов Я. В. Узакононое внембрачных детей и усыновление / Я. В. Абрамов. – СПб., 1903. – 29 с.
2. Азизова А. Усыновление/удочерение по советскому семейному праву : Дисс. ... канд. юрид. наук / А. Азизова. – М., 1987. – 180 с.
3. Алешина Ю. Е. Социально-психологические методы исследования супружеских отношений / Ю. Е. Алешина, Л. Я. Гозман, Б. М. Дубовская. – М., 1987. – 120 с.
4. Анзорг Л. Дети и семейный конфликт / Л. Анзорг. – М., 1987. – 43 с.
5. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. – С. 3-16.
6. Аристов Н. Г. Детский дом семейного типа: социологический анализ / Н. Г. Аристов // Детский дом семейного типа: проблемы и решения. – Вып. 3. – М., 1992. – С. 5-16.
7. Арцымович Я. Н. Современная семья и ее воспитательная функция / Я. Н. Арцымович. – М., 1990. – 178 с.
8. Афанасьева Т. М. Семья / Т. М. Афанасьева. – М., 1988. – 285 с.
9. Бардиан А. М. Воспитание детей в семье / А. М. Бардиан. – М., 1972. – 159 с.
10. Бевз Г. М. Социально-психологические факторы возникновения та розвитку прийомного батьківства : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Галина Михайлівна Бевз ; Центральный ін-т післядипломної пед. освіти АПН України. – К., УІСД, 1999. – 153 с.
11. Бейкер К. Теория семейных систем / М. Боуена / К. Бейкер // Вопросы психологии. – 1991. – № 6. – С. 155-164.
12. Беляков В. В. О некоторых истоках и причинах современного сиротства / В. В. Беляков // Актуальные проблемы современного детства. – М., 1993. – 128 с.
13. Бернз Д. Г. Социальная работа с семьями в Англии / Д. Г. Бернз. – М., 1993. – 170 с.
14. Бодалев А. А. О проблеме организации изучения семьи / А. А. Бодалев // Семья и личность / Под ред. А. А. Бодалева. – М., 1981. – С. 14-17.
15. Bescy S. Herausgegeben vom Internationalen Jugendaustausch – und Besucherdienst der Bundesrepublik Deutschland / S. Bescy, H. P. Bargner, S. Obst, R. Wiesnir. – Boon, 1994. – 87 с.

Надійшла до редколегії 30.01.12

Т. Мельничук, асп.

Институт психологии им. Г.С. Костюка НАПН Украины, Киев

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ НАРУШЕНИЯ ПРОЦЕССА СОЦИАЛИЗАЦИИ ПРИ УСЫНОВЛЕНИИ В УКРАИНЕ

В статье очерчены общие социально-психологические проблемы усыновления ребенка. На основе теоретического и практического анализа, собственного социального опыта охарактеризованы факторы, влияющие на процесс социализации семей, усыновивших детей, а также пути их поддержки.

Ключевые слова: усыновление, сиротство, социализация.

T. Melnichuk, Post-graduate

G.S. Kostyuk Institute of Psychology, Kyiv

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS IN VIOLATION THE SOCIALIZATION OF ADOPTION IN UKRAINE

The articles outlines the general socio-psychological problems of adoption. On the grounds of the theoretical and practical analysis of their own social experience described factors that affect the socialization of families who have adopted children as well as a way to support them.

Key words: adoption, orphanage, socialization.

УДК 159.922.8; 316.61

С. Мітіна, канд. психол. наук, доц.
Севастопольський міський гуманітарний університет, Севастополь

СОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ БЕЗДОГЛЯДНОСТІ ПІДЛІТКІВ

Стаття присвячена аналізу соціальних чинників бездоглядності неповнолітніх. Автором на основі результатів емпіричного дослідження визначені чинники, що призводять до бездоглядності підлітків і відчуженню їх від сім'ї.

Ключові слова: бездоглядність, група ризику, підліток.

Постановка проблеми. Однією з важливих проблем сучасної України є проблема бездоглядності неповнолітніх. З раннього дитинства вони перебувають під впливом несприятливого соціального оточення, що позначається на їхньому розвитку. Теоретичний аналіз досліджень соціальних чинників бездоглядності дітей (І. А. Алексєєва [1], А. В. Гоголева [5], Р. М. Ткач [10]) свідчить, що однією з головних причин втечі дітей із дому є насилля в родині. І. М. Нікольська, Е. Г. Ейдемільер [11] відмічають, що дисфункціональні дитячо-батьківські стосунки є основними соціальними чинниками, що порушують процес соціалізації дитини та зумовлюють деформацію розвитку особистості. Зарубіжні вчені К. Бартол [3], М. Раттер [12] показали взаємозв'язок між бідністю, соціальним становищем батьків і бездоглядністю дітей. Однак М. М. Байкова [2], Ф. А. Мустаєва [7], В. М. Оржеховська [8] відзначають, що серед бездоглядних є діти, які виховуються в родині з високим матеріальним статком. На думку Р. Блекборна [4], Г. М. Іващенко [6], А. О. Реана [9], матеріальне неблагополуччя сім'ї є важливим, але не визначальним соціальним чинником бездоглядності. Для цього необхідний збіг взаємопов'язаних факторів: конфліктні стосунки у родині, низький освітній рівень, безробіття, асоціальність батьків тощо. При цьому, на нашу думку, при аналізі впливу несприятливої ситуації на розвиток особистості слід брати до уваги суб'єктивне сприйняття підлітком цієї ситуації.

Мета статті – визначення соціальних чинників, що призводять до бездоглядності підлітків і відчуженню їх від сім'ї.

Результати емпіричного дослідження проблеми. На підставі результатів вивчення соціальної ситуації розвитку бездоглядних підлітків було отримано дані про структуру соціальних чинників бездоглядності неповнолітніх. При цьому, по ходу емпіричного дослідження вивчався не лише минулий життєвий досвід та як його сприймає підліток, а й те, які уявлення підліток має про своє майбутнє. Дослідження проводилося на базі притулку для дітей м. Севастополя, в ньому взяли участь 74 підлітки від 12 до 16 років з них 43 хлопчика і 31 дівчинка.

Вивчення сімейної ситуації показує, що більше половини бездоглядних підлітків походять із соціально-неблагополучних сімей (57%): адиктивних, в яких найбільш розповсюдженим проявом негативної поведінки батьків є алкоголізм (53%), і асоціальних сімей (4%), в яких батьки ведуть кримінальний спосіб життя та залучають підлітка до кримінальної діяльності. Асоціальний спосіб життя одного чи обох батьків, різні види залежності ведуть до моральної деградації батьків. Ці родини не справляються зі своїми основними функціями та деструктивно впливають на особистісний розвиток підлітка. За своїм негативним поведінковим стереотипом, підліток і сам стає на шлях злочинності й аморальності. Наприклад, Катя Г. (14 р.) разом з матір'ю брала участь у крадіжках. Батьки Віталія К. (13 р.) ведуть кримінальний спосіб життя та залучали підлітка до розповсюдження наркотиків.

Слід зазначити, що порушення взаємин у сім'ях, де обое чи один із батьків зловживають алкоголем або іншими психотропними речовинами, супроводжується жорстоким ставленням до підлітка, ігноруванням бать-

ками його життя й долі. При цьому частина підлітків (9%) зазнавала фізичного насилля з боку батьків. Приниження, насильницькі дії формують у дитини почуття відчуженості, стають причиною виходу на вулицю.

В структурі бездоглядних підлітків є сироти (9%). У більшості випадків смерть батьків даної категорії підлітків сталася через вживання технічних сурогатів, або унаслідок бійок, що відбувалися під час пиятики. При цьому, вислови підлітків про смерть батька носили формальний характер, але відносно смерті матері підліток, навпаки відчував підвищену прихильність до неї.

Слід зауважити, що серед бездоглядних є підлітки з зовні благополучних родин (43% із досліджуваної вибірки). Найчастіше це конфліктні сім'ї (21%) та сім'ї з хибним типом виховання, серед яких типовими є виховання за типом гіпо- (15%) або домінуючої гіперпротекції (7%). У конфліктних сім'ях наявне порушення системи міжособистісних стосунків, відсутній емоційний зв'язок між батьками і підлітком і як, результат, відбувається розвиток несприятливого психологічного клімату, що стає причиною відчуження підлітка від родини. У авторитарній сім'ї з вихованням за типом домінуючої гіперпротекції до підлітка висуваються надто високі вимоги, невиконання яких супроводжується фізичним насиллям. Постійне напруження спричиняє прагнення звільнитися від цих неприємних станів і спонукає підлітка до виходу на вулицю. У сім'ях з вихованням за типом гіпопротекції, навпаки, контроль з боку батьків за дітьми недостатній, при цьому батьки не зверталися в міліцію навіть у разі відсутності підлітка протягом декількох днів або тижнів. Недостатня увага до підлітка з боку батьків сприймається ним як вияв байдужості й емоційного неприйняття.

Вивчення структури сім'ї показує, що всі сім'ї з вихованням за типом гіпопротекції мають ускладнену структуру: неповні 12% і багатодітні (3%) сім'ї. Слід зауважити, що результати нашого дослідження не підтверджують існуючу точку зору про те, що серед бездоглядних більшість дітей із багатодітних сімей. У нашому дослідженні ця категорія сімей склала лише 3%.

За результатами нашого дослідження до групи ризику щодо бездоглядності підлітків також входять неповні сім'ї. У цих сім'ях матері змушені працювати повний робочий день, щоб утримувати сім'ю, тому бездоглядність підлітків у таких сім'ях вища ніж у повних родин. Проте, як показує практика, це не є головним чинником, що приводить підлітка до категорії бездоглядних. Наприклад, Віталік (13 р.), живе у неповній сім'ї з матір'ю та братом, якому 14 років. Мати цілими днями працює, діти знаходяться без догляду. Однак із старшим сином проблем не виникає – він добре вчиться, допомагає матері. У Віталія конфліктні стосунки з братом, він постійно краде гроші у матері, не відвідує школу, періодично не ночує вдома. Отже, цей приклад підтверджує нашу думку про те, що головним чинником бездоглядності підлітків є не тільки неблагополучна життєва ситуація, а в першу чергу те, як цю ситуацію сприймає підліток і які висновки з цього робить.

Серед соціально-неблагополучних сімей з алкогольною залежністю 23% неповні. За результатами експериментальної бесіди виявилось, що підлітки, які ви-

ховуються в неповній сім'ї, бачать причину сімейних невдач в тому, що батько залишив родину, унаслідок чого мати стала зловживати алкоголем.

Конфліктні сім'ї також мають ускладнену структуру. Серед них неповні (9 %) та вторинні (9 %) сім'ї. Відсутність взаєморозуміння між прийомною дитиною та вітчимою, нездорова емоційна атмосфера у сім'ї, конфліктність її членів призводить до ігнорування підлітком сімейних цінностей і відчуження його від сім'ї. У багатьох випадках прийомна дитина стає зайвою для нерідного батька або ж для обох батьків. При цьому нерідко мати не ризикує і не бажає захищати свою дитину, тому що боїться зруйнувати нову сім'ю. Після зауважень з боку дорослих, особливо покарання матері, заглиблюються конфліктні стосунки і підлітки йдуть на вулицю.

Порушення структурної цілісності сім'ї в результаті розлучення батьків також приводить до дестабілізації

емоційних відносин в родині. Ситуація розлучення супроводжується порушенням сімейної атмосфери, конфліктністю, що призводить до втрати підлітком відчуття емоційної прихильності в спілкуванні з батьками і наростанню відчуження його від родини. Можна констатувати, що в даних сім'ях, незважаючи на зовнішнє благополуччя, порушені такі функції сім'ї, як: виховна; емоційна (відсутність емоційної прихильності, психологічного захисту); соціальна (недолік позитивного спілкування приводить до відхилення у формуванні соціальних навиків).

Таким чином, на основі вивчення соціальної ситуації розвитку підлітків за наступними критеріями: різновид сімейного неблагополуччя, тип виховання, структура сім'ї, були визначені різновиди сімей групи ризику відносно підліткової бездоглядності (рис. 1).

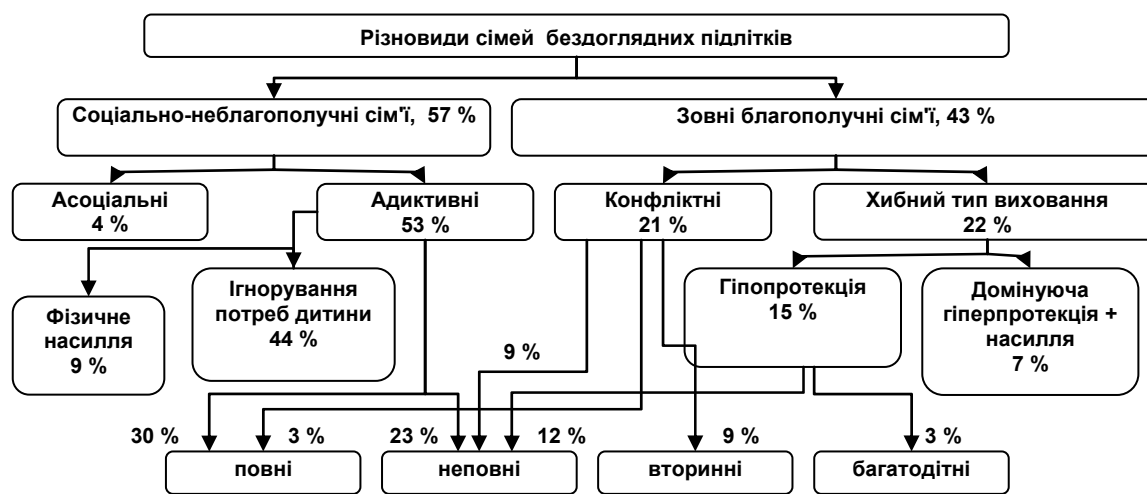

Рис. 1. Різновиди сімей "групи ризику" відносно підліткової бездоглядності

Вивчення соціального статусу батьків бездоглядних підлітків показує, що 48 % з них ніде не працюють, 33 % – різнороби, 16 % – середній персонал (продавці на ринках, касири, охоронці в супермаркетах), 3 % займаються дрібним бізнесом ("човниковий бізнес"). Освітній і загальнокультурний рівень батьків свідчить про нездатність сім'ї розвивати духовні потреби, пізнавальні інтереси дітей, тобто виконувати функцію інституту соціалізації. Результати дослідження показують, що в даних сім'ях більшість батьків мають низький освітній і загальнокультурний рівень: 23 % мають неповну середню освіту, 40 % – середню освіту, 34 % – середньо-спеціальну, і лише 3 % – вищу освіту.

У ході бесіди при обговоренні проблеми матеріального благополуччя сім'ї більшість бездоглядних підлітків "матеріальне положення сім'ї" відносить до середнього рівня достатку, хоча всі соціально-неблагополучні сім'ї мають украй низький матеріальний достаток. Проте підлітки з конфліктних сімей з відносно високим матеріальним статком, навпаки, матеріальне положення сім'ї оцінюють як "дуже погане", що указує на нездатність адекватно оцінити ситуацію.

Наступним параметром вивчення соціальної ситуації розвитку було визначення джерел існування бездоглядних підлітків із соціально-неблагополучних сімей, батьки яких зловживають алкоголем і ніде не працюють. Особливо слід зазначити низький рівень матеріального забезпечення цих сімей: діти не доїдають, погано одягнені, не мають можливості задовольнити свої загальні потреби та вимушені самі здобувати кошти для існування (49 % підлітків із досліджуваної вибірки). При цьому, процес "здобуття" коштів підлітками ми умовно

розділити на дві групи: соціально позитивні (21 %) та соціально негативні (28 %). До першої групи можна віднести такі джерела доходу: 9 % підлітків працюють на ринках; 5 % – прибирають сміття, приміщення; 7 % – збирають пляшки, металевий бруд. Соціально негативними формами "здобуття коштів" у досліджуваній нами групі підлітків були визначені жебракування (19 %) та крадіжки (9 %).

У процесі експериментальної бесіди ми з'ясували, на що підлітки витрачали "здобуті" кошти: більшу частину зароблених грошей (48 %) витрачають на придбання продуктів харчування, речей, солодоців; 35 % – на цигарки; 9 % – на комп'ютерні ігри; 8 – на алкогольні напої. Слід зазначити, що 15 % підлітків фактично утримують сім'ю та своїх батьків. Наприклад, Женья 15 р., живе в неповній сім'ї, мати зловживає алкоголем, ніде не працює. Підліток не вчиться, працює вантажником на ринку з 13 років й утримує матір.

Аналіз результатів показує, що для більшості бездоглядних підлітків характерні прояви негативної поведінки: 43 % підлітків вживали слабоалкогольні напої; 16 % – міцні спиртні напої; 65 % палять, 5 % вживали наркотики, або нюхали клей; 20 % вже мали сексуальні контакти.

Наступним параметром оцінки минулого життєвого досвіду є навчання підлітка у школі, що визначає поведінку і стиль життя. Багато бездоглядних підлітків (35 % досліджуваної вибірки) не відвідували школу впродовж більше року, при цьому 16 % з них мають лише початкову освіту; 43 % з'являються в школі епізодично, пояснюючи це тим що їм не цікаво вчитися, у школі нудно; 22 % ходили до школи, мають бажання вчитися, але останнім часом протягом місяця через різні обставини

не відвідували школу (9 % через смерть батьків; 13 % підлітків залишили школу оскільки вдома немає умов для навчання – батьки п'ють, дебоширять, нема грошей на одяг, шкільне приладдя).

Аналізуючи причини, за умови з яких підліток опинився в притулку, ми отримали такі дані: 38 % підлітків вилучені органами опіки із соціально-неблагополучних родин; 26 % доставлені органами кримінальної міліції за збрактування, крадіжки, перебування в нічний час на вулиці тощо; 16 % підлітків особисто звернулися до притулку внаслідок жорстокого ставлення з боку батьків; 11 % доставлені батьками чи родичами внаслідок конфліктних стосунків, відсутності взаєморозуміння між підлітком і батьками; 9 % доставлені батьками, бабусею внаслідок важкого матеріального положення.

Емпіричне дослідження показало, що значна частина підлітків (46 %) негативно оцінюють свій минулий життєвий досвід. При цьому слід зауважити, що лише 18 % з них – це підлітки з соціально-неблагополучних сімей. Вони через різні обставини втратили сім'ю (батьки померли або позбавлені батьківських прав) або були вилучені органами опіки з адиктивних сімей через фізичне насильство відносно дитини. Ці підлітки деякий час не відвідували школу, але бажають вчитися, тяжко переживають минулий життєвий досвід, прагнуть змінити своє життя на краще, шукають підтримки та співчуття оточуючих. Незважаючи на неблагополуччя родини, сумують за батьками. У притулку охоче виконують обов'язки, намагаються допомогти. Мріють про "нормальну родину", хочуть отримати спеціальність та гарну роботу в майбутньому, але не впевнені, що їх життя складеться вдало.

Проте, 28 % підлітків які також негативно сприймають свою життєву ситуацію, походять із соціально благополучних сімей з хибним вихованням за типом домінуючої гіперпротекції, або з конфліктних сімей. Вони вважають, що батьки з ними надто суворі, тому не бажають виконувати їхні вимоги, внаслідок чого йдуть з дому. Не бажають навчатися, з'являються в школі епізодично, вважають що вчителі ставляться до них несправедливо. У притулку намагаються бути в центрі уваги, конфліктують, намагаються маніпулювати оточуючими. Вважають, що їм не пощастило з батьками, але впевнені, що їхнє майбутнє буде чудовим, при цьому без зусиль з їхнього боку.

Інші підлітки (19 % із досліджуваної вибірки) з асоціальних та адиктивних сімей неадекватно сприймають минулий життєвий досвід, тобто незважаючи на неблагополуччя сім'ї, вважають що все "нормально", оцінюють свою поведінку як гарну, хоча залишили навчання, бродяжать і жебракують. Минуле у цієї категорії підлітків більшою мірою асоціюється з незрілістю, невизначеністю й ірраціональністю образів, що сприяє формуванню дезадаптивних моделей поведінки, відсутності потреби в змінах. Під час бесіди на контакт йшли неохоче, поводитися вороже. При цьому вони не розуміють або не хочуть розуміти, за що були затримані працівниками міліції, своє негативне ставлення виявляють в агресивній формі, прагнуть повернутися до минулого життя. Ці підлітки вважають, що всі їх невдачі спричинені іншими людьми, переконані в тому, що "нам всі чимось зобов'язані", уявлення про своє майбутнє не є соціально прийнятними. Під час обстеження у них простежувалася загальна споживацька орієнтація, асоціальна спрямованість.

Слід зауважити, що серед категорії бездоглядних з неблагополучних сімей є підлітки, які мають достатній досвід самостійного життя (16 % із досліджуваної вибірки). Вони давно залишили школу, втратили навички систематичного навчання, але працюють і фактично утримують сім'ю. Ці підлітки суперечливо сприймають

минулий життєвий досвід, тобто розуміють неблагополуччя родини, але не вважають за потрібне міняти свою життєву ситуацію, тому що звикли самі піклуватися про себе та самостійно заробляти гроші. Минулий життєвий досвід у цих підлітків сприяє розвитку активності, вони орієнтовані на подолання труднощів, на майбутні досягнення. Вони добре адаптувалися у притулку, проте хочуть швидше повернутися додому, оскільки вважають, що батьки без них зовсім загинуть. Ставлення до майбутнього достатньо конструктивно, раціонально та свідчить про високу активність і самостійність у прийнятті рішення.

У підлітків, переважно з неповних сімей з хибним вихованням за типом гіпопротекції, невизначене сприйняття минулого життєвого досвіду: на запитання про ситуацію в сім'ї, бажання змінити життя на краще, вони не можуть дати відповідь, або говорять "не знаю, як у всіх". Для них властиве некритичне прийняття чужої точки зору, норм і правил поведінки. Ці підлітки більшу частину часу проводили в комп'ютерних залах або безцільно ходили по місту, ночували в основному у друзів, що проживають в неблагополучних сім'ях. Показує, що вони добре адаптувалися до ситуації в притулку, при цьому намагаються пристосуватися до тієї ролі, яку від них чекають в даній ситуації, в даній установі (роль "хорошого хлопчика, дівчинки"). Вони не мають чітких уявлень про своє майбутнє, вважають, що їхнє життя від них не залежить – "як пощастить".

Таким чином, результати емпіричного дослідження показують, що бездоглядні підлітки по різному сприймають свій минулий життєвий досвід, навіть якщо виховувалися в схожих по своєму неблагополуччю сім'ях, або, навпаки, життєва ситуація може бути кардинально протилежною, а ставляться до неї підлітки однаково. На підставі цього можна стверджувати, що чинниками бездоглядності підлітків є не тільки умови соціалізації, а також і те, як до них ставиться сам підліток, які висновки робить з минулого досвіду, як адаптується до теперішньої ситуації та які уявлення має про своє майбутнє.

Підводячи підсумки сказаного вище, можна зробити такі висновки:

1. Сім'ями "групу ризику" відносно підліткової бездоглядності є не тільки соціально-неблагополучні сім'ї, а також і зовні благополучні родини, де наявні конфліктні стосунки або до дітей застосовуються хибні типи виховання, серед яких найбільш поширеним є домінуюча гіперпротекція або гіпопротекція. Стосовно структури сім'ї з'ясовано, що неповні та вторинні родини також можуть бути фактором бездоглядності підлітків.

2. Соціальними чинниками бездоглядності підлітків є не тільки негативна життєва ситуація, а також особливості сприймання підлітком цієї ситуації та його уявлення про своє майбутнє, що визначає специфіку розвитку особистості в умовах бездоглядності та певних відхилень у поведінки.

3. Від адекватності сприйняття підлітком власної життєвої ситуації та бачення ним перспектив свого майбутнього залежить ступінь його соціальної дезадаптації. Відповідно до цього необхідно визначати напрямки ресоціалізації бездоглядних підлітків, враховуючи їх особистісні властивості.

Список використаних джерел

- Алексеева И. А. Жестокое обращение с ребенком. Причины. Последствия. Помощь / И. А. Алексеева, И. Г. Новосельский. – М., 2005.
- Байкова Н. М. Детская беспризорность и безнадзорность: состояние и проблемы / Н. М. Байкова, Л. В. Каширина. – Хабаровск : ДВАГС, 2003. – 250 с.
- Бартол К. Психология криминального поведения / К. Бартол; пер. с англ. А. Боричева, А. Можяева, Л. Ордановской, М. Парсаданова. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 352 с.

4. Блэкборн Р. Психология криминального поведения / Р. Блэкборн; пер. с англ. А. Боричева, А. Можаяева. – СПб. : Питер, 2004. – 496 с.
5. Гоголева А. В. Беспризорность. Социально-психологические и педагогические аспекты / А. В. Гоголева. – М. : Генезис, 2004. – 464 с.
6. Ивашенко Г. М. Восстановление социального статуса безнадзорных детей / Г. М. Ивашенко. – М. : ГосНИИ семьи и воспитания, 2002. – 128 с.
7. Мустаева Ф. А. Основы профилактики безнадзорности и беспризорности несовершеннолетних / Ф. А. Мустаева. – М. : Академ. проект, 2003. – 456 с.
8. Оржеховська В. М. Дитяча бездоглядність та безпритульність: історія, проблеми, пошуки : навч. посібник / В. М. Оржеховська, В. Є. Виноградова-Бондаренко. – К. : Логос, 2004. – 172 с.

9. Реан А. А. Социальные, педагогические и психологические аспекты проблемы "уличных" детей и подростков в России / А. А. Реан // Социологические исследования. – 2001. – № 2. – С. 34-39.
10. Ткач Р. М. Соціально-психологічні чинники, що зумовлюють схильність дітей до бродяжництва / Р. М. Ткач; за заг. ред. С. Д. Максименка // Актуальні проблеми психології. – Т. VIII : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2006. – Ч. 8. – С. 298-303.
11. Эйдемиллер Э. Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия / Э. Г. Эйдемиллер, И. В. Добряков, И. М. Никольская. – СПб. : Речь, 2003. – 336 с.
12. Rutter M. Attachment and the development of social relationships / M. Rutter // Scientific Foundations of Developmental Psychiatry / Ed. by M. Rutter. – London : Heinemann Medical, 1980.

Надійшла до редколегії 03.02.12

С. Митина, канд. психол. наук, доц.
Севастопольский городской гуманитарный университет, Севастополь

СОЦИАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ БЕСПРИЗОРНОСТИ ПОДРОСТКОВ

Статья посвящена анализу социальных факторов беспризорности несовершеннолетних. Автором на основе результатов эмпирического исследования определены факторы, которые приводят к беспризорности подростков и отчуждению их от семьи.

Ключевые слова: беспризорность, группа риска, подросток.

S. Mitina, PhD, Assoc. Prof.
Sevastopol City Humanitarian University, Sevastopol

SOCIAL FACTORS OF TEENS' NEGLECT

The article is devoted to studying social factors of children neglect. On the basis of the results of empirical research the author distinguishes factors which lead to neglecting teenagers and estranging them from families.

Key words: neglect, risk group, teen.

УДК 159.922.6/376

Р. Новгородський, канд. пед. наук, доц.
Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя, Ніжин

КОРЕКЦІЙНО-ВИХОВНА РОБОТА В ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ УСТАНОВІ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ (З ДОСВІДУ ПРИЛУЦЬКОЇ ВИХОВНОЇ КОЛОНІЇ)

У статті автор аналізує особливості корекційно-виховної роботи в пенітенціарних установах для неповнолітніх. Зокрема, розкрито досвід Прилуцької виховної колонії. Проаналізовано роль, напрями та функції соціального педагога в пенітенціарній установі.

Ключові слова: корекційно-виховна робота, неповнолітній, пенітенціарна установа.

Постановка проблеми. Перед сучасними пенітенціарними установами України стоять складні соціально-педагогічні завдання не лише забезпечити реалізацію покарання у вигляді позбавлення волі, але й ресоціалізація правопорушників, їх соціальне оздоровлення. В широкому комплексі різноманітних засобів, спрямованих на підвищення ефективності процесу ресоціалізації колишніх правопорушників на основі його подальшої педагогізації та гуманізації, значне місце займає організація корекційно-виховної роботи серед засуджених.

Різні аспекти сучасної пенітенціарної системи розглядала низка науковців: З. А. Астермінова, І. Д. Зверева, А. Й. Капська, С. Ю. Лукашевич, В. М. Мишківська, В. М. Оржеховська, О. Л. Остапчук, О. І. Пилипенко, В. І. Ролінський, В. М. Синьов, О. І. Федоренко тощо.

Сучасні процеси реформування, що відбуваються в пенітенціарній системі України, передбачають залучення досить широкого кола фахівців і представників громадськості до участі у різних формах роботи з засудженими неповнолітніми. Зокрема, йдеться про такого фахівця як соціальний педагог.

Основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених є встановлений порядок виконання і відбування покарання, суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив. Згідно ст. 123 КВК України, соціально-виховна робота – це цілеспрямована діяльність персоналу органів та установ виконання покарань та інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення та ресоціалізації засуджених. Відповідно, корекційно-виховна робота буде включати послідовність дій соціального педагога, взаємодію вихователя й вихо-

ванця, що забезпечує досягнення певної соціально-педагогічної мети щодо засудженого неповнолітнього [2].

Вона спрямована на формування і закріплення у засуджених прагнення до суспільно-корисної діяльності, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівня.

Аналіз сучасної наукової літератури дозволяє констатувати, що питання місця та ролі соціального педагога в соціально-виховній роботі в умовах виховної колонії для неповнолітніх залишається малодослідженим. Тому метою нашої статті стало дослідження соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в Прилуцькій виховній колонії. Завданням статті є висвітлення особливостей корекційно-виховної роботи в Прилуцькій виховній колонії.

Слід зазначити, що соціальна робота з неповнолітніми, які порушили закон, складається із соціально-реабілітаційної та профілактичної роботи безпосередньо в місцях позбавлення волі (виховних чи виправних колоніях), а також із роботи на волі, після звільнення – ресоціалізації та соціальної адаптації з подальшою інтеграцією в суспільство. Цей процес передбачає застосування комплексу заходів за двома напрямками: ресоціалізація свідомості особистості (відновлення позитивної системи цінностей, знань, переконань, установок тощо) та ресоціалізація діяльності (відновлення позитивних навичок, умінь, стилю спілкування тощо). Сутність процесу ресоціалізації полягає у поновленні соціального статусу, втрачених соціальних навичок, переорієнтації особистості на забуті позитивні відносини з людьми, види діяльності, референтні групи суспільства.

Варто зазначити, що в Прилуцькій виховній колонії не має посади "соціального педагога". Його напрями та функції виконують працівники відділу соціально-виховної та психологічної роботи, а саме заступник начальника ВК із соціально-виховної та психологічної роботи, старший інспектор соціально-виховної та психологічної роботи, два начальники відділення ресоціалізації, два вихователя, два вихователя відділення соціальної адаптації, практичний психолог, методист, інспектор ТБУ, а також педколектив школи, який складається із чотирнадцяти педагогів. Як бачимо, більшість з вище перерахованого

персоналу в кращому випадку мають педагогічну освіту. Головним завданням для них в умовах виховної колонії виступає збір максимальної інформації про особистість неповнолітнього та особливості його соціального середовища за короткий проміжок часу [5].

Слід констатувати, що функції пенітенціарного фахівця (соціального педагога) дуже різноманітні, починаючи від правового консультування до психолого-педагогічної допомоги засудженим і персоналу. І кожна функція несе в собі допомогу ув'язненому зробити свій вибір в сторону свідомого правильного вибору чесного життя (див. табл. 1).

Таблиця 1

Основні функції та напрями роботи соціального педагога, що реалізуються в пенітенціарній установі

Функції	Характеристика	Працівники, що виконують дані функції в установі
Виховна	Складання плану навчання і роботи на період позбавлення волі – доцільно організувати процес навчання і перевиховання неповнолітнього з боку дотримання єдності педагогічних вимог	Заступник начальника з соціально-виховної та психологічної роботи; практичний психолог; вихователь відділення; вчителі
Організа-торська	Допомогти організувати, структурувати та координувати роботу засуджених щодо свого вільного часу (змістовне дозвілля), навчання, а також в організації набутті майбутньої професії	методист закладу; вихователь відділення; вчителі
Охорон-на-захисна	Відстоювання та захист прав і інтересів засуджених; проводити інформаційно-просвітницькі заходи, запрошувати юриста	Заступник начальника з соціально-виховної та психологічної роботи; старший інспектор
Соціально-терапевтична	Спрямована на своєчасне подолання кризових ситуацій, допомога порадою батькам і родичам ув'язненого у вирішенні проблем пов'язаних з позбавленням його волі; організація корекційно-виховних тренінгів із засудженими, консультаційна, роз'яснювальна та просвітницька робота з батьками	Практичний психолог; вчителі; заступник начальника з соціально-виховної та психологічної роботи
Комунікатив-на	Полягає у встановленні контактів із засудженими, об'єднанні персоналу колонії спільною метою, обмін інформацією між всіма суб'єктами соціально-педагогічної роботи – внутрішніми й зовнішніми; виконанні представницьких та посередницьких функцій у суспільстві	Практичний психолог; заступник начальника з соціально-виховної та психологічної роботи
Діагностична	Полягає у виявленні причин (чинників-детермінантів), що призвели до важкої життєвої ситуації, скоєння кримінального злочину, засудження та утримання в місцях позбавлення волі неповнолітнього; умов, обставин та причин появи нових пенітенціарних проблем, визначенні ступеня їх впливу на засудженого; діагностиці особливостей конкретної особистості – характеру, моральних якостей, рівня правосвідомості, ступеня десоціалізації, чинників негативного впливу пенітенціарного середовища колонії тощо	Практичний психолог; заступник начальника з соціально-виховної та психологічної роботи
Прогностична	Спеціальне дослідження про ймовірні перспективи (негативні й позитивні) розвитку особистості засудженого та його життєвої ситуації. Прогнозуванню можуть підлягати зміни у правосвідомості, розвитку правослужняної поведінки, мотивацій, ставлень, діяльності особистості та груп засуджених, ефективності процесу виправлення; прогнозування подій, ситуацій, явищ педагогічного, психологічного й правового змісту	Практичний психолог; інспектор ТБУ; заступник начальника з соціально-виховної та психологічної роботи; старший інспектор
Корекційно-реабілітаційна	Передбачає планування корекційних, профілактичних і реабілітаційних заходів; здійснення консультацій; допомоги для самопомоги у вирішенні власних проблем; проведення заходів корекції свідомості, поведінки, вчинків та середовища неповнолітніх засуджених, що мають девіантний характер, за допомогою корекційних засобів і методів роботи.	Практичний психолог; інспектор ТБУ; заступник начальника з соціально-виховної та психологічної роботи; старший інспектор

У теорії соціальної педагогіки прийнято виділяти два основні аспекти соціальної роботи в пенітенціарній сфері: правовий і психологічний. Прилуцька виховна колонія не є виключенням. Правова підтримка засуджених в першу чергу це:

- надання інформації неповнолітнім засудженим про їх права і обов'язки;
- захист прав ув'язнених;
- надання консультацій з правових питань;
- нагляд за дотриманням прав ув'язнених як адміністрацією і педагогічним колективом, так і іншими ув'язненими;
- проведення бесід і лекцій стосовно правового виховання;
- консультації юриста [3, с. 31].

Психологічний аспект соціальної роботи з неповнолітніми злочинцями. У діяльності спеціаліста колонії в установах позбавлення волі для неповнолітніх, надзвичайно важливо проводити роботу по діагностиці і подоланню психолого-педагогічних та соціальних відхилень пов'язаних із перебуванням неповнолітніх в даних закладах.

Так, підліток, який вперше в перше потрапив у вправно-трудоу установу, отримує важку психологічну травму. Також у формуванні невротичних розладів у підлітків, що знаходяться в місцях позбавлення волі, лежить багатофакторна обумовленість, у якій біологічні, соціальні і психологічні фактори представлені в нерозривному комплексі, що визначає специфіку патогенезу та синдромогенезу психічних розладів у неповнолітніх

ув'язнених. Основу патогенетичного конфлікту підлітків, які знаходяться в місцях позбавлення волі, складають такі особистісні риси як підвищена збудливість і неврівноваженість, конфліктність у відносинах, уразливість і злопам'ятність, лабільність емоцій, демонстративність емоційних виявлень, схильність до афектів, що визначають профілі по шкалах СМОЛ – психопатії, істерії, депресії, іпохондрії, параної (більш характерно для хлопчиків) і психастенії (більш характерно для дівчаток). При цьому закріплюючими і підтримуючими розвиток невротичних розладів є фактори соціальної ізоляції, різка зміна життєвого стереотипу, психічна депривація, тверда регламентація поведінки, замкнута система спілкування, розрив устояних особистісних зв'язків.

Також соціальні педагоги повинні проводити роботу по адаптації особистості підлітка, сприяти формуванню у нього максимально можливої активної життєвої позиції, роз'яснювати його права і обов'язки, готувати засуджених до виходу на свободу, стимулювати до активного, адекватного погляду на світ; складати програми психологічних аутотренінгів. У своїй діяльності соціальний працівник повинен орієнтуватися на те, щоб система ізоляції не зруйнувала соціально корисних зв'язків дітей, і сприяти зміцненню їх сімейних і споріднених стосунків.

Виходячи із проаналізованих функцій та основні аспекти соціальної роботи Прилуцької виховної колонії можна констатувати, що основними напрямками соціальної роботи в умовах пенітенціарної установи є:

- 1) Вивчення особистості засудженого і становлення його "злочинної кар'єри".
- 2) Розробка індивідуальних програм дії і допомоги засудженим.
- 3) Соціально-психологічна допомога в адаптації до середовища пенітенціарних установ.
- 4) Соціально-психологічна і професійна допомога в підготовці виходу з місць позбавлення волі.

Значна робота проводиться по підготовці засуджених до звільнення, вирішуються питання працевлаштування, нагляду за ними після звільнення. Співробітники відділу плідно співпрацюють з соціальними службами м. Прилуки, Чернігова, Києва. Представники служб реалізують на базі колонії спільні проекти: проводять економічний всеобуч засуджених, допомагають знайти роботу після звільнення, орієнтуватися в трудовому законодавстві, знати не тільки обов'язки громадянина, а і права. За останні роки з установи звільнилося понад 70 засуджених. Звільнюючись з установи, вихованці отримують пакет документів: свідоцтво про набуття професії, документ про освіту, паспорт, що дають можливість їм відновити втрачені соціально-необхідні суспільні ролі.

Функції спеціаліста закладу (соціального педагога) полягають в діагностиці особи засудженого за допомогою різних психолого-педагогічних методик, висновок про особу на основі отриманих даних і розробка спільно з адміністрацією УК програм перевиховання, виправлення і способів спілкування із засудженим.

Про те залишається осторонь така функція соціального педагога як посередництва. В Україні процес упровадження посередництва знаходиться на початковому

етапі. Тому, існує потреба у популяризації посередництва, підвищенні рівня поінформованості населення щодо можливостей розв'язання конфліктів з позиції не протистояння як альтернативи суду, а також проведенні тренінгів та освітніх програм для фахівців соціальної сфери, учнівської та студентської молоді.

Знання та вміння з посередництва в умовах виховної колонії для соціального педагога є важливими. Він має організовувати зустрічі фахівців виховної колонії та учасників корекційно-виховної роботи, розробляти і в подальшому реалізовувати практичні та комплексні програми соціально-педагогічної допомоги неповнолітньому засудженому у всіх значимих для нього життєвих сферах. Також соціальний педагог може здійснювати зв'язок між батьками та родичами ув'язненого і самим ув'язненим, стежити за безперешкодним відправленням кореспонденції засудженому і ним самим, допомагати засудженому в регулюванні фінансових питань, а також питань пов'язаних з відправленням релігійного вірування засудженого.

Таким чином, ми можемо зазначити, що функції соціального педагога розподілені між фахівцями виховної колонії – заступника начальника з соціально-виховної та психологічної роботи, практичним та шкільним психологом, інспектором ТБУ. Про те виконання зазначених функцій в умовах виховної колонії ускладнюються такими факторами як несприятливе у виховному відношенні середовище, яке складається з неповнолітніх злочинців; всі форми і методи корекційно-виховної роботи суворо регламентуються правовими нормами; процес ресоціалізації здійснюється в умовах ізоляції неповнолітніх засуджених; ресоціалізація в колонії здійснюється в однорідному в статевому відношенні середовищі; перебування неповнолітніх у виховно-трудовах колоніях регламентовано в часі, якого не завжди достатньо для їх ресоціалізації; в умовах колонії дуже мало можливостей для формування у вихованців досвіду соціально-значущої поведінки.

Здійснений аналіз стану справ щодо корекційно-виховної роботи в Прилуцькій виховній колонії з неповнолітніми засудженими дає підстави стверджувати назрілу необхідність внесення суттєвих змін до такої роботи. В зв'язку з цим, актуальним питанням для науковців та персоналу спеціальних виховних установ України є розробка нової моделі корекційно-виховної роботи з неповнолітніми засудженими та місця у цьому процесі соціального педагога.

Список використаних джерел

1. Докторович М. О. Соціальна робота у пенітенціарній системі / М. О. Докторович // Педагогічний альманах. – 2010. – Вип. № 5. – С. 204-207.
2. Кримінально-виконавчий кодекс України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 15 вересня 2008 р. – К.: Вид-во Паливода А. В. – 88 с.
3. Основи пенітенціарної педагогіки і психології: [навч. посібник] / С. Ю. Замула, В. А. Костенко, В. І. Мандра, Б. В. Падалець, С. І. Скоков / [Під заг. ред. В. М. Синьова]. – Біла Церква, 2003. – 101 с.
4. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців / В. М. Синьов, Г. О. Радов, В. І. Кривуша, О. В. Беца. – К.: МП "Леся", 1997. – 272 с.
5. <http://chernigiv-kvs.com.ua/prilutska-vikhovna-koloniya>
6. <http://ukrprison.org.ua/index.php>

Надійшла до редколегії 15.02.12

Р. Новгородский, канд. пед. наук, доц.
Нежинский государственный университет им. Н. Гоголя, Нежин

КОРРЕКЦИОННО-ВОСПИТАТЕЛЬНАЯ РАБОТА В ПЕНИТЕНЦИАРНОМ УЧРЕЖДЕНИИ ДЛЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ (ИЗ ОПЫТА ПРИЛУЦКОЙ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ КОЛОНИИ)

В статье автор анализирует особенности коррекционно-воспитательной работы в пенитенциарных учреждениях для несовершеннолетних. В частности, раскрыт опыт Прилуцкой воспитательной колонии. Проанализирована роль, направления и функции социального педагога в пенитенциарном учреждении.

Ключевые слова: коррекционно-воспитательная работа, несовершеннолетний, пенитенциарное учреждение.

R. Novgorodskiy, PhD, Assoc. Prof.
N. Gogol Nizhyn State University, Nizhyn

CORRECTIONAL AND EDUCATIONAL WORK IN THE PENITENTIARY FACILITY FOR JUVENILE (BY EXPERIENCE OF PRYLUKY'S EDUCATIONAL COLONY)

In the article an author analyses the features of correction and educator work in penitentiaries establishments for minor. Experience of the Pryluky educator colony is exposed. A role, directions and functions of social worker, is analysed in the penitentiaries system.

Key words: correctional and educational work, minors, penal institution.

УДК 159.923.33

О. Тюття, канд. психол. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

МАТЕРИНСТВО-БАТЬКІВСТВО ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНІ ФЕНОМЕНИ

У статті робиться спроба співставити поняття "материнство" та "батьківство". Проаналізовано загальну структуру мотиваційно-потребнісної сфери особистості матері та батька. Загалом розходження в реалізації чоловіками й жінками своєї батьківської ролі залежать від конкретних історичних, культурних, соціальних умов і біологічних передумов. Розглянуто культурні і автономні фактори детермінації батьківського впливу.

Ключові слова: батьківство, культурна детермінація, материнство.

Вживання інтегрального поняття "батьківства" виникає з прагнення підкреслити рівноправність батьківських позицій у сучасній родині. Однак, незважаючи на визнання важливості участі обох батьків у процесі виховання, не можна не враховувати й, отже, не вивчати розходження в у взаємодії "мати-дитина" й "батько-дитина" [6].

Наявні в психології й суміжних науках (психотерапії, соціології, етнології, педагогіці, антропології) дані про дослідження батьківства при всьому різноманітті у своїй сукупності дозволяють зробити один істотний висновок: материнство досліджене в більшій мірі, ніж батьківство. Ймовірно, така перевага в даній галузі досліджень має під собою істотні підстави, однією з яких є віра дослідників в "інстинкт материнства" [15].

Як відзначає І.С. Кон, при всіх крос-культурних розходженнях, первинний догляд за маленькими дітьми, особливо немовлям, усюди здійснює мати або яка-небудь інша жінка (тітка, старша сестра тощо). Фізичний контакт батька з маленькими дітьми в більшості традиційних суспільств незначний, хоча в моногамних родинах з віком дитини він збільшується. У багатьох народів існують суворі правила уникання, що обмежують контакти між батьком і дітьми, що робить взаємини надзвичайно стриманими, суворими, що виключає прояв ніжності [9].

Якщо знехтувати окремими міжкультурними розходженнями, у традиційній патріархальній родині батько виступає як а) годувальник; б) персоніфікація влади й вищий дисциплінактор; в) приклад для наслідування, а нерідко й безпосередній наставник у позасімейній, суспільно-трудова діяльності. У сучасній міській родині ці традиційні цінності батьківства (отцовства) помітно слабшають під тиском таких факторів, як жіноча рівноправність, залучення жінок до професійної роботи, тісний сімейний побут, де для батька не передбачено п'єдесталу, і просторова роз'єднаність праці й побуту. Сила батьківського (отцовського) впливу в минулому корінилася насамперед у тому, що він був втіленням влади й інструментальної ефективності. У патріархальній селянській родині батько не доглядав за дітьми, але вони, особливо хлопчики, проводили багато часу, працюючи разом з батьком і під його керівництвом. У місті положення змінилося. Як працює батько, діти не бачать, а кількість і значимість його внутрішньосімейних обов'язків значно менше, ніж у матері [4, 21].

У своїй доповіді "Типові заботони російських психотерапевтів" відомий психотерапевт Г. Варга одним з таких заботонів називає сексизм – тверде переконання в тому, що чоловіки й жінки відрізняються один від одного не тільки анатомо-фізіологічними особливостями,

але й просто душею, психікою. І тому в культурі поширені такі дискурси, як "жіночий розум", "чоловічі справи", "жіночі-чоловічі обов'язки" та ін. Для системного підходу (мова йде про системну сімейну психотерапію), на думку автора, це є істотним обмеженням, тому що на таких уявленнях дуже складно побудувати функціональну систему із гнучкими й взаємозамінними функціями. Напевне, можна сказати, що в якійсь мірі схожий забобон розповсюджений не тільки в психотерапевтичному середовищі, але й серед психологів-дослідників і тих теоретиків, які споконвічно розглядають уроджені розходження в змісті чоловічих і жіночих батьківських ролей, що обумовлені статтю [13].

І. С. Кон вказує, що визначення й фактичний зміст батьківських і материнських ролей тісно зв'язаний як із загальним статевим символізмом, так і з статевою стратифікацією, включаючи диференціацію подружніх ролей – статуси матері й батька неможливо зрозуміти окремо від статусів дружини й чоловіка.

Однак для розуміння й осмислення батьківства в цілому, як власне батьківства, так і материнства, по слуху зауваженню І. С. Кона, куди важливіше враховувати міжіндивідуальні розходження, ніж міжгрупові. Всередині групи чоловіків батьки і матері можуть істотно розрізнятися за своїми батьківськими і материнськими якостями. Тому розумніше говорити про стиль батьківства конкретного батька, а не про стилі батьківства й материнства взагалі [17].

Загалом же можна відмітити, що існують певні перешкоди, які утруднюють дослідження феноменологічного простору материнства-батьківства. Перша пов'язана з тим, що картина материнства-батьківства для кожного батька індивідуальна, оскільки зв'язана з аспектами взаємин із власними батьками, батьківськими взаєминами, як трансляції моделі власної поведінки. Друга – на формування образу майбутнього батька у свідомості впливають стереотипи, що існують у даному соціумі. Третя – взаємини із власними матір'ю-батьком актуалізують минулий досвід, що не завжди може оцінюватися позитивно [11].

Ряд дослідників вважають, що принципових розходжень у батьківському догляді за дитиною між чоловіком і жінкою може й не бути, особливо в тому, що стосується операційно-технічного боку батьківського ставлення (турбота й піклування – годування дитини, перевдягання, заколисування, навчання навичкам і т. і.). Багато чоловіків здатні забезпечити повноцінне піклування і турботу про дитину самостійно. При чому зробити це може не обов'язково кровний батько дитини,

а названий батько або інший близький й значимий для дитини чоловік – дідусь, старший брат. Також це стосується і відсутності батька у дитини. І якщо це так, то чим тоді якісно відрізняються такі відносини від дитячо-батьківських і чи існують якісь специфічні функції батька, які не піддаються компенсації? [2, 3, 9].

Цікаві дані в цій галузі можуть надати дослідження розвитку дітей в одностатевих родин [10]. Також приклад батьківського впливу на дитину – це вивчення неповних родин, тобто особливостей розвитку дітей, що виховуються без батька. У цьому зв'язку маса досліджень була присвячена вивченню феномена "безбатьківщина" й особистості дітей, що не мають досвіду взаємин із власним батьком. Дослідники вважають, що діти, що ростуть без батька, в умовах патернальної депривації можуть благополучно розвиватися, ні в чому не поступаючи в розвитку своїм одноліткам з повних родин [8, 16]. З іншого боку, і в повних родин зустрічаються діти, що мають симптоми "безбатьківщини" – ті проблеми, які звичайно приписуються дітям, що ростуть без батька [9].

Питань з приводу впливу батько-мати на розвиток дитини й становлення сфери її взаємин з навколишнім світом на сьогоднішній день виникає досить багато. Не раціональніше було б ставити питання не про "ступінь впливу" на дитину батьком або матір'ю, а про "розуміння себе в дитині" кожним батьком? Про виведення власного поняття "материнства" або "батьківства" і структури цього поняття, тобто окресленні меж феноменологічного простору інтегрального поняття "батьківства" (родина як єдине ціле) і підфеноменів "материнства", "батьківства". Інакше кажучи, стаючи матір'ю або батьком, будь-який індивід конструює простір батьківської сфери, вибираючи місце для вбудовування власних змістів розуміння "мати-батько" у структуру взаємин між собою і дитиною і собою і світом.

Теоретичний аналіз наукових робіт зарубіжних дослідників дозволив виділити два основних терміни у вивченні даних феноменів. Стосовно батьківства в цілому, цьому відповідають терміни *parenthood* й *parenting*. Терміни *fatherhood* й *fathering* стосуються батьківства (отцовства), а *motherhood* й *mothering* – материнства. Перше слово позначає материнство-батьківство як соціальний інститут, те, як його уявляє собі суспільство, а друге – материнство-батьківство як діяльність, практики й стилі поведінки. Для дослідження цих явищ потрібні різні джерела й методи. У першому випадку здійснюється реконструкція й аналіз соціокультурних норм, чого суспільство очікує від матері-батька "взагалі". У другому випадку відбувається опис й аналіз того, що фактично роблять і відчувають конкретні батьки, яка психологія батьківства. Те й інше може розглядатися на різних рівнях й у різному контексті.

На історико-антропологічному, макросоціальному (соціетальному) рівні інститут батьківства розглядається в системі інших соціальних інститутів і засобів міжпоколінної трансмісії культури. На мікросоціальному рівні на перший план виходить вивчення батьківської діяльності в контексті конкретної родини (батько як вихователь і вихованець). Психологічні, філософські, культурологічні дослідження доводять той факт, що інститут батьківства – це продукт соціального конструювання, що відбиває специфіку нормативних уявлень про ролі моделі поведінки й функції чоловіків і жінок [9, 12].

Смислове конструювання концептів материнства й батьківства закладене в структурі мотиваційно-потребнісної сфери особистості. У змісті материнсько-батьківської сфери можна виділити чотири блоки:

Потребнісно-емоційний блок – розвиток блоку відбувається поетапно й включає утворення емоційної

реакції на появу дитини, утворення об'єкта діяльності – дитини, динаміку відносин з дитиною, виникнення й розвиток потреби в охороні й турботі, а також виникнення потреби в материнстві-батьківстві на основі рефлексії своїх переживань. Цей блок показує зацікавленість матері-батька в появі потомства (потреба в появі потомства й реакція на ситуацію народження дитини, психологічна й соціальна готовність до материнства-батьківства, почуття із приводу нової ролі, прийняття відповідальності).

Зокрема, у дослідженні мотивації батьківства (отцовства) було виявлено три типи його мотивації. Кожна з мотивацій містить у собі ряд мотивів, що корелюють між собою. Перший тип мотивації характеризується ставленням до батьківства (отцовства) як до способу вирішення особистісних і сімейних проблем (палке бажання мати дитину, певний вік, сприятливе матеріальне становище, бажання збільшити родину, розуміння того, що діти зміцнюють родину). Другий тип мотивації характеризується "вимушеною" необхідністю. По суті, тут відсутня взагалі яка-небудь мотивація до батьківства (отцовства), тому що дитина з'являється "випадково", не заплановано. Чоловік при цьому ставиться до свого батьківства як до вимушеної обставини. Третій тип мотивації пов'язаний із ціннісним ставленням батька-матері до дитини (любов до дітей, бажання мати дитину від коханої людини, розуміння того, що дитина є продовжувачем роду). Подібний тип мотивації означає свідоме відношення матері-батька до свого батьківства, що є не засобом задоволення якихось додаткових потреб, а самостійною метою. Автори називають це "мотивація цінністю дитини" [1].

Операційний блок складається з двох частин: операції по догляду й охороні дитини й власне навички спілкування з дитиною. Особливість операцій по догляду за дитиною – надання операціям специфічних стильових характеристик, що відповідають властивостям дитини як об'єкта діяльності: обережність, м'якість, дбайливість і т. п., специфіка вокалізації й міміки. Батьки й матері по-різному сприймають свій внесок у виховання: на питання про поділ обов'язків по догляду за дитиною батько частіше відповідає "ми обоє", в той час як мати відповідає "я". Оцінка дружиною батьківського потенціалу чоловіка, відношення до нього як до гарного вихователя впливає на цінність батьківської ролі для чоловіка. Менш "традиційні" гендерні стереотипи, орієнтовані на рівний внесок матері й батька у виховання дитини, пов'язані з більше високим рівнем залученості чоловіка в процес виховання. Залученість батька й кількість часу, проведеного ним з дитиною, значимо корелюють із задоволеністю їх дружин своїм шлюбом.

При цьому, материнська позиція стосовно дитини визначається у зв'язку з функціями, соціально закріпленими за матір'ю. Першою функцією є догляд за дитиною. Обов'язковою умовою материнської позиції є турбота, рівень якої визначається кількістю сил, часу й уваги, який мати приділяє дитині. Крім того, здійснюючи догляд за дитиною, доросла людина змушена зважати на ритм її життя, що часто вступає в протиріччя з можливістю задоволення власних потреб. Таким чином, мати здобуває залежність від дитини.

У той же час виділяють три параметри батьківської (отцовського) взаємодії з дитиною: 1). залученість в безпосередній догляд за дитиною, спілкування або гра з дитиною; 2). доступність для дитини; 3). відповідальність за виховання й прийняття відповідних рішень [9].

Ціннісно-смісловий блок. Включає відношення до дитини як до самостійної цінності, що пов'язано з моделлю материнсько-батьківсько-дитячих відносин у

суспільстві і їх конкретно-культурному варіанті, а також цінність материнства-батьківства як спроможності "бути матір'ю-батьком". Цінність материнства-батьківства, у свою чергу, пов'язана з рефлексією своїх переживань при виконанні батьківських функцій і сприяє формуванню потреби в материнстві-батьківстві [14].

Дослідження німецьких учених показали, що батьківство (отцовство), коли воно інтерналізовано, впливає на власну статево-рольову ідентифікацію чоловіка, його задоволеність життям, а також на світогляд чоловіка. Крім того, було виявлено, що чоловіки, що приймають значну участь у вихованні своїх дітей, виявляли більшу задоволеність життям і самим собою в порівнянні з контрольною групою. Вони мали більш високу самооцінку й були більше впевнені в собі. Був виявлений взаємозв'язок між самоповагою й виявленням батьківської турботи про дітей. Мінються уявлення про цінності людського життя, дуже важливим стає благополуччя дитини, її нормальний розвиток. Такі чоловіки проводять із дитиною багато часу, не вважаючи його загубленим безцінно [23].

Оціночний блок. І. С. Кон стверджує, що поняттям соціальна роль позначається той бік діяльності, що є інтерналізованою роллю. При цьому увага повинна концентруватися на тому, як сама людина сприймає, оцінює й усвідомлює ту або іншу свою функцію, яке місце вона займає в структурі його "образу Я", який особистісний зміст вона в неї вкладає. Інтерналізована роль – це компонент самосвідомості, відношення до того або іншого аспекту життєдіяльності. Таким чином, успішне функціонування в ролі батька-матері неможливо без її інтерналізації, що, в свою чергу, "вбудовує" батьківство-материнство в самосвідомість особистості, її "Я-концепцію" й "образи Я". Аспект відносин пов'язаний з оцінкою своєї дитини, із самооцінкою себе як "батька-матері", з оцінкою виконання соціальних ролей – формує певний "образ Я". Так формуються "Я-реальне" й "Я-соціальне", через порівняння власної поведінки з вимогами суспільства. "Я-ідеальне" формується також під впливом суспільства, виховання й уявлень про те, як варто поводитись в різних ситуаціях. Співвідношення компонентів "образу Я", їх взаємодія визначає усвідомлення себе "батьком", "матір'ю" і може змінюватися в процесі життя [23].

Соціальна роль зв'язує діяльність особистості і її самосвідомість із функціонуванням соціальної системи, причому відправною крапкою є не індивід, а соціум. Функції самосвідомості Л. С. Виготський назвав "третинними" функціями, маючи на увазі, що вони похідні як від безпосереднього соціального спілкування особистості, так і від її вже інтерналізованих й у цьому змісті "вторинних" психічних функцій. Крім того, при несприятливому розвитку подій можливий рольовий конфлікт, коли уявлення про ролі, виконувани однією людиною, відрізняються. В оцінку себе як батька-матері входять: 1) самооцінка, як елемент Я-концепції, прийняття або неприйняття ролі батька-матері, раціональна й емоційна оцінка себе, як батька і своєї дитини; 2) соціальна оцінка навколишніх, яка базується на прийнятті в даному конкретному суспільстві соціальних стереотипів і приписів, вимогах, яких необхідно дотримуватись для відповідності статусу (база для формування власної оцінки, тому що соціальні стереотипи впливають на формування образів Я-ідеального). Оціночний компонент є інтегральним, тому що пронизує й впливає на всі інші блоки [23].

Передумовами для нового погляду на природу батьківства послужили дослідження антропологів, етнопсихологів і психоісториків (М. Мід, Л. де Моз, Ф. Ар'ес та ін.). На зібраному дослідниками історичному і етнографічному матеріалі були показані розходження

в реалізації чоловіками й жінками своєї батьківської ролі залежно від конкретних історичних, культурних і соціальних умов. В доповнення до цих даних ряд авторів продемонстрували зв'язок між досвідом проживання людиною власного дитинства і її наступним стилем батьківства. Мова йде про вплив особистої історії чоловіка й жінки на їх становлення в ролі батьків. Так поступово заговорили, по-перше, про соціокультурну детермінацію батьківства в її материнському й батьківському варіанті, по-друге, про опосередкованість стилю батьківства особистою біографією та історією розвитку дорослої людини, що реалізує даний стиль у відносинах зі своєю дитиною [1, 2, 3].

Отже, джерело розходжень в змісті батьківської й материнської ролей необхідно шукати в їх власному досвіді соціалізації [23]. Якщо говорити про біологію батька і матері, то зауважимо, що феномен батьківства не має настільки сильної біологічної основи, як материнство, батьківство – "соціальне надбання людства" (М. Мід). Період вагітності характеризується перебудовою свідомості жінки та її взаємодії зі світом. Він стає випробуванням статево-рольової ідентичності, стосунків матері та доньки, яка готується стати матір'ю, спроможності встановлювати адекватний контакт з батьком дитини. У результаті успішного завершення цих перебудов, жінка досягає внутрішньої інтегрованості й успішно вживається в новий соціальний статус, що стає величезним кроком на шляху до справжньої зрілості та самоповаги [14].

У батька немає прямих доказів про те, що саме він батько даної дитини, він не може відчувати це. Погляд на роль батька в родині різний і залежить від умов мінливого суспільства. У процесі суспільного розвитку роль батька змінюється відповідно до норм і принципів соціуму від домінуючої до пасивної або навіть рудиментарної (батько необхідний лише для відтворення, але не виховання) [12].

Якщо розглядати фактори соціального порядку, потрібно враховувати, що образ себе як батька (родителя), як інтегрально формується в результаті взаємодії безлічі факторів соціального порядку (особливості гендерної стратифікації суспільства й пов'язані із цим цінності, стереотипи й забобони, культурний символізм, досвід взаємодії з власними батьками). Для розуміння специфіки материнської й батьківської поведінки важливий аналіз найбільш стійких уявлень у суспільстві про те, яким повинен бути традиційний розподіл ролей у родині. Ці уявлення передаються з покоління в покоління, об'єктивуються в народних звичаях й обрядах, предметах матеріальної й духовної культури [13].

Тому материнство-батьківство можна вважати концептом тієї або іншої культури. Ставлення соціуму до материнства-батьківства фіксується в усній народній творчості. Образи матерів-батьків, які ми зустрічаємо в зазначених джерелах і будуть виражати даний концепт для даного соціуму – тобто сукупність нормативних й імперативних уявлень, які об'єднуються в смислове поле концепту батьківства [19].

Культурна детермінація батьківства означає вплив культури конкретного суспільства на батьківство за допомогою культурних цінностей, ідеалів, релігійних уявлень і вірувань. Виділяється безліч факторів такого впливу, кожний з яких може бути умовно позначений як культурно-історичний, наприклад: тип родини, характерний для даної культури; вірування народу, його міфологія й релігія; економічні умови; соціальні стереотипи маскуліності і фемініності, батьківства й материнства, характерні для даного суспільства; відносини чоловіка з власною родинною; особистість дитини: її стать, вік, особливості розвитку і поведінка. (13)

Загалом, оцінюючи потенційний рівень і реальний ступінь батьківського впливу, важливо враховувати безліч автономних факторів: вік дитини (в ранньому дитинстві дитина особливо потребує материнської і батьківської любові і піклування, пізніше їх "витісняють" однолітки і суспільні інститути соціалізації); стать дитини (батьки по-різному виховують дітей своєї і протилежної статі); наявність інших агентів соціалізації як всередині сім'ї, так і поза нею; специфічні особливості міжпоколінної трансмісії культури в даному суспільстві в даний історичний період (показником є розбіжності в умовах життя і ціннісних орієнтаціях батьківського покоління і покоління дітей); амбівалентність батьківських почуттів і їх соціально-психологічних наслідків (дитиноцентризм суспільної психології XVIII-XIX ст. означав посилення піклування про дітей, але одночасно обмеження їх внутрішньої свободи, вимушену інфантилізацію, внаслідок чого з'явилися соціальна безвідповідальність і байдужість); багаточисельні і невивчені компенсаторні механізми самої соціалізації, які врівноважують або зводять нанівець виховні зусилля (наприклад, коли дитина має гарний батьківський приклад, але не виробляє у себе відповідних навичок, оскільки сім'я їх не потребує, батьки все роблять самостійно).

На закінчення можна підкреслити, що становлення і ефективне функціонування батьківства характеризується узгодженням уявлень чоловіка й жінки відносно ролі батьків, функцій, розподілу відповідальності, обов'язків; до моменту появи дитини, узгодження уявлень відбувається на "теоретичному" рівні, під час бесід один з одним, побудови майбутнього, а з появою дитини узгодження уявлень отримує "друге народження", коли теорія починає реалізовуватися на практиці; розвинена форма батьківства характеризується відносною стійкістю, стабільністю й реалізується в узгодженості уявлень подружжя про батьківство, компліментарність динамічних проявів батьківства [20].

Феномен батьківства, а також підструктур материнства і батьківства динамічний: батьківство може змінюватися в процесі становлення, формування, розвитку й перетворення. Становлення батьківства є дозрівання його компонентів й оформлення їх у певну психологічну структуру. Формування батьківства є оформлення батьківства у вигляді певного стилю батьківської поведінки й вдосконалення її в процесі взаємодії батька з дитиною. Розвиток батьківства – це єднання вже здійсненого з потенційно можливим через перехід з індивідуального на надіндивідуальний рівень батьківства (від я-батьківства до ми-батьківства. Перетворення батьківства – це саморозвиток, зміна вектора, кардинальне подолання стилю батьківського виховання, що склався, відповідно

до переосмислення батьківських цінностей, зміни соціальної ситуації в період розвитку дитини.

Батьківство починає складатися на індивідуальному рівні, де відбувається взаємодія чинників всіх рівнів. Реалізація батьківства на надіндивідуальному рівні тісно пов'язана з категоріями відповідальності, довіри і готовності. Основна ідея формування усвідомленого батьківства у сім'ї полягає в становленні цілісної структури батьківства, встановленні стійких зв'язків між її структурними компонентами [5].

Список використаних джерел

1. Архиреева Т. В. Мотивация к родительству как детерминанта отношений отца и ребенка / Т. В. Архиреева, Е. В. Полеева // Семейная психология и семейная терапия. – № 1. – М., 2006.
2. Берлингейм Д. Доздиповы отношения между отцом и ребенком / Д. Берлингейм // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2002. – № 2.
3. Борисенко Ю. В. Модель взаимосвязи факторов, которые определяют специфику родительства / Ю. В. Борисенко // Семейная психология и семейная терапия. – № 2. – М., 2006.
4. Григорова Т. В. Родительство как фактор развития личности / Т. В. Григорова // Развитие личности. – № 2. – М., 2006.
5. Ермихина М. О. Формирование осознанного родительства на основе субъективно-психологических факторов: дис. ... канд. психол. наук / М. О. Ермихина. – Казань, 2004.
6. Жизнедеятельность семьи: тенденции и проблемы. – М., Мысль, 1990.
7. Карабанова О. А. Психология семейных отношений: Учебное пособие / О. А. Карабанова. – Самара: Издательство СИОКПП, 2001.
8. Калина О. Г. Влияние образа отца на эмоциональное благополучие и полоролевую идентичность подростков / О. Г. Калина, А. Б. Холмогорова // Вопросы психологии. – № 1. – М., 2007.
9. Кон И. С. Ребенок и общество / И. С. Кон. – М.: Академия, 2003.
10. Куприянова И. С. Однополюсные семи в современном обществе: проблемы нормализации / И. С. Куприянова // Проблема нормы и патологии: современные дискурсивные практики. – Саратов: ИСГМУ, 2002.
11. Левченко А. В. К проблеме изучения образа отца и представленный о собственном родительстве у молодых мужчин / А. В. Левченко // Научно-теоретический журнал "Научные проблемы гуманитарных исследований". – Вып. 9. – М., 2008.
12. Мид М. Культура и мир детства / М. Мид. – М.: Восточная литература, 1988.
13. Павлов И. В. Психология родительства: анализ исследований и некоторые выводы про современное состояние проблем / И. В. Павлов // Перинатальная психология, психология родительства. – № 4. – М., 2008.
14. Филипова Г. Г. Психология материнства: Учебное пособие / Г. Г. Филипова. – М.: Институт Психотерапии, 2002.
15. Фромм Э. Искусство любить: Исследование природы любви / Э. Фромм. – М., 1990.
16. Шутценбергер А. Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциогаммы / А. Шутценбергер. – М.: Институт психотерапии, 2001.
17. codebaker.ru/is/papa/index.php?categ=1&showid=200
18. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/konspis/14.php
19. <http://www.nauka-shop.com/mod/shop/productID/27746/>
20. <http://old.mpsinst.ru/uploads/File/avt-rumina-madeonova.doc>
21. <http://www.papaland.ru/library/explorers/history/39.html>
22. <http://papaland.ru/library/explorers/psychology/72.html>
23. http://rl-online.ru/articles/r102_06/537.html

Надійшла до редколегії 15.02.12

Е. Тюття, канд. психол. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

МАТЕРИНСТВО-ОТЦОВСТВО КАК СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН

В статье делается попытка сопоставить понятия «материнство» и «отцовство». Проанализирована общая структура мотивационно-потребностной сферы личности матери и отца. В общем, различия в реализации мужчинами и женщинами своей родительской роли зависят от конкретных исторических, культурных, социальных условий и биологических предпосылок. Рассмотрены культурные и автономные факторы детерминации родительского влияния.

Ключевые слова: отцовство, культурная детерминация, материнство.

O. Tyutya, PhD, Assoc. Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

MOTHERHOOD-FATHERHOOD AS SOCIO-CULTURAL PHENOMENA

The attempt to compare maternity and paternity notions is made in the article. General structure of necessity sphere of mother and father personality is analyzed. In general the divergence in realization by men and women their paternal role depends on concrete historical, cultural, social conditions and biological prerequisites. Cultural and autonomous factors of paternal influence determination are examined.

Key words: parenting, cultural determination, motherhood.

УДК 316.614; 159.943

О. Хлонь, канд. психол. наук, доц.
Університет сучасних знань, Київ

РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ З ЯСКРАВО ВИРАЖЕНОЮ МОТИВАЦІЄЮ ДО ГОСТРИХ ВІДЧУТТІВ

В статті висвітлені проблеми ресоціалізації неповнолітніх засуджених з яскраво вираженою мотивацією до гострих відчуттів.

Ключові слова: гострі відчуття, неповнолітні засуджені, ресоціалізація.

Проблема ресоціалізації засуджених завжди викликала значне зацікавлення серед науковців. Слід відмітити, що на даному етапі розвитку нашої держави, коли значна частина молоді належить самій собі, у багатьох представників молоді та неповнолітніх виникає схильність до делінквентної або навіть злочинної поведінки. Дана проблематика є надзвичайно актуальною, адже спрямована на формування покоління, що в майбутньому суттєво впливатиме на долю нашого суспільства, як невід'ємний її елемент.

Відповідні тенденції, що обумовлюють збільшення представників неповнолітніх та молоді, схильних до девіантної поведінки, не тільки не згасають із розвитком суспільства, а й набувають ще більшого поширення.

Актуальність дослідження у цьому напрямі визначається також тим, що проблема девіантної поведінки в сучасній системі юридичних, соціальних та психолого-педагогічних наук є визначальною. Саме вона перешкоджає соціалізації особистості, її становленню і формуванню [1, с. 312]. У той же час, неповнолітні та молодь найбільше відчують потребу у взаємозв'язку із суспільством.

Соціально-економічна і політична нестабільність у нашій державі в 1990-ті роки загострили проблему виховання молоді. Суперечливість проходження процесу побудови незалежної України, занепад моральності й духовності, майнове розшарування суспільства, негативний вплив антигромадських елементів, несприятливі умови проживання й виховання дітей у сім'ї, майже повна відсутність виховної роботи в закладах освіти і трудових колективах, недосконалість сфери дозвілля молоді призводить до вчинення неповнолітніми злочинів та інших правопорушень [2, с. 154].

Найбільших складнощів соціалізація особи зазнає у випадках, коли неповнолітній потрапляє у місця позбавлення волі. Присутність особи у закладах пенітенціарної системи, в період, коли відбувається формування особистості, суттєво впливає на можливості її подальшої ресоціалізації та поведінки у руслі дотримання норм моралі та права.

Безумовно, специфіка розвитку підліткового віку характеризується багатьма чинниками та є досить складним явищем. Особа, яка ще не має життєвого досвіду, як правило, залежна від оточуючого соціального середовища та має ряд особливостей розвитку, які суттєво відрізняють її від осіб старшого покоління, у т. ч. і від засуджених із вже сформованими життєвими перспективами. Така ситуація характерна не лише для пенітенціарних закладів.

Молодь у цьому віці намагається самоствердитись і виділитись серед оточуючих, в той же час спілкування із однолітками у неї стоїть на першому місці. Все це спричиняє до виникнення формувань неповнолітніх, які часто мають асоціальний характер. У таких неформальних об'єднаннях, нерідко, вітається виклик суспільству, сміливість у порушеннях моральних та соціальних норм. Однак, далеко не завжди відповідні об'єднання відображають антисоціальні настрої. Здебільшого, це, групи де підлітки виражають свою індивідуальність та намагаються показати себе у якості дорослої людини. У таких гру-

пах, як правило панує своя система цінностей не звична для сторонніх осіб, яку варто теж поважати. Очевидно, все це не означає, що дорослі повинні підтримувати різні фантастичні ідеї та відсутність смаку у підлітків, але й директивно забороняти це не треба. Це також стосується і бажання не дозволяти підліткам об'єднуватися в компанії, ізолювати їх від ровесників, поганого впливу вулиці. Тут потрібні більш конструктивні заходи, які були б підкріплені знанням підліткової психології [3, с. 366].

Підсумовуючи сказане, відмітимо, що слід відмежувати об'єднання, спрямовані на порушення закону, та об'єднання, що були утворені підлітками в наслідок відсутності чіткої регламентації з боку дорослих. Першопричиною наявності відповідних утворень є відсутність регламентації та умов для спілкування підлітків – клубів, гуртків, дискотек та вечірок, що здійснюються під наглядом дорослих, але без нав'язування та постійних заборон.

При розгляді даного питання доцільно згадати фактори, що впливають на подальший розвиток особи і в першу чергу наявність фізіологічних змін, які призводять до подальшого вибору поведінки даного індивіда.

Перехід від попереднього періоду до наступного часто є кризовим, що треба враховувати у кожному випадку індивідуально. Вікову кризу психологи розуміють як нетривалий за часом (до одного року) період розвитку людини, який характеризується бурхливими психологічними змінами. Підлітковий вік, визначають як перехідний, переломний, кризовий, а також як вік статевого дозрівання. Л. С. Виготський виділяв три точки дозрівання людини: органічне, статево та соціальне. Спочатку відбувається статево дозрівання, потім органічне і тільки через деякий час настає соціальне [4, с. 143].

Відповідні фактори суттєво ускладнюють контроль над поведінкою у представників молоді, саме тому підлітки часто вчиняють необдумані вчинки, що не піддаються логіці з точки зору звичайної людини. Все це спричиняє підвищений максималізм, підвищені вимоги та в цілому видозмінену оцінку у сприйнятті дійсності. Так, наприклад, емоційний фон у підлітків є надзвичайно яскравим та стає суттєвим мотиватором до вчинення необдуманих дій в тому числі і злочинного характеру. Емоції індивіда можуть коливатися від стану неперевершеної сміливості до очевидної покори. Однак, в цьому випадку слід враховувати, що підлітки із значним досвідом життя поза межами соціального контролю часто вміють грати на публіку та в цілому є досить успішними маніпуляторами. Особливо яскраво це проявляється у закладах пенітенціарної системи.

Практичним працівникам пенітенціарних установ відомі випадки, коли, наприклад, точно й неухильно дотримання засудженими законів, вимог режиму, дотримання дисципліни та правил внутрішнього розпорядку свідчать зовсім не про вправлення засуджених, а про пристосування їх до умов місць позбавлення волі, отримання максимальної користі для себе, зокрема, одержання додаткових пільг від адміністрації колонії, реалізації певних, часто негативних мотивів, цілей та намірів. Але, хоч би яким індивідуальним, неповторним не було конкретне ставлення до вимог правових норм, у ціннісній орієнтації злочинця завжди виявляються

загальні риси. До останніх належать, зокрема: звичний відступ від правових імперативів; свідоме слідування злочинній діяльності; емоційне, афективне порушення адекватного ставлення до умов виконання покарання; схильність до конфліктів [5, с. 229].

Повертаючись до проблематики ресоціалізації неповнолітніх засуджених з яскраво вираженою мотивацією до гострих відчуттів, доцільно відзначити, що сучасне суспільство, внаслідок викривленого уявлення про вільність поглядів, іноді у своєму бажанні не обмежує потік інформації цензурою, переходить розумні межі. Подібні тенденції, які підкріплюються різноманітними явищами сучасної дійсності, активно впливають на свідомість підлітків через розповсюдження в засобах масової інформації фактів, що викликають підвищені емоційні реакції. До таких фактів можна віднести періодичні покази у новинах жертв катастроф у дрібницях, включаючи демонстрацію, важких ран опіків, розірваних частин тіла, загиблих та втрати серед населення під час бойових дій тощо. Подібні події відображаються без врахування цензури на широкому екрані, стають доступні для всіх верств населення, незважаючи на те, що все це можуть дивитись діти, які не здатні адекватно сприймати оточуючу дійсність. Нажаль, подібне відбувається на офіційному рівні. По телеканалах, в тому числі державних, транслюють, відеопередачі та фільми, в яких проявляється надзвичайна жорстокість. Наше суспільство ще перебуває на етапі свого становлення і будь-які яскраві факти набувають широкого розголосу, який, здебільшого, є безконтрольний та непередбачуваний, незважаючи на потребу у його дозуванні.

Однак, безумовно, найбільшого поширення елементи жорстокості набувають при розміщенні таких відеосюжетів в інтернет-мережі або в іграх, у тому числі в режимі он-лайн. Відповідні зображення дуже часто відображають реальні факти із життя і звичайний середньостатистичний підліток може цілком вільно подивитися і відчувати себе на місці злочину при перегляді відео реального тяжкого злочину. Подібні емоційні сплески в дитячому віці закріплюються та провокують підвищення та стабілізацію рівня адреналіну в крові під час виникнення схожих обставин у реальному житті. Крім того, підлітки можуть моделювати подібні дії у відповідних іграх, де особа починає відчувати себе непереможною, такою, від якої залежить життя або смерть іншої особи, особливо при спілкуванні з нею в режимі реального часу. Наявність подібних емоцій в деякій мірі задовольняє потребу у гострих відчуттях підлітка, однак поряд із цим закріплюються асоціальні нахили та почуття повної безкарності, до того ж учасники подібних розваг отримують схвалення своїх однокласників.

Рано чи пізно деякі категорії підлітків, закріплюючи відповідну поведінку та переглядаючи сцени жорстокості в реальному житті відчують відсутність стимулюючого впливу емоцій при перегляді або гри у відповідних умовах. У старшому віці деякі з них можуть спробувати самоствердитись або задовольнити свої потреби за рахунок поведінки, що була ними певним чином закріплена. Наявність та доступність дистанційної зброї, а також безпечність у її застосуванні створюють передумови для відтворення подій, що закріплені у підлітка на підсвідомому рівні при перегляді передач про жорстокість, тоді подібні злочини не сприймаються як щось надзвичайне. Однак навіть, виключаючи наявність зброї, думка однокласників і їх мовчазне схвалення, а в деяких випадках і під'южування до жорстоких дій, саме по собі провокує виникнення обставин для злочину.

При цьому сучасна система судочинства не може в повній мірі забезпечити подальше уникнення відповідних випадків. В сучасній науці значне зацікавлення викликає тема доцільності кримінальної відповідальності

неповнолітніх. Однією із думок, що активно обговорюється є положення про те, що для притягнення особи до кримінальної відповідальності має значення досягнення нею віку кримінальної відповідальності та здатність її під час вчинення злочину усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку вчиненого діяння (або бездіяльності) та керувати ним. Йдеться про так званий паспортний чи хронологічний вік, з яким закон пов'язує можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності. Більшість психологів вважають, що хронологічний вік – це кількість прожитого людиною часу, тобто визначений документами юридичний період життя людини. Необхідно зазначити, що вік кримінальної відповідальності слід встановлювати під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого Кримінальним кодексом України [4, с. 145].

У подібних випадках, сучасна система юрисдикції, як правило рідко виносить жорсткі рішення. І у цьому є своя логіка, так як неповнолітній, який потрапляє у пенітенціарні заклади, далеко не завжди виправляється. Більше того, негативний вплив однокласників, здебільшого, укорінює його у думці продовжувати неправомірну діяльність. Однак і залишати без уваги відповідні випадки не є доцільним, адже, відчуваючи повну безкарність, неповнолітній буде не лише ігнорувати вимоги законодавства, а ще більше переходити межі дозволеного. З цією метою при винесенні рішень по злочинах і правопорушеннях, вчинених неповнолітніми, слід основний акцент робити на використанні в якості покарання вправних робіт, які не лише дозволятимуть підлітку перебувати під опікою рідних, але і виховуватимуть у нього повагу до праці та спонукатимуть молодь до розуміння необхідності залучення до робочої діяльності. Однак, безумовно, одним із основних заходів попередження підліткової злочинності може бути нормування телевізійного ефіру, з метою контролю за передачами та фільмами, що транслюються в денний та вечірній час, а також відстежування та притягнення до відповідальності осіб, що розміщують сюжети із яскраво вираженими жорстокими сценами в інтернет-мережі.

Крім того, доцільно зауважити, що коли особа, яка має підвищений потяг до гострих відчуттів, потрапляє у місця позбавлення волі, то відчуває значні ускладнення, як в цілому у сприйнятті оточуючої дійсності так і при взаємодії зі своїми однокласниками. В таких випадках її дії можуть викликатися не лише продуманими діями, а і потягом до гострих відчуттів. Підвищена імпульсивність у відповідних осіб може спричинити доволі непередбачувані наслідки. Саме тому, в умовах відбування покарання за такими особами слід здійснювати особливий контроль. Разом із цим їхні нахили мають бути відкореговані особами, що здійснюють психологічне супроводження у відповідних закладах.

В подальшому соціалізація таких осіб може відбуватися із врахуванням їх особистісних характеристик. Соціальна спрямованість разом із відповідним самоконтролем може дозволити їм отримати спеціальність за фахом, що потребує адекватного реагування на небезпеку. В цьому випадку за рахунок діяльності, що буде виражатися у сублімації відчуттів особи у суспільно-корисне русло, вона зможе ефективно взаємодіяти із суспільством, отримуючи необхідні блага та суспільно-значимий кваліфікаційний рівень. Так, приміром, квартирний крадіж в минулому за рахунок відсутності страху висоти може із успіхом освоїти фах монтажника або працювати кранівником.

Становлення України як самостійної і незалежної держави характеризується суперечливістю проходження економічних та політичних процесів. Соціальна напруженість негативно позначилася на становищі молоді в суспільстві, діяльності закладів освіти й позашкі-

льних установ, побутовому оточенні як сферах розвитку, вихованні та формуванні особистості. Тому й виникає нагальна потреба звертатися до історичного досвіду перевиховання неповнолітніх правопорушників [2, с. 155].

З цією метою доцільно дослідити досвід А. С. Макаренка та інших науковців, які не лише були видатними педагогами, але і дійсно показували реальні результати у справі виховання та ресоціалізації засуджених. Або, наприклад, в тогочасному суспільстві особи, які звільнялися з колоній могли претендувати на отримання робочого місця на заводах та фабриках. На жаль на сьогоднішній день в умовах ринкових відносин втрачено певні позитивні надбання однак деякі соціальні пільги для таких осіб слід зберегти. Нині підліток або юнак, що звільнився із місць позбавлення волі не має ніяких перспектив влаштуватися на роботу. Однак, адміністрація колоній, яка співпрацює із різними державними або приватними установами, могла б забезпечувати робочі місця подібним людям хоча б на перші три місяці із постановкою даної особи у на облік у центрах зайнятості. Адже цілком імовірно, що перебуваючи на волі без засобів існування підліток або юнак буде змушений шукати собі роботу самостійно і в більшості випадків безрезультатно, бо іноді навіть молодь із кращими перспективами не може собі знайти достойну роботу. І у випадку невдачі особа, яка звільнилася з місць позбавлення волі буде знов повертатися на зло-

чинний шлях. Тому створення умов для успішної ресоціалізації засуджених буде сприяти їх активному входженню в життя суспільства.

Список використаних джерел

1. Денисов І. Г. Профілактика девіантної поведінки підлітків методами практичної психології / І. Г. Денисов // Актуальні проблеми юридичної психології: Тези доповідей Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Київ, 29-30 вересня 2006 р.) / Ред. кол.: Є. М. Мойсеев, В. М. Дзюба, О. М. Джуца та ін. – К.: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2006. – 360 с.
2. Лакійчук М. С. Наукові погляди на заходи перевиховання неповнолітніх правопорушників у виправно-трудовах установах УСРР у 20-х рр. XX ст. / М. С. Лакійчук // Науковий вісник [Текст]: наук.-теоретичний журнал / засновник Київський національний університет внутрішніх справ. – 2007, № 4. – К.: Київський національний університет внутрішніх справ, 2007. – 167 с.
3. Сушицька Я. М. До проблеми девіантної поведінки в підлітковому віці / Я. М. Сушицька // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Т. 8., вип. 4. – К., 2006. – 444 с.
4. Ємець Ю. І. Вік, з якого може наступати кримінальна відповідальність: психологічний аспект / Ю. І. Ємець // Юридична психологія та педагогіка [Текст]: наук. журнал / засновник Київський національний університет внутрішніх справ. – 2008, № 1. – К.: Київський національний університет внутрішніх справ, 2008. – 279 с.
5. Кушнарєв С. В. Особливості формування та функціонування малих груп неповнолітніх засуджених у виховних колоніях / С. В. Кушнарєв // Юридична психологія та педагогіка [Текст]: наук. журнал / засновник Київський національний університет внутрішніх справ. – 2010, № 1. – К.: Київський національний університет внутрішніх справ, 2010. – 279 с.

Надійшла до редколегії 30.01.12

О. Хлонь, канд. психол. наук, доц.
Університет сучасних знань, Київ

РЕСОЦИАЛИЗАЦИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ОСУЖДЕННЫХ С ЯРКО ВЫРАЖЕННОЙ МОТИВАЦИЕЙ К ОСТРЫМ ОЩУЩЕНИЯМ

В статье освещены проблемы ресоциализации несовершеннолетних осужденных с ярко выраженной мотивацией к острым ощущениям. Ключевые слова: несовершеннолетние осужденные, острые ощущения, ресоциализация.

O. Khlon, PhD, Assoc. Prof
University of Modern Knowledge, Kyiv

RE-SOCIALIZATION OF JUVENILE CONVICTS WITH A STRONG MOTIVATION TO THRILLS

The article highlights the problem resocialization minor probationer with strongly marked motivation to exigency feeling. Key words: thrill, juveniles convicted, re-socialization.

УДК 159.922.8; 316.477

Н. Ячна
Київ

МОЛОДІЖНЕ БЕЗРОБІТТЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ КОНФЛІКТ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОЇ СУЧАСНОСТІ

В Україні в умовах сучасних соціально-економічних змін гостро постала проблема молодіжного безробіття. Означене явище призводить до молодіжних девіацій та злочинності, зовнішньої міграції молоді та утворення тіньового сектору економіки. Для формування ефективного державного регулювання зайнятості молоді необхідна розробка спільної стратегічної концепції за участю законодавчої та виконавчої гілок влади.

Ключові слова: безробіття, міграція, молодь.

Молодь відіграє особливу роль у суспільстві, адже саме сьогодні її представники готуються стати активними учасниками державотворчих процесів у найближчій реальності. Сучасна молодь – це покоління нових творців українського майбуття. Саме тому система цінностей і можливість самореалізації української молоді мають сенс у творенні власної історії кожного її представника та історії суспільства і держави в цілому.

Існуюча українська цивілізація перебуває в перехідному періоді, у зв'язку з цим участь молоді в економічній діяльності є важливим компонентом її інтеграції в соціальні інституції, зокрема, у сферу зайнятості. На підставі результатів аналізу ринку праці доводиться констатувати, що становище молоді України залишається складним і для стабілізації процесу застосування її потенціалу вимагає невідкладних заходів. Основними

серед останніх є здійснення детального аналізу використання праці молоді, визначення співвідношення попиту та пропозиції трудових ресурсів, управління процесами розподілу молодих кадрів в економіці країни.

Вивченням проблем соціалізації молоді в аспектах соціокультурного становлення, соціально-економічних нерівностей, освітньо-професійного розвитку, зайнятості молоді займаються українські дослідники О.М. Балакірева, О.Г. Виноградов, Н.М. Гаркуша, І.С. Денисенко, Т.А. Драганова, І.В. Кузьменко, І.Ю. Кучумова, Л.О. Малиш, Л.В. Мартиненко, Т.О. Марценюк, І.А. Медведь, М.І. Пірен, С.М. Оксамитна, Л. . Станчук, О.А. Шевчук тощо.

Згідно із "Декларацією про загальні засади державної молодіжної політики в Україні", державна молодіжна політика в Україні як пріоритетний і специфічний напрям діяльності держави здійснюється "в інтересах мо-

лодої людини, суспільства, держави; з врахуванням можливостей України, її економічного, соціального, історичного, культурного розвитку і світового досвіду державної підтримки молоді" [7, 63-64].

В соціальній сфері молодь орієнтується переважно на ринкові суспільні відносини, вбачаючи в них джерело підвищення власного добробуту [5, 49]. На соціально-економічну динаміку розвитку молоді впливають проблеми професійного самовизначення, які пов'язані з факторами ризику. До останніх відносять високий рівень бідності, безробіття тощо. Бідність виступає одним із основних факторів, що спричинив масову трудову міграцію населення з України, яка, за різними оцінками, дорівнює 3,5-7 млн. осіб. Не маючи відповідних пропозицій робочих місць від українських роботодавців, багато представників найбільш якісно підготовленої молоді здійснюють працевлаштування за кордоном. За результатами перепису населення 2001 р., в Україні вперше знизилась частина людей з вищою освітою у віці від 25 до 35 років [7, 26-27].

Міграція робочої сили виступає важливою складовою міжнародних економічних відносин. Більшість осіб, які виїжджають з України з метою працевлаштування за кордоном, – це люди, які не мають стабільного прибутку, що міг би забезпечити гідний рівень прожиткового мінімуму для них самих та їхніх родин на Батьківщині. До того ж від'їжджає найактивніше та освічене населення працездатного та відтворювального віку, тому забезпеченість України трудовими ресурсами зменшується. За таких умов одним з основних завдань регулювання державної політики у галузі експорту робочої сили є створення дієвої альтернативи тим обставинам, що спонукають молодь виїжджати з метою отримання заробітку за кордон. Для запобігання депопуляції населення необхідне втручання уряду та проведення ним грамотних законодавчих, організаційних і господарських заходів. Ці заходи повинні сприяти зменшенню числа емігрантів і поверненню в Україну молодих спеціалістів та досвідчених фахівців різних сфер діяльності, які набули досвіду за кордоном [4, 42-43].

Безробіття серед молоді, в основному, спричинене недостатньою кваліфікацією молодих робітників. Роботодавці і навчальні заклади поки що не стали повноцінними соціальними партнерами, котрі разом вирішують питання якісної підготовки робочих і спеціалістів [7, 26-27]. Методологія порівняльного аналізу, представлена у колективній монографії за редакцією Й. Шавіта і В. Мюллера, містить порівняння процесів переходу від освіти до зайнятості в тринадцяти країнах, серед яких Австралія, Велика Британія, Франція, Німеччина, Швейцарія, Ізраїль, Італія, Японія, Нідерланди, Швеція, Швейцарія, Тайвань та США. Основною незалежною змінною у всіх цих моделях є найвища отримана на момент опитування освітня кваліфікація [6, 44]. Відповідно до результатів соціологічного моніторингу, серед молоді, яка з'являється на ринку праці, кожний четвертий не має професії, а кожний сьомий – професійного досвіду. Із цих причин молоді люди в середньому в 1,4 рази частіше представників старшої вікової групи отримують відмови в прийомі на роботу [7, 28]. Загальна кількість молоді із повною вищою освітою більша, ніж цього вимагають роботодавці в якості мінімального освітнього рівня для отримання певної посади. "Зростання рівня базових умінь молоді сприяє підвищенню оцінки нею користі додаткової освіти для отримання кращого місця роботи та вищої заробітної плати, тоді як зі зростанням освітнього рівня такий ентузіазм, навпаки, дещо спадає" [6, 114-115]. Переважно серед тих, хто має низький рівень освіти, не працює 90 %. Серед тих, хто має повну загальну освіту працюють 46 %, базову вищу освіту – 60 %, повну вищу – 68 %. Необхідно зазначити, що

за даними опитування УІСД/ЦСМ, половина працюючих осіб із вищою освітою затребувана у державному секторі економіки. Натомість серед респондентів із середньою та базовою вищою освітою частка задіяних в приватному секторі більше половини (52 %) [3, 184-185].

В Україні найбільше від безробіття потерпають молоді особи у віці від 15 до 24 років. Рівень безробіття серед таких осіб зріс з 17,4 % у 2010 році до 18,6 % у 2011 році (у 2007 році він становив 12,5 %). Цей показник серед молодих осіб 15-24 років зріс як серед жінок, так і серед чоловіків. Високий рівень безробіття у молоді віком 15-24 років пояснюється тим, що значна частина молодих людей не має необхідних професійних навичок і досвіду роботи. Низький рівень зайнятості серед таких осіб обумовлений тим, що молодь у такому віці навчається та не має стійких конкурентних переваг на ринку праці. Рівень безробіття (за методологією МОП) серед молоді у віці 25-29 років скоротився з 9,9 % у 2010 році до 9,2 % у 2011 році, проте він був вищим за середній рівень безробіття по Україні (7,9 %) [8].

Молодіжне безробіття в Україні характеризується високою питомою вагою молоді віком 16-24 років у складі безробітних і має характер періодично функціонуючого безробіття [7, 24]. До безробітних відносять осіб працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку або інших передбачених чинним законодавством доходів, зареєстровані у державній службі зайнятості, дійсно шукають роботу і готові приступити до праці негайно (протягом двох тижнів) [2, 49]. У 2011 році на обліку в Державній службі зайнятості перебувало 890,1 тис. незайнятих громадян у віці до 35 років (або 48,0 % загальної чисельності осіб, які перебували на обліку), у т. ч. 55,6 тис. випускників вищих навчальних закладів, 38,5 тис. випускників професійно-технічних закладів освіти, 6,5 тис. випускників середніх загальноосвітніх шкіл [8].

Можна виділити такі фактори формування безробіття в Україні:

- зменшення робочих місць;
- недостатня мобільність робочої сили;
- структурні зрушення в економіці;
- дискримінація на ринку праці щодо молоді;
- демографічні зміни в чисельності та складі трудових ресурсів;
- сезонні коливання в рівнях виробництва окремих галузей економіки [7, 25-26].

Радикальні економічні зміни, що відбуваються в останні роки в Україні, перехід до ринкової структури потребують умов для створення максимального простору для реалізації творчого потенціалу молоді, оскільки в умовах постіндустріального суспільства значно зростає роль тих його представників, які визначають пріоритети розвитку країни – економічної еліти суспільства. Дана категорія очолює перебіг товарно-грошових відносин в Україні, що забезпечує процес відтворення капіталу шляхом впливу на виробничі сили через механізм розподілу праці та приватну власність на засоби виробництва, основною домінантою розвитку якого стає підприємницька діяльність [9, 204]. Таким чином, продовж останніх десятиліть все більшого значення набуває проблема т. зв. неформальної економіки. Перші оцінки обсягу тіньової економіки України були опубліковані 1997 р. Відповідно до ст. 7 Закону України "Про основи національної безпеки України", тінізацію національної економіки визнано однією з загроз національним інтересам і національній безпеці України в економічній сфері. Тіньова зайнятість позбавляє людей гарантованого права на працю, соціального, пенсійного та медичного забезпечення, згубно впливає на сфери зайнятості і соціального захисту, на економіку загалом [3, 153-154]. За даними

звіту International Finance Corporation (IFC) "Вартість дотримання податкового законодавства в Україні" (2009 р.), в середньому підприємства офіційно виплачують 82 % реальної заробітної плати. Це може означати, що приблизно 18 % заробітної плати в середньому виплачують працівникам неофіційно, без сплати податків та обов'язкових платежів [3, 157].

Розвиток ринкових відносин в Україні і на ринку праці потребують раціонального, ефективного розподілу та використання трудових ресурсів [2, 51]. Ринок праці – це складова ринкової економіки, що є механізмом розподілу та перерозподілу суспільної праці за сферами та галузями економіки, видами і формами економічної діяльності, у т. ч. й трудової [2, 46-47].

Що стосується конфліктності соціально-економічної реальності, то, відповідно до світоглядних уявлень Г. В. Ляйбніца, конфлікти – це ілюзія, а світ насправді довершений і гармонійний. Будь-який конфлікт у ньому є специфічною комунікацією, яка повинна приводити всю систему до цілкової роботи усіх її механізмів. Система соціально-економічної комунікації повинна постійно проковувати напруження, дестабілізацію системи, тобто тримати її в робочому стані. У соціальних системах комунікація відбувається постійно. Отже, для того, щоби бути надійною стратегічно, соціально-економічної системи доводиться робити саму себе ненадійною тактично: тим самим вона запускає у дію свої захисні сили [1, 209]. Безробіття вважається як великим суспільним злом, що призводить до значних соціально-економічних втрат, так і важливим стимулятором трудової дисциплінованості і активності працюючого населення [7, 24].

Молодіжна політика України є системною діяльністю держави, що ставить за мету створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов та гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах України [7, 59]. За направленням державної служби зайнятості у 2011 році було працевлаштовано понад 366,6 тис. осіб віком до 35 років (у т. ч. 19,2 тис. осіб шляхом надання дотацій роботодавцям та 8,5 тис. осіб за рахунок виплати допомоги по безробіттю одноразово для організації підприємницької діяльності). У громадських роботах брали участь 115,0 тис. осіб у віці до 35 років, що на 14,2 тис. осіб більше, ніж у 2010 році. Чисельність молодих людей, які проходили профнавчання, збільшилася на 6,3 тис. осіб і становила 98,8 тис. осіб [8].

Сприяння розвитку самозайнятості та підприємницької діяльності молоді – один з найбільш перспективних шляхів здійснення активної політики зайнятості. У цьому напрямі

доцільне удосконалення інституційної та інформаційної підтримки молодіжного підприємництва, покращення освітньої та соціально-психологічної підтримки молоді, яка хоче розпочати власну справу; сприяння в наданні пільг та отриманні кредитів; створення кредитної спілки для молодих підприємців. Реальними шляхами вирішення даної проблеми можуть бути: забезпечення механізму гарантування першого робочого місця молодій людині, що вступає у трудову діяльність [7, 31].

Таким чином, на державному рівні необхідними є запровадження таких заходів для стабілізації та нормального функціонування ринку праці:

- спрямування роботи центрів зайнятості на удосконалення системи кваліфікації робочої сили;
- економічне стимулювання підприємств з метою удосконалення механізму працевлаштування випускників навчальних закладів, безперешкодне надання молоді першого робочого місця;
- розробка політики сприяння зменшенню зовнішньої міграції молоді;
- створення системи заходів з метою виведення коштів з тінювого сектору економіки до офіційного;
- формування державних видатків для наукомісткого виробництва з метою акумулювання трудових, е т. ч. й інтелектуальних, ресурсів в Україні;
- удосконалення та відновлення промислової бази для переробки власної сировини з метою наповнення державного бюджету та створення достатньої кількості робочих місць.

Список використаних джерел

1. Бойченко М. І. Системний підхід у соціальному пізнанні: ціннісні та функціональні аспекти / М. І. Бойченко. – К. : Промінь, 2011. – 319 с.
2. Гаркуша Н. М. Соціально-економічна статистика : навч. посіб. / Н. М. Гаркуша, Т. В. Польова. – Х. , 2011. – 381 с.
3. Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні / [О. М. Балакірева та ін.] ; за ред. О. М. Балакіревої. – К. : ДУ "Ін-т економіки та прогнозування НАН України", 2011. – 591 с.
4. Місце і роль студентської молоді в прискоренні соціально-економічного розвитку України : зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф. студ., магістрантів, асп., молодих учених. / під. ред. К. Д. Гурова (голова) та ін. – Х. : КНТЕУ : ХТЕІ КНТЕУ, 2011. – 422 с.
5. Молодь та соціальні проблеми суспільства : зб. матеріалів VIII міжвузів. студент. наук. конф., 20 квіт. 2012 р. / Під ред. В. М. Дякон (голова) та ін. – Умань : Сочінський, 2012. – 253 с.
6. Молодь України: від освіти до праці / С. Оксамитна, О. Виноградов, Л. Малиш, Т. Марценюк / К. : ВПЦ НАУКМА, 2010. – 202 с.
7. Пірен М. І. Молодь і політика в Україні: соціо-психологічний аналіз : навч. посіб. / М. І. Пірен, М. М. Корнівська. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2011. – 263 с.
8. Статистичний збірник "Ринок праці України-2011": [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/control/uk/statdatacatalog/list>.
9. Шевчук О. А. Еліта як домінанта розвитку людського капіталу / О. А. Шевчук. – К. : Інтерсервіс, 2012. – 248 с.

Надійшла до редколегії 09.02.12

Н. Ячна
Київ

МОЛОДЕЖНАЯ БЕЗРАБОТИЦА КАК СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ КОНФЛИКТ В УСЛОВИЯХ УКРАИНСКОЙ СОВРЕМЕННОСТИ

В Украине в условиях современных социально-экономических изменений остро встала проблема молодежной безработицы. Указанное явление приводит к молодежным девиациям и преступности, внешней миграции молодежи и образованию теневого сектора экономики. Для формирования эффективного государственного регулирования занятости молодежи необходима разработка общей стратегической концепции с участием законодательной и исполнительной ветвей власти.

Ключевые слова: безработица, миграция, молодежь.

Н. Yachna
Kyiv

YOUTH UNEMPLOYMENT AS A SOCIAL AND ECONOMIC CONFLICT IN THE UKRAINIAN PRESENT

The problem of youth unemployment appeared in the social and economic changes in Ukraine. Definite fact leads to youth deviation and criminality, youth external migration and the formation of the shadow economy. The executive and legislation branches must operate a common strategic concept to form an effective government regulation of youth employment.

Key words: unemployment, migration, youth.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ПСИХОЛОГІЯ. ПЕДАГОГІКА. СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Випуск 1(7)

Статті подано в авторській редакції.

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 10,34. Наклад 300. Зам. № 213-6893.
Вид. № Пс1. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний.
Підписано до друку 27.12.13

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02